

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES

A standard linear barcode consisting of vertical black lines of varying widths on a white background.

3 1761 00092144 5

147

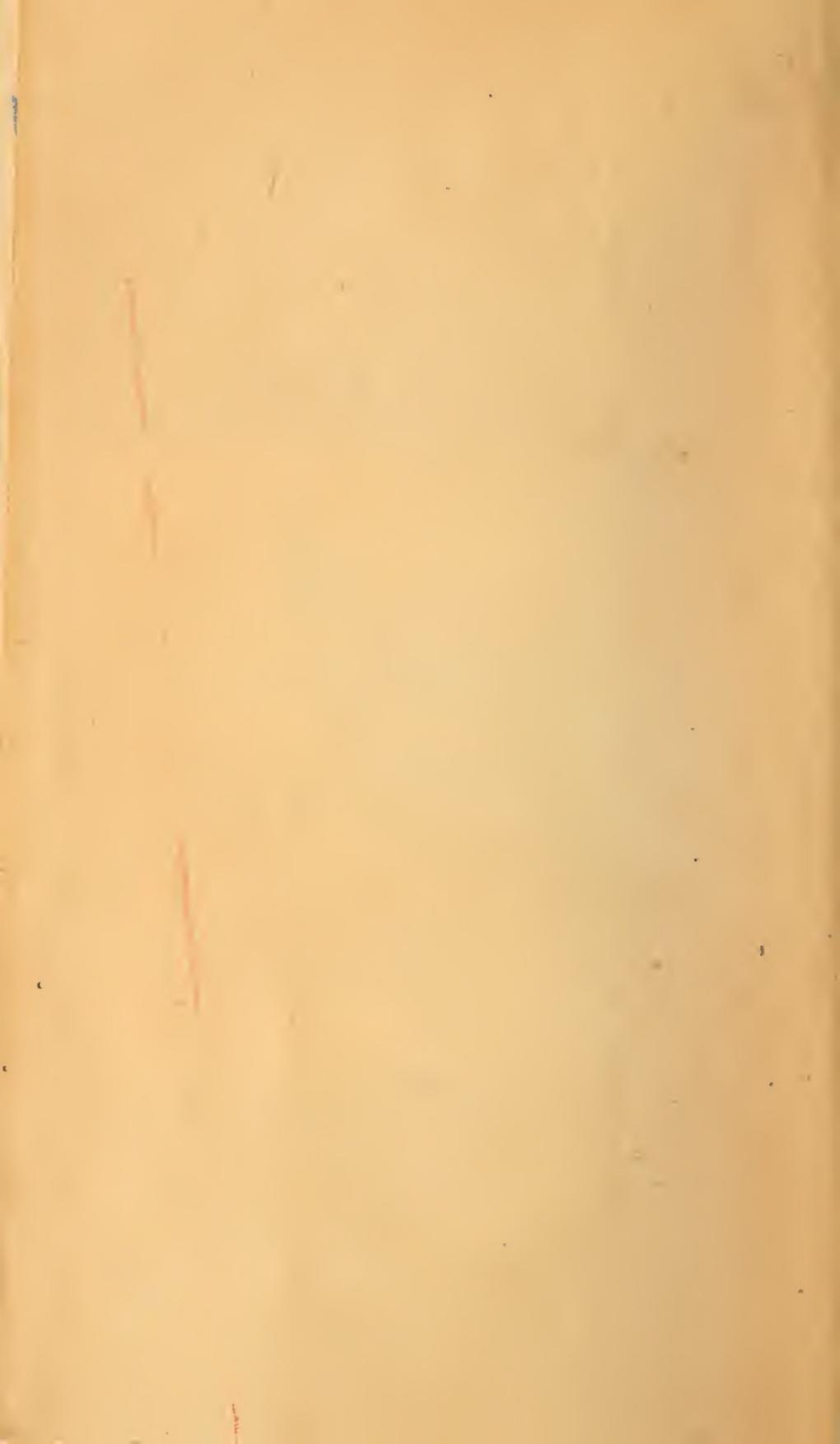
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 127, 1142, 1178, 1195.

~~~~~
GADĀDHARA-PADDHATI

DVITĪYA KHANDAH

ĀCVĀRASĀRAV.

BY
GADĀDHARA RĀJAGURU.

EDITED BY
PĀNDIT SADĀŚIVA MĪŚRA.

PURI.

(VOL. II.) FASCICULE IV.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1908.

BL

1215

R5G5

1904

v. 2

गदाधरपद्मतौ आचारसारः ।

Gadadhara padmatau

दितीयखण्डः ।

श्रीगदाधरराजगुरुप्रणीतः ।

एमियाटीकसोसाइटीनाभिकायाः सभाया-

अनुमत्या

श्रीपुरुषोत्तमक्षेवनिवासिना

पण्डितश्रीसदाशिवमिश्रेण

संस्कृतः ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्ते मुद्रितः ।

एमियाटीकसोसाइटीनाभिकाया सभाया प्रकाशितम् ।

१६०८ ख्रीष्टाङ्कः ।

PREFACE.

In these days of elaborate enquiry and learned research our Sanskrit lore which was gradually sinking into dark oblivion, is now coming to light through the liberal patronage of Government and arduous efforts of many private individuals. We are highly indebted to the Asiatic Society which has done incalculable good in this direction and if the Society continues working for some years to come all our Sanskrit Shastras are likely to be revived. About 25 years ago Dr. Rajendra Lal Mittra L. L. D. C. I. E. deputed one of the travelling Pandits of the Society, Pandit Ramnath Tarkaratna to visit Orissa for collecting Sanskrit works. Again in 1894, the Society engaged Pandit Benod Behari Bhattacharjya for the same purpose. I had the honour and pleasure of accompanying the learned Pandit in his travel and did all I could to help him in collecting many invaluable works which the Society had not found else where. Hence my connection with the Society and my acquaintance with their worthy Phylological Secretry, Māhāmahopādhyāya Haraprasad Sastri, through whose kindness, I was honoured with the work of editing *Gadadharpadhati*, a big Smriti code of excellent merit written by Gadadhar Rajguru. The entire work divided into five parts viz. Achár Sár, Dána Sár, Sudhi Sár, Brata Sár and Kála Sár has already been printed and published by the Asiatic Society. The present volume now printed and published is Achár Sár. Kála Sár deals with the determination of the appropriate and auspicious

time for the performance of several rites and ceremonies which form the daily religious duties of a devout Brahmin. For what is Hindu life but a routine of religious practices duly observed in right moment and in right order. Achár Sár deals with the several religious rites as well as the manner in which one should take his meals, sleep etc during a day i. e. 24 hours. The arrangement of their subjects is strictly logical, their language chaste, and style lucid. A superficial reader will, I dare say, bear testimony to the vast erudition and rare originality of their author. Gadadhar Padhati is not certainly a very ancient work. Its author lived not more than 170 years ago. We learn from the work itself and from the geneology of his

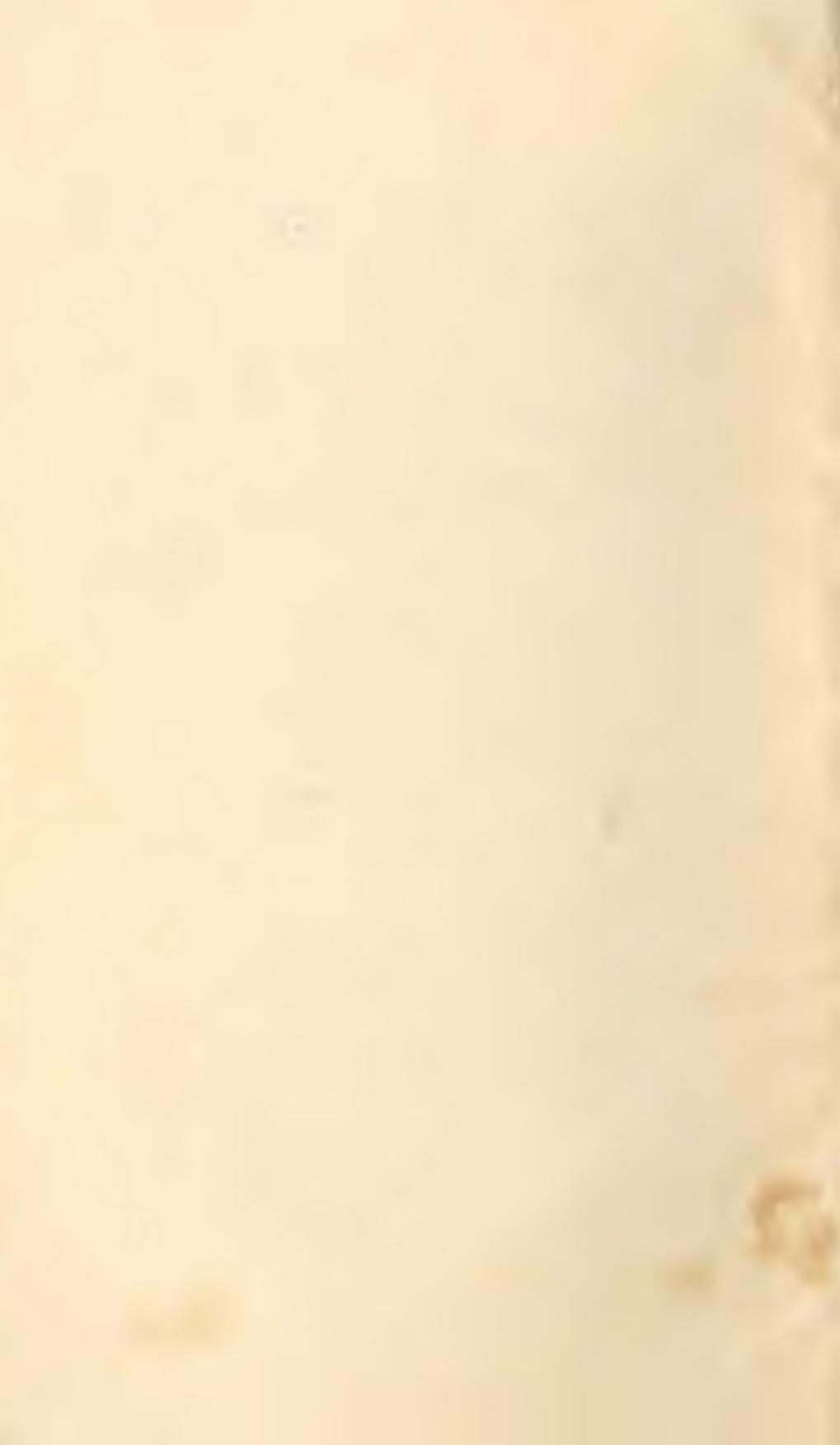
* क्षणात् कौशिक-वाजपेयि-तुलसीवंशात् दृह्मण्डिता-
नीतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यासीत् वदान्यामणीः ।
मुच्चः शारदराजपेयमस्वकृद् विद्वान् हरेक्षणभू-
नाथश्रीमहिषी-गुरुहर्वलधराभिख्योऽयजो यामकृत् ॥
वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलान्बराख्योऽनुज-
स्तस्य खार्त्तिवरोऽपिदैवविद्भूत्याहित्यविद्यार्थवः ।
सदैवाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रोनीलशैलेशितु-
र्मञ्चस्त्रानसुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
धीरेशान् स्ववितोर्णदार्पितमहासत्शासनेषुत्तमान्
संस्यायाध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
प्राज्यं प्राप चतुर्मूस्त्वादिकमहावज्ञेषु सन्तोषयन्
विप्रादीनपि राजस्त्रयज्ञनितं यौधितिरं यो यशः ॥
यो नीलान्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
क्षणात्यन्तिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
सौवर्णीहुचतुष्ट्याच्युतपदाम्भोजाङ्कक्षणातप-
त्रायेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्वात्मोयचिद्वै परैः ॥

family that the author was the son of Nilamber Rajguru, the preceptor of Harakrushna Dev, a king of the Gajapati Dynasty* of Orissa, who reigned from 1714 to 1718 A. D. His uncle Haladhar Rajguru received from the said king grant of land, a very large Brahmin village about 4 miles off Puri, called Harekrushnapur. His mother Janaki is said to be an accomplished lady of very high repute.

In Conclusion, I beg leave to observe that *Gadadhar-padhati* is the last and best known Smriti for recognising and regulating the manners and customs of the Hindus in Orissa. Of all the local Smritis used in Orissa this work is mostly accepted and is considered to be of highest authority. The object of the Society in publishing this valuable work will be fulfilled if it help the Hindus in solving the social problems of the Hindu life. I must express my gratefulness to the Raja of Khalikota in the Gaujam district for his kindness in supplying me from his library with a copy of Achár Sár which I could not get elsewhere.

यज्वा यज्ञरमो यमेश्वर इति भाता दृहत्परिगडत-
स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालसाराभिषं
ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः स्वर्जनाः ॥

* Gajapati is the same as the Ganga Dynasty. The founder of this dynasty was Chauraganga Dev who was a native of Orissa and is represented as the son of Gokarneswar near Mahendra Hills in the southern part of Orissa.—Vide Madala Panji of the Puri Jagannath Temple and Gangavansamcharita, a historical drama in Sanskrit.

गदाधरपङ्क्तौ आचारसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अशेषवर्णाश्च मध्मं दृढये
 शरीरमात्रस्य च शौक्रसुक्तये ।
 निजालये श्रौपुरुषोत्तमाद्वये
 दधद्वपु दर्शमयं महः श्ये ॥
 रचितजननिकायाभौष्टदानैकदक्षः
 क्षपयतु विमलायाः सानुकम्पः कटाक्षः ।
 स्मृतिनिकरगभीराभ्मोधिमध्यार्थरक्षा-
 नयनकृतिविधाने नूबयत्रेऽन्तरायम् ॥
 कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंश्याद् द्वृहत्पण्डितात्
 नौतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यवाधिकारी सुधीः^१ ।
 पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् जातो हरेकृष्णभू-
 नाथश्रौमहिषोगुरुर्हृलधराभिख्योऽयजो ग्रामकृत् ॥
 वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नौलाम्बराख्योऽनुज-
 स्तस्य स्मार्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्माहित्यविद्यार्णवः ।

(१) रायगुरुरित्यासोऽदान्यायणीः ।

सदैव्याकरणश्च नौतिनिपुणः श्रीनौलशैलेशितु-
 मंचस्त्रानमुखोत्सवानवयवस्तोतं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितीर्णदार्पतमहासच्छासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् दिजांस्त्रान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजस्यजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नौलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 क्षणाख्य-क्षितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण समानितः ।
 सौवर्णेण्डुचतुष्टयाच्युतपदाम्भोजाङ्गक्षणातप-
 वाणेन हिपचामरप्रभृतिभिश्चामीयचिङ्गैः परैः ॥
 यज्वा यच्चरमो यमेश्वर इति भ्रात्रा वृहत्पण्डित-
 स्तं नौलाम्बरनामकं नृपगुरुं तातं प्रसूं जानकीं ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीराचारसाराभिधम्
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः स्युर्जनाः ॥
 इह खलु विष्णवाराधनमेव परमपुरुषार्थस्तच्च आचारवत् एव
 सिध्यतीति, आचारसाराभिधी ग्रन्थः प्रारभ्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
 विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तन्तोषकारकः ॥
 अत वर्णश्रमाचारस्य कालोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् आदौ कालो
 निरुप्यते । स च कालो दिविधः । नियोजन्यश्चेति । तत्र

कालकालापरनामा ईश्वर एव नित्यकालः । तथा च तैत्तिरौय-
शाखायां नारायणीये ।

सर्वे निमिषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कला मूहर्त्ता: काष्ठाश्च अहोरात्रश्च सर्वशः ॥

अर्द्धमासाश्च कृतवः संवत्सराश्च कल्पिताः । इति
कूर्मपुराणेऽपि,—

अनादिरेप भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान् महेश्वरः ॥

तथा तच्चैव,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रस्ते पुनः ॥

श्रुतिश्च । “स विश्वकृत् विश्ववेदात्मा योऽभिज्ञः कालकालोऽगुणी
सर्वविद्यः प्रधानं चेत्प्रज्ञ इति । निर्गुणः संमारमोहस्थितिबन्ध-
हेतुरिति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

भूतानामन्तकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् जन्यकालस्य वासुदेवादौनामपि कलनात् कालः परमेश्वरः ।

तस्य मर्वकमर्मारम्भे स्मर्त्यत्वात् तन्निरूपणम् । तथा च स्मरति ।

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशैवर्ण्यपकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्मासु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ॥

(१) संवत्सराश्च कल्पाना इति ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्जक्रियादिकम् ।
 न्यूनं सम्पूर्णतां याति सदो वन्दे तमचुतम् ॥ इति ।
 परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तस्य स्मरणमित्याकांचाया-
 माह ।

नित्यो जन्यश्च कालौ हौ तयोरादः परेश्वरः ।
 सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्यया ॥ इति
 वाशिष्ठरामायणे कालखरूपं यथा,—
 खड्डपाशधरः श्रीमान् कुण्डलौ कबचान्वितः ।
 कृतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमर्नवतः ॥
 मासहादशकोद्धामभुजहादशकोद्भटः ।
 स्वाक्षारसमया वह्वा वृतः किञ्चरसेनया ॥
 इत्यादि यद्यप्यस्ति, तथापि भक्तानुजिष्ठक्षया स्वीकृतनानामूर्त्ते-
 स्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।
 तथा च भगवन्नीतायाम्,—
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
 स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमौहते ।
 लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥
 यजन्ते सात्त्विका देवान् यच्चरक्षांसि राजसाः ।
 प्रेतान् भूतगणांशान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ इति
 अत एव लोकेऽप्याविदागोपालं सर्वेऽपि स्वेच्छया एकैकां देवता-
 मुपासते । तथा च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् ।

नानाविधशक्तिमयौ सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्वृतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः ॥

इति भोजराजशैवागमसंग्रहवचनेऽपि कालस्य मायाकार्यत्वं
सङ्घच्छते । अत खरूपार्थं मयप्रत्ययः । आरब्धकर्मान्तेऽपि ईश्वर-
स्मरणं । न्यूनं सम्पूर्णं तां यात्रिल्युक्तेः । तत्समर्पणं भगवद्वौतायाम् ।

यक्तरोषि यदस्त्रासि यज्ञुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुत्व मदर्पणम् ॥ इति ।

पूर्ववदत्रापि च यो यां देवतासुपास्ते, स तत्र समर्पयेच्चेन्न
कश्चिद्विरोधः । देवीपूजादौ तथा शिष्टानां समाचाराच्च ।

नित्यकालजन्यकालोत्पत्तिमाह मनुः ।

कालं कालविभक्तीश नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

स्तुतिं ससर्जं चैवेमां स्तृष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

श्रुतिसु पूर्वसुदाहृतैव । तत्र जन्यकालेषु निमिषादिपरार्द्धान्तेषु
संवत्सरः प्रधानं, अन्ये गुणभूताः । “सोऽकामयत हितीयो मम
आत्मा जायेतेति मनसा वाचं मिथुनश्च समभवत्तदेतामाश्रितः
संवत्सरोऽभवत्” इति श्रुतेः ।

एवं नानासमुद्यानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अग्न्युग्रश्च महच्छश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति स्मृतेश्च ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरक्षिप्रत्ययोपाधिदारण कलयति आक्षि-
पति इत्यर्थः । एवं सामान्यविशेषकालौ निरूपितौ । संवत्सरादि-
कालविशेषास्त्वकृत्यानि च अस्मल्कृते कालसारे द्रष्टव्यानि ।
प्रकृतमनुमरामः । तत्रादौ वर्णनिरूपणम् ।

ब्रह्मचक्रियविट्शूद्रा वर्णा स्वाद्यास्त्वयो द्विजाः ।

इति यद्यपि याज्ञवल्क्यादिभिश्चत्वारो वर्णा विभक्ताः, तथापि “नन्दान्ताः क्षक्रिया गताः” इत्यादिवचनात् यथाकथच्चित्समाधानेऽपि क्षक्रियाणां वैश्यानां च बहुपुरुषौ यशूद्रसम्बन्धेनैव शूद्रत्वादेव ब्राह्मणशूद्रावेव वर्णैः कलौ । यद्यपि ब्रह्मचारि-गृहि-वानप्रस्थ-भिक्षुरूपाथत्वार आश्रमास्त्रापि “देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था-यमग्रहः” इत्याद्युक्ता “कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यना-हुर्मनोषिणः” इति सारसंग्रहवचनात् ब्रह्मचारिगृहस्थसत्यासि-रूपास्त्वय एव आश्रमाः कलौ । तत्राश्रमधर्मस्तरूपं निरूप्यते ॥

“आदौ गुरौ वसेत् । द्वितौ यमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । वने वसेत्वं वर्जेत्” । इति विधिचतुष्टयम् । तत् यथाग्नि-नादधीतेति विधिविहिताधानजन्यात्मनिष्ठसंस्कारः आहिताग्नित्वं स च प्रशान्तानेरपि तिष्ठति । तत् संस्कारवन्तमेवाधिकृत्य आहिताग्निर्नानुतं वदेत् इत्यादयो धर्माः । एवं गुरौ वसेदिति विधिवशाद् गुरौ वत्स्यामौति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कार एव ब्रह्मचारित्वम् । तमधिकृत्यावकीर्णपश्चादयो धर्मा विधीयन्ते । तस्यावधिः समावर्त्तनम् । एवं दारकरणोत्तरं गृहे वत्स्यामौति यः सङ्कल्पः तज्जन्यसंस्कारविशेषं एव गार्हस्थ्यम् । अत एव पत्रौमरणेऽपि संस्कारमत्त्वाद् गृहस्थ इति तस्य गृहस्थधर्माधि-कारः किन्तु पत्रौसहायसाध्यकर्मस्वेवानधिकारः । तस्य

चावधिर्वानप्रस्थाश्चमपरिग्रहः । एवं वने वत्स्यामीति यः सङ्कल्प-
स्तज्जन्यसंस्कारविशेष एव वनस्थत्वमिति तदन्तमेवाधिकृत्य
अफालकृष्टाशनोर्मुरेतस्त्वादयो धर्मा विधीयन्ते इति गृहस्थतत्त्व-
स्थानधिकार एव । एतेन वानप्रस्थाश्चमो नाम वनवासादयो
धर्मा एवेति कैश्चिल्लिखितं, तन्निरस्तमेवेत्यनुसन्धेयम् । एवं प्रब्रजि-
थामि, इति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कारविशेष एव पारिव्रज्यम् ।
तदन्तमेवाधिकृत्य यतिधर्माः । तदयथा ।

सिद्धमत्रं गृहस्थाय वानप्रस्थाय गोरसम् ।

यतये काञ्चनं दत्त्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥

इत्यादीनामव्यवस्था स्यात् । स्नातकस्यापि गुरुगृहे वसतोऽव-
कीर्णप्रायश्चित्तापत्तेः । समावर्त्तनानन्तरं तु दारकरणपर्यन्तमना-
श्चमिल्वम् । तस्यैव तथैवानाश्चमे वास इति उपपातकित्वम् ।

“अनाश्चमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि दिजः” ।

इति दक्षोक्तिरपि तत्परैव । तस्य तु उपनयनात् पूर्वमिव
केषु चिकिर्मसु स्नातकधर्मव्यवधिकारः ।

इत्याश्चमस्तरूपनिरूपणम् ।

तत्र गृहस्थधर्मास्तदितरधर्माद्यास्मकृते संस्कारसारे सवि-
शेषतया द्रष्टव्याः । एकाश्चम्यं तु प्रत्यक्षविधानात् गृहस्थस्येत्युक्तवता
च गौतमेन गार्हस्थस्य प्रत्यक्षयुतिमिडित्वमुक्ताश्चमान्तराणां स्नात्त-
त्वेन दौर्बल्यमुक्तम् । तन्नित्याचारो लिख्यते । तत्राचारप्रशंसा ।
पराशरः—चतुर्स्रामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराञ्छुखः ॥

आचाराज्ञभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
 आचाराङ्गनमाप्नोति ह्याचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
 आचारात् पूज्यते लोक आचारात् यश आप्नुयात् ।
 आचारो हन्त्यकल्याणि आचारात् कुलवान् भवेत् ॥
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥
 कुस्तिश्च सदा लोके विप्रो गतिविवर्जितः ।
 आचारहीनः पुरुषो हीनो हीनां गतिं लभेत् ॥

मनुः—आचारः परमो धर्मः शुद्धुक्तः स्मार्तं एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादालवान् द्विजः ॥
 आचाराद् विच्युतो विप्रो न वेदफलमशुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग् भवेत् ॥
 एवमाचारतो दृष्टा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सवस्य तपसो मूलमाचारं जगदुः परम् ॥

आचारस्यापि कर्ममूलत्वात् कर्मप्रशंसा ।

मात्ये,—

ज्ञानयोगसहस्राद्बि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोऽवं ज्ञानं तस्मात् तत् परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोऽवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात् कर्मनियुक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥

तथा,— देवानाच्च मनुष्याणां पितृणां चैव सर्वदा ।
तृप्तिं करोति वहनां कर्म्म कुर्वन् यथोदितम् ॥
सामान्येनाह मनुः,—

यद् यत्परवशं कर्म्म तत् तद् यद्रेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं कर्म्म तत्तत् सेवेत यद्रतः ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतत् विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
यत्कर्म्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्त्वयद्रेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥
यत्कर्म्म कुर्वत इति शास्त्रविरुद्धमित्यर्थः ।
अकुर्वन् विहितं कर्म्म निन्दितच्च समाश्रयन् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनसृच्छति ॥

इति तदुक्तेः ।

ग्रास्त्रविरुद्देष्वपवाद उक्तो याज्ञवल्क्येन ।
कर्म्मणा मनसा वाचा यद्राङ्मर्मं समाचरेत् ।
अस्त्रर्म्मं लोकर्विदिष्टं धर्म्ममप्याचरेत् तु ॥

अत एव पुण्यपापविवेकवचने विश्वामित्रः ।
यमार्योः क्रियमाणं हि गंसन्त्यागमवेदिभिः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तस्मधर्मं प्रचक्षते ॥

आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः । इति

तत्र,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥

इति याज्ञवल्कोक्तेः गुरुशिक्षया धर्मशास्त्रेभ्यः कर्मनुष्ठानम् ।

तत्र धर्मप्रमाणानि मनुराह,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनसुषुष्टिरेव च ॥

तथा,—

श्रुतिस्मृत्युचितं^(१) धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कौर्त्तिमवाप्नोति प्रियं चानुक्तमं सुखम् ॥

तथा च मनुयाज्ञवल्क्यौ,—

श्रुतिसु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रात् वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वभौ ॥

योऽवमन्येत ते तूमे हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्विहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

तथा च मनुः,—

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥

श्रुतिदैर्घं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावृभौ स्मृतौ ॥

उभावपि हि तौ धर्माँ सम्यगुक्तौ मनोषिभिः ॥

(१) स्मृत्युदितम् ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

यथा,— यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णनां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।

ऋग्यजुःसामार्थरूपश्चतुर्विधो वेदः । अखिलः साङ्गः । अङ्गानि
तु ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं क्वन्द एव च ।

ज्योतिःशास्त्रञ्च वेदानां घडङ्गानि प्रचक्षते ॥

'कल्पपदेन स्मृतिः मन्वादीनां धर्मशास्त्रम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विश्वर्यमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदद्वचंवर्तशतातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासाः कात्यायनवृहस्पतौ ।

गौतमः शङ्खलिखितौ हारीतोऽविरहं तथा ॥

अहं याज्ञवल्क्यः । अयं तु अष्टादशस्मृतिवक्तृभ्योऽभ्यधिकः ।

अष्टादशस्मृतिवत् मत्वर्णात्भर्मशास्त्रं अध्येतव्यमित्यर्थः । तथा

उपाष्टादशस्मृतिक्षतः । तत्र गङ्गापस्तम्बाभ्यां प्रचेता उक्तः । तत्र

यमस्मृतौ । देवल-सुमन्तु-जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विखामिच-

पैठीनमि-पितामह-बौधायन-कागल्य-जावान-च्यवन-मरीचि-

कश्यप-नारद-दक्षाः । एते पट्टिंशत् ।

(१) कल्पपदेन कल्पाः कात्यायन लाक्षायनादि स्त्राणिष्ठ च गट्टिन्ने ।

मन्वादिस्मृतयो यासु पट्टचिंशत् परिकीर्तिताः ।

इति भविष्यपुराणोक्तेः । योगियाज्ञवल्क्य-वृहन्मनु-बृहशतात्प-प्रभृतीनि तैरेव कृतानि । एतत्-व्यतिरिक्ता याः स्मृतय-उपलभ्यन्ते शिष्टपरिगृहीताः शुनःशेफ-शुनःपुच्छ-काण्डाजिनि-व्याघ्र-करव-जातूकर्ण-लोगाक्षि-व्याघ्रपाद-गर्ग-गार्य-नाड़ीजङ्घ-पुलस्त्य-पुलह-भृगु-गौतम-शौनक-यज्ञपार्श्व-वैजवाप-शाव्यायन-भोध-शौनक-भस्मक्रातु-ऋष्यशृङ्ग-गोभिलाज्ञवल्लायनप्रणीता-स्तासा-मपि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव परिगणितानि । शीलं श्रुति-स्मृति-प्रत्यक्षट्टनिपेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं स्वभावकृतम् । यथा भोजनव्यतिरेकेण मया उदकं न पेयमित्यादि । एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्क्योक्तम् ।

“सम्यक् सङ्कल्प्यजः कामो धर्मसूलमिदं स्मृतम्” इति ।

सम्यक् सङ्कल्प्यजः काम इति सङ्कल्पो निवृत्तसङ्कल्पः । तज्जन्यकामो निवृत्तीच्छा । यत्तु भारते ।

अद्रोहः सर्वभूतानामित्यादि शीललक्षणम् ।

यत्तु हारोतिनोक्तम् । ब्राह्मणता, देवपितृभक्ततेत्यादि तत् सर्वमुपलक्षणमित्यवधेयम् । सतां शिष्टानामाचारः श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्ष-ट्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानम् । यथा कङ्गणवन्धनादि । आत्मतुष्टिश्च विकल्पविषये । यथा

गर्भाष्टमेऽष्टमे वादे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इत्यादौ इच्छैव नियामिका । निर्वभौ निःशेषेण प्रकाशङ्गतः । उदिते इत्यादि दृष्टान्तः । सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः, समयाद्युपितः

अरुणकिरणवान् काल उदितः । प्रविरलतारकोऽनुदितः कालः ।
तत्र परस्परविरुद्धकालश्चवणेऽपि सर्वथा विकल्पेन यज्ञोऽग्निहोमः
प्रवर्तते । “उदिते होतव्य” मित्यादिवाक्यं वैदिकश्रुतिः ।
जावालिः,—

श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव बलीयमौ ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥

तुल्यवलयोः श्रुत्योः स्मृत्योर्वा विरोधे गौतमः । “तुल्यवलविरोधे
विकल्प” इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमित्यिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

मनुः,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या छष्टादश स्मृताः ।

अर्थशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम् ।

भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माणि भारत ॥

कार्णिक पञ्चमो देवो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्र्व धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनौपिणः ।

विष्णुधर्मोत्तरं विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

भविष्युराणे तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन विष्णुरहस्यशिवरहस्यादि-
कम् । पारस्करादिगृह्यसूत्राणि पञ्चरात्राणि च परिगृहौतानि ।
“श्वोकाः सूत्राणि” इति काखपाठाः । तत् स्मृत्यन्तरे श्वोक इति
प्रामाणिकानां लिखनं प्रमाणम् ।

प्रतिकञ्चुकरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् कुरुते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणता ॥

इति भट्टाचार्यादिभिरुक्तत्वात् पौरुषं स्मृतिवाक्यसदृशं वाक्या-
न्तरं स्मृतिवाक्यपर्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं प्रमाणमेव ।
यथा कालमाधवीयकारिकादि ।

योगियाज्ञवक्यः,—

साङ्घं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्घस्य वक्ता कपिलः परमर्थिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

यच्च भट्टाचार्यैः साङ्घ-योग-पञ्चरात्र-शाक्य-निर्गन्ध इत्या-
द्युदाहत्याप्रमाणमध्ये गणितं तदेदविरोधोपक्रमात् देदविरुद्ध-
वामाचारादिपरं पञ्चरात्रपरमेव । साङ्घयोगस्य तु वैधहिंसानिषेध-
प्रतिषेधप्रतिपादनांशेन देदविरोधादेव तदझेऽनाप्रामाण्यपरम् ।
ॐकाराधिकारे योगियाज्ञवल्क्यः,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येष भगवदाचकः स्मृतः ।

पञ्चरात्रार्घ्यकुशलो मातृचक्रविशारदः ॥

स भवेत् साधकश्चेष्ट इति पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमुक्तवानिति सर्वांशे
तस्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे,—

सुक्रा तु मम शास्त्रं वै शास्त्रमन्यत्^१ प्रभाषते ।

तथा,— मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ॥

इति भागवतापराधे गणितं लक्ष्मौधरैः । मम शास्त्रं मदुक्तं पञ्च-
रात्रं शास्त्रमिति व्याख्यातं स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे भट्टाचार्यैः । एतेन
सामुद्रिकवास्तुविद्यादि व्याख्यातमिति वास्तुविद्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे वास्तुविद्यारूपघटनागमप्रामाण्यमुक्तम् । तेन
हयशीर्षमयसंग्रहादिघटनाशास्त्राणि पौरषेया अपि प्रपञ्च-
सारशारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्रेन महाजनपरिश्रुताः^२ सर्व-
देशीयाविगीताचारविषयाः प्रमाणान्येव ।

पुराणानि यथा,—

ब्रह्मां पाञ्चं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यत् नारदीयच्च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमच्छैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।

दशमं ब्रह्मवैवत्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥

(१) मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् ।

(२) महाजनपरिषद्हीताः ।

वाराहं हादशच्चैव स्कान्दच्चैव त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं वामनच्च कौर्मं पञ्चदशं सृतम् ॥
 मात्यच्च गारुडच्चैव व्रह्माण्डच्च ततः परम् ।

तथा,--

नन्दाया यत्र माहात्मां कार्त्तिकेयेन वर्खते ।
 नान्दीपुराणं तज्जोके नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दैकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्त्वत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
 प्रोच्यते तत् पुनर्लोके शास्त्रसेव मुनिव्रतैः ॥
 एवमादिल्यसंज्ञा च तच्चैव पव्यते तथा^१ ।
 अष्टादशेभ्यसु तथा पुराणं यत्तु दृश्यते ।
 विजानीष्वं मुनिश्चेष्टास्तदेतिभ्यो विनिर्गतम् ॥

यथा कालिकापुराणादौति लक्ष्मीधरः । तेन भगवत्या इदं
 भागवतं कालिकापुराणमिति ये वदन्ति ते निरस्ताः । यदापरं
 प्रसिद्धभागवतभिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्खन्ते, यच्च वायुपुराण-
 देवौपुराणादि तदप्येतेषु अन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराण-
 स्यैकदेशः । कूर्मपुराणे, उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।
 अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कल्पितानि^२ वै ।
 अष्टादशपुराणानि शुल्वा संक्षेपतो दिज ॥

(१) परिवाप्यते ।

(२) घृषक् ।

(३) कल्पितानि ।

इत्युक्ता गणितम् । नारमिंहं, नन्दिपुराणं, शिवधर्मास्थं,
दुर्वासःपुराणं तदष्टादशोपपुराणान्तर्गतमेव । न्यायपदं न्याय-
वैशेषिकपरम् । मीमांसापदेन पूर्वोत्तरमीमांसे । धर्मग्रास्तादी-
न्युक्तानि ।

मनुः,—अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेङ्गवेत् ।

यं शिष्टा व्राह्मणा ब्रूयः स धर्मः स्यादगङ्गितः ॥

धर्मेणाराधितो यैसु वेदः सपरिवृहणः ।

ते शिष्टा व्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यक्षर्हतवः' ॥

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

वहुभावापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ।

एकोऽपि वेदविष्वर्मं यं व्यवस्थेदिचक्षणः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाव्दञ्च विविधागमः ॥

वयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा,— आर्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तकेणानुसंधते स धर्मं वेद नेतरः ॥

तर्कोऽत्र मीमांसा ।

तथा दक्षः,—

उक्तं कर्मं क्रमो नोक्तो न कालः स्वत एव हि ।

हिजानान्तु हितार्थाय दक्षसु स्वयमन्वीत् ॥

(२) हेतुतः ।

प्रातरुत्याय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
 तत्कर्वं सम्भवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
 उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
 निल्यैनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्वान्यैरगर्हितैः ॥
 स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
 अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

तथा,—

दिवसस्याद्यभागे तु क्षत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 पष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि कार्याणि निपतन्ति यदा यदा ।
 तदा तदा तु कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

यत उक्तं कर्म मन्वादिभिः । क्रमकालावपि नोक्तावेव । ततो
 दक्षः कालं क्रमं च स्वयमवौत् । “दिवसस्याद्यभागे तु” इत्या-
 दिना, तदच्यमाणकर्मणां क्रमो विधीयते । “द्वितीये च तथा भागे
 विदाभ्यासोविधीयते” इत्यादौ वच्यमाणवचनैः क्रमवतां स्वरूपमव-
 गम्यते । वच्यमाणवचनैः कालविधिरपि । निल्यकर्मणामष्टधा-
 विभागेनैव काल उक्तः । “नैमित्तिकेषु कार्येषु” न कालसु
 विधीयते” इति न तेषु कालनियमः । तत्त्वतनायैव तेषां

करणं । अत दिवसस्याद्यभाग इति वचनात् । उदयास्तमयं यावदिति वचनाच्च दिवसस्यैवाष्टधा विभागः । न तूषःकाल-प्रदोषप्रवेशेनाष्टधा विभागः ।

अष्टमे लोकयात्रा तु वहिःसन्ध्या ततः परम् ॥

इति अष्टमभागानन्तरं सन्ध्याया उक्तेः । प्रातरुद्याय कर्त्तव्यमिति वचनेन सर्वेषामेवादादेव प्रतिज्ञानात् ।

“उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं तत्र विधीयते”

इति उषःकालादिषु कर्मविधानं प्रतिज्ञातमित्यवधेयम् । एवं च सति “यामद्यं शयान इति अष्टधाभागभिन्नाया रात्रेः कर्म-कथनमपि सङ्गतम् । तेन दिवसस्याद्यभाग इत्यत्र दिवसशब्दोऽजहत् स्वार्थलक्षणयां उषःकालादिप्रदोषपर्यन्तपर इति केषां-चिन्मतं निरस्तम् ।

तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तत्राध्ये नियतनिमित्तकं यत्तत्रित्यमुच्चर्ते । “यावज्जोवमग्निहोत्रं जुहुयात्” “अहरहः सन्ध्यासुपासीत” इत्यादि नित्यं नियतनिमित्तत्वात् । एवममावास्यायाऽजन्माष्टम्येकादशीत्रतादीनि नित्यानि । सर्वाख्येतानि तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

तत्र संग्रहकारिका,—

नित्यं सदा यावदायु वर्णसायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकृत्यश्वेत्यष्टौ नित्यत्वबोधकाः ॥

गृहदाहे क्षामवला यजेत्, रविसंक्रमणे स्नायात्, इत्यादीनि नैमित्तिकानि अनियतनिमित्तत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्टते स्फुटम् ।
 काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषपातार्थमेव^१ तु ॥
 नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलम् ।
 क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।
 नित्यक्रियां तथाचान्ये अनुसङ्गफलाश्रुतिम्^२ ॥

फलं विना स्वर्गादिकाम्यफलं विना । विद्यमानादियज्ञानां यथा
 पापक्षयार्थं नैमित्तिकानामप्यत्र नैमित्तिकपदं निमित्तविहितत्व-
 साम्यान्वित्यनैमित्तिकोभयपरम् । क्षयं केचिदुपात्तस्येति उपात्तदु-
 रितक्षय एव फलम् ।

गौतमः,—

अशक्तौ मनसाप्येनमाचारमनुपालयेत् ।

सामर्थ्ये तु,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेऽनुवर्त्तते ।

न संपारयिकं तस्य दुर्मतिर्विद्यते फलम् ॥

इति न्यायान् फलं न वा प्रत्यवायपरिहार इति मण्डनाचार्याः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

(१) दोषपातार्थमेव च ।

(२) अनुषङ्गफलाश्रुतिम् ।

प्रारब्धे काम्येऽङ्गहानौ तु यस्तूपेत्य न यथार्थं करोति, असमाप्तौ
विरमेत् तत्वाग्नेयोविधिश्चान्द्रायणं चेति' । काले प्रारब्धस्य
दैवाक्लालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । काम्येष्वेवाधिकारिता ।
योगियाज्ञवल्क्यः,—

अज्ञानादयवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

स्कान्दे,— यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

अन्यत्र,—

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इदं सामान्यतः ।

यत्र यत्र विशेषसु तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

तत्र नित्यकर्मणां नानाफलसम्बन्धेऽपि सर्वेऽविशेषादिति जैमि-
नीययोगसिद्धधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फलम् ।
नित्यकाम्यकर्मणोः, काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् इति न्यायेन
सकृदेवानुष्ठानम् । सर्वकर्मारम्भे प्रणवोच्चारणं यथाह,

आपस्तुम्बः,—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं व्रज्ञवादिनाम् ॥

त्रिमात्रसु प्रयोक्तव्यः कर्मारभेषु सर्वशः ।

तिस्रः सार्जासु कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥

देवावाहनकालेषु^१ प्रुतं कुर्यात् संशयः ।

तदचनं कालनिरूणे लिखितम् । तव रात्रेश्चतुर्थप्रहरे शयनादुत्यानम् । तत्रादौ नारायणं नमस्कुर्यात् ।

वामन पुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरिष्ठं वरदं शिवम् ।

नारायणं नमस्तत्त्वं सर्वकर्मणि कारवेत् ॥

अपवित्रः पवित्रोवा इत्याद्युक्तेः ।

अन्यत्र, यथाशक्तिकृतैरज्ञैरपि नित्यं प्रसिद्धति ।

सर्वाङ्गानां तु संपत्तौ काम्येष्वेवाधिकारिता ।

नमोऽसु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ॥

भूमिमाक्रम्यते प्रातः शयनादुस्थितश्च यः ।

स सर्वकामलक्ष्मा सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रं पठिला श्वायां उत्थाय भूमौ पादौ न्यसेत् ।

“राविवासः परित्यज्य गुरुं तत्रैव चिन्तये” दिति
ब्रह्मवैवर्तीकैश्च वस्त्रान्तरं परिधाय लालादि प्रोक्ष्य पादप्रक्षा-
लनाचमनादिशुद्धिं विदध्यात् । तदनन्तरम्,—

अज्ञानतिमिरान्वस्य ज्ञानाज्ञनश्चलाकया ।

चक्षुरुन्मोलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

(१) देवताह्वानकाले त ।

इति पठित्वा मनसा गुरुं नमस्कुर्यात् ।

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाञ्चं सवाह्नाभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्युक्ते: विष्णुस्मरणैनैव शुचित्वं संपाद्य वस्त्रान्तरपरिधानं विनापि
नामकोर्त्तनं कुर्वन्ति ।

शयनादुत्थितो यसु कौर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कौर्त्तनात्तस्य पापानि नाशमायान्वशेषतः ॥

इति वचनान्मधुसूदननामकोर्त्तनं कुर्यात् ।

यदुक्षाहादिकं कर्म यत्त्वया^१ प्रेरितो हरे ।

करिष्यामि त्वदाज्ञायामिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मम ।

तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया ।

यद् यत्कारयसीशान तत्करोमि तवाज्ञया ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव,

श्रीनाथ विष्णो, भगवन् प्रसीद ।

प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं

संसारयावामनुवर्त्तयिष्ये ॥

संसारयावामनुवर्त्तमानं

तवाज्ञया श्रीनृहरेऽन्तरामन् ।

स्वर्द्धतिरस्कारकलिप्रमाद-
 भयानि मां नाभिभवन्तु भूमन् ॥
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
 जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
 केनापि देवेन हृदिस्थितेन
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥
 इति करिष्यमाणसर्वकर्मणां भगवत्समर्पणम् ।

दत्तः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 इति वाक्यादेदोऽभ्यसनीयः ।
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चातुचिन्तयेत् ।
 चिन्तयेत् कायक्लेशांश्च वेदतत्त्वार्थमेव च ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते रात्रेः पश्चिमो याम इति सृतिरनमालायाम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकमित्यादि ।
 रात्रे सुरीययामस्य मुहूर्तौ यस्तृतोयकः ।
 स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥
 इति अशक्तस्य पक्षान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्ते स्वस्ये च मानसे मतिमानृप ।
 विशुद्धशिन्तयेऽर्थमर्थं तदविरोधिनम् ॥
 अपौड्या तयोः कामम् । इति तत्र किञ्चिद्देवाभ्यासस्यानु-

ठानार्थं धर्मार्थकामान् सोपायान् परस्पराविरोधेन विचिन्त्य
वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं कार्यम् । अतएव ब्रह्मणोऽयं ध्यानौ-
पर्यिक इति ब्राह्मसंज्ञा । निराकारध्यानाशक्तस्य विष्णोर्ध्वानम् ।
शक्तेन योगाभ्यासोऽपि कार्यः ।

इज्याचारदमाहिंसाज्ञानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगीनात्मदर्शनम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः,—

सततं कौर्त्त्यन्तो मां यजन्तश्च दृढ़ब्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

इति भगवदुक्तेः ।

यद्वामकौर्त्तनं पुंसां विलायनमनूत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । तथा,—

यस्मिन्यस्त्वमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने ।

विघ्नो यत्र निवेश्यतात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

मुक्तिं चेतसि यः स्थितो 'तु सुधियां पुंसां ददात्यन्वहम् ।

किं चित्रं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कौर्त्तिर्ते ॥

विष्णुधर्मोक्तरे,—

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्तेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य किंश्वम् ॥

(?) स्थितोऽमन्त्रधियाम् ।

विष्णुधर्मं,—

नामसंकीर्तनं विष्णोः चुव्रस्वलितादिषु^(१) ।
यः करोति महाभाग तस्य तुष्ट्यति केशवः ॥
कले दर्णपनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं विश्वेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

अवशेनापि यन्नान्नि कीर्त्तिं सर्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्तै मृगैरिव ॥
क्वचिच्च । सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥

तेन भक्तिश्वातिरेकेणापि नामकीर्तनमात्रादेव पापक्षयः ।
यावज्जीवं प्रणवमथवा व्याहरेद्वौद्रौयं वा ।
याजुर्वेदं वसतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् ॥
त्यक्ता लज्जां कलिकलुषमलच्छेदकानीरयेदा ।
विष्णोर्नामान्यनिश्चमृतप्राप्तिरेषा चतुर्द्वा ॥

इति, ईरयेदुच्चारयेत् । अत नामकीर्तनस्य मुक्तिहेतुत्वं
सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन ।
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।
नाशौचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

(१) चुधाप्रस्वलितादिषु ।

(२) वाराणस्याम् ।

इति वचनात् । अशौचेऽपि नामकीर्त्तनम् ।

नारसिंहे,—

इति संकीर्त्तिर्विशेषोन्नरकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टाच्च तत्कृणात् ॥

अत्यन्ताशुचौनां नारकिनामपि अधिकारः ।

यदा दृमिंहकल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न उच्चरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

लेपादशौचे स्तुतकादौ चैवेति व्यवस्था । ब्रतेन नाशुचिदेवर्षिपि इटनामानि न तूच्चरेदिति लेपाशौचविषयम् । तथा च,

“सन्ध्याहीनोऽशुचिनित्यमनर्हः सर्वं कर्मसु” इत्युक्तदोषप्रसङ्गोऽपि नास्ति ।

श्रीषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनाईनम् ।

शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥

संग्रामे चक्रिणं देवं प्रवासे च विविक्रमम् ।

नारायणं ततुल्यागे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःखप्रे स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।

कानने नरसिंहं तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जलमधे वराहं च पावके जलशायिनम् ।

मायासु वामनं देवं सर्वकार्यं च माधवम् ॥

इति पौड़श नामानि प्रातरुत्याय यः पठेत् ।

सर्वकार्यमवाप्नोति विष्णलोकं स गच्छात ॥

एवमादीनां तत्कालविधानादेव नाशौचदोषः ।

तत्रास्ति कर्मजं लोके वाचं मानसमेव च ।

न क्षीयते कलौ यत्तु गोविन्दनामकौर्त्तनात् ॥

सकुदुचारयेद्यसु जगन्नाथेति हेत्या ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

जगन्नाथेति यत्राम कौर्त्तयिष्यन्ति ये नराः ।

अपराधशतं तेषां क्षमिष्ये नात्र संशयः ॥

एवमादीनि विष्णुनामानि बहुकौर्त्तनौयानि तथा यो देवो
यस्येष्टः स तत्रामकौर्त्तनमृषिकौर्त्तनमपि कुर्यात् । ब्राह्मे मुहूर्ते
बुध्येत स्मरेद्देववरान्तर्षीनित्युक्तेः । तदिस्तरभयात्र लिख्यते ।

तदेव नामकौर्त्तनरूपाणि स्नानसन्ध्याद्यधिकारसंपादना-
नपेक्षणात् शयनादुत्थानमात्रेण कर्त्तव्यानि । यानि तु स्तोत्र-
रूपाणि जपरूपाणि वा प्रातरूप्याय कर्त्तव्यत्वेन विहितान्यपि
तानि स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैतैर च कर्मणि । सन्ध्याहीनो-
ऽशुचिर्नित्यमित्यादिवाक्यात् सन्ध्योक्तरकार्याणि ।

उत्थानानन्तरमात्रकर्त्तृत्वे तु लेपाशौचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादि-
व्यवधानस्यापि दोषत्वापत्तेः । न हि ताष्ठशसन्देहव्युदासाय पृष्ठ-
सवनोयेन^१ यजेरन्नित्यादि, कालाशौचाद्यनादरेणानन्तर्यमाद्रियते ॥

(१) सन्देहर्निरासाय पृष्ठाहवनोयेन ।

अथ प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि ।

कात्यायनः,—

पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुल्कृत्तनामिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तक्लेरूपलच्छणम् ॥

ओवियं सुभगाङ्गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापङ्गः स प्रमुच्यते ॥

कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः संसृशेहां छतं दधि ।

सर्वपांश्च प्रियङ्गुञ्ज्ञं कल्पमात् स प्रमुच्यते ॥

प्रातरुत्थायेति वचनात् स्वर्गं उपसि स्नानाद्यनपेक्षेति केचित् ।

वस्तुतस्तु स्नानादिशुद्धनन्तरं स्यर्गनम् । तथाचारस्य दर्शनात् ।

एतदस्मितितामह-कृष्णवृहत्पण्डितमहापात्रकृते नौतिरत्नाकरे
लिखितमनुसन्धेयम् । विष्णुपुराणे,—

प्रभाते मैथुने होमे प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

स्नानभोजनजघ्येषु मौनं चैवाष्टकम्बंसु ॥

कर्मापयुक्तपठनोयवाक्यव्यतिरिक्तशब्दानुचारणं मौनशब्दार्थः ।

मौनकालमाहाचार्यः,—

सम्ययोरुभयोर्जप्ते भोजने दन्तधावने ।

पिटकार्यं च दैवे च तथा मूत्रपुरीपयोः ॥

ततः कल्यं मसुत्थाय कुर्यान्तमैत्रं नरश्वर ।

नैर्कृत्यामिषुविनेपमतीत्याप्यधिकं भुवः ॥

मैत्रं विडुसर्गः । मित्रोऽपाने समाश्रित इति वाक्यात् । अत देशकालनियमः पुरुषार्थोऽपि नित्यकर्ममध्यपाठात्, दुरितक्षयफलकः न, परिसंख्यातदोषदुष्टत्वात् । अतएव देवतेन,—

सदैवोदज्ञुस्तः प्रातः सायाङ्गे दक्षिणामुखः ।

विष्णुतमुत्सृजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

इति सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते । एवं चान्यकालेकरणे दोषभावः । सन्ध्यायामप्यावेगे कार्यम् । स्थानाच्चैव मलाशुग्रताइति शब्दाशयाख्यस्थानच्युतस्यावेगकरत्वेनाशौचापादकत्वात् । नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति शौचस्य विधेयत्वेनावेगे सति सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वात् निषेधविषयत्वम् । आपस्तम्बः दूरादवस्थाने मूत्रपुरोषे कुर्यात् दक्षिणां दिशं गतेति शेषः । अस्तमिते वहिर्ग्राममारादवस्थाने सूत्रपुरोषे वर्जयेत् । आराहूरे ।

मनुः,—

तिरस्कृत्योच्चरिकाठं पतं लोद्रं टृणानि च ।

नियम्य प्रयतो वाचं संबीताङ्गोऽवगुणितः ॥

विष्णुपुराणे अयज्ञोयैस्तृणैरित्यादि ।

दिवा सन्ध्यासु कर्षस्यव्रह्मसूत्र उदज्ञुखः ।

कुर्यात्मूत्रपुरोषे च रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥

हारीतः,—घ्राणास्ये वेष्टयित्वा मूर्ढनं ग्रीवादामासज्य दक्षिणवाहुपाश्वं कमण्डलुमाधायोक्तरं कुर्यात् । घ्राणास्यदृष्टनं वस्त्रादिना । संख्यानवह्वः यदेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्षे दत्ता, एतेनात उत्तरोयनियमः । मेहनोत्सर्गावुभौ ।

वाशुपुराणे,—

शुक्केस्त्रैर्वा काष्ठेवा पत्रैर्बेशुदलेन वा ।

सृगमयैर्भजनैर्वापि अन्तर्दीय वसुन्धराम् ॥

यमः,—

प्रत्यञ्जुखम् पूर्वाह्ने अपराह्ने पराञ्जुखः ।

उदन्मुखम् मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥

अत्रेयं व्यवस्था ।

देवलवचनात् त्रिमुहूर्तात्मकप्रातःमायं कालयोर्दक्षिणामुख-
त्वम् । यमस्तृतेः त्रिमुहूर्तादृद्वं पूर्वाह्नघटिकादये प्रत्यञ्जुखत्वम् ।
पूर्वाह्नविमुहूर्ताधोघटिकादये प्राडमुखत्वम् । रात्रौ दक्षिणा-
मुखत्वमिल्यादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

न प्रत्यग्न्यकर्गोमोमवायमः स्त्रौद्विजन्मनः ।

एतेषामुत्तर्गर्भभिमुखवर्ज्यः ।

यमः, प्रतपस्थानसेव च ।

मनुः,—

क्षायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथामुखमुखः कुर्यात्त्राणवाधभयेषु च ॥

न सूर्वं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोब्रजे ।

न फालकटे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।

सप्तलेषु च गर्त्तेषु न च गच्छन्नपि स्थितः ॥

गमननिषेधात् प्रह्लस्यापि निषेधः, उपविष्ट एव कुर्यादित्यर्थः ।

न नदीतोरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

पुनः पर्वतमस्तकनिषेधो दोषातिशयार्थः,

देवलः,—

वापोकूपनदौगोष्ठचैत्याभःपरिभस्मसु ।

अग्नोकाम्ये श्मशाने वा विष्मूत्रं न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो वृक्षः, काम्यः कमनौयप्रदेशः ।

यमः,—

पल्ललानि तडागानि नदीप्रस्तवणानि च ।

न च गोमयभस्मानि फालकष्टं च वर्जयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षित्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकं चोदकालं च पन्यानं परिवर्जयेत् ।

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्यश्वभविलानि च ॥

राजमार्गचतुष्पथनिषेधो दोषातिशयार्थः ।

हारीतः,—

न चत्वरोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

न तौर्ध्वं न शस्यपूर्णे न यज्ञभूमौ यज्ञौयानां हक्षाणामधस्तात् ।

तीर्थं जलावतरणमार्गः ।

वशिष्ठः, नोसेन शाहलोपजीव्यक्षायासु ।

ग्राइलो हरितस्त्रिखो भूप्रदेशः,^१ स्वां क्षायां प्रतीति शेषः ।
नोपरे न पराशुचौ तथा नाकाशे । आकाशे अद्वालिकादौ ।

यथाकाशः स्मृतो भौमस्तस्मान्नासंवृते क्वचित् ।
कुर्यान्मूलं पुरीषं वा न भुज्जीत स्वपेत्र च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंवृतदेश एव आकाशः ।
आपस्तम्बः,—

स्वाच्छ न मेहेत, न सोपानल्को मूत्रपुरीषं कुर्यात्, स्वां क्षायां
प्रतीति शेषः ।

विष्णुपुराणे,—उत्सर्गं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेन्नातिचिरात्^२ तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

यमः,—न पश्येदात्मनः ग्रह्यत् ।

दृष्टा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं व्राह्मणांस्तथा ।

एतच्च शौचानन्तरं,—

दृष्टानश्चिनित्यमङ्गिः प्राणानुपसृशेत् ।

गात्राणि चैव मर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥

इति अशुचेः ।

सूर्यादिदर्गेन मनुना प्रायश्चित्तस्योक्तवात्, कामतोऽधिक-
प्रायश्चित्तम् ।

तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते मैथुने क्षुरकर्मणि ।

सूर्योच्चारं नरः कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्धर्ति ॥

इति शिष्टाः ।

(१) भूमागः ।

(२) नातिचिरम् ।

श्रीचम् ।

याज्ञवल्क्यः,--

गृहीतशिश्रोत्याय मृद्धिरभ्युदृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं श्रीचं कुर्यादतन्तिः ॥

देवलः,--

अश्रौचान्वोत्सृजेच्छश्च प्रस्तावोच्चारयोः स्वयम् ।

अन्यत्रोपविश्य श्रीचं कुर्यादित्यर्थः, शिश्रधारणं वामहस्तैनैव,

धर्मविद्विग्निं हस्तमित्याद्युक्तेः ।

हारीतः,--

गुदं लोष्टेण प्रमृजीत शुष्ककाष्ठेन वा ।

आपस्तम्बः, अश्मानं लोष्टमाद्रौपधीन् वनस्पतीन् दूर्वामाच्छिद्य

मूत्रपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गौतमेन, पर्णेन निघर्षणं निषिद्धम् ।

व्यासः,—अश्मशूलफलाङ्गारैरुन्मृज्यान्नास्थिवर्हिषा ।

एवं शुष्ककाष्ठेन गुदमार्जनं, तदभावे, अश्मशूलफलाङ्गारास्थि-
कुशाद्रौपधिवनस्पतिदूर्वालोष्टव्यतिरिक्तेन द्रव्येण, तदभावे लोष्टेण
गुदमार्जनं ।

लोष्टस्य विहितनिषेधात् विकल्पः ।

व्यासः,—उदृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उद्भूमुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्विग्निणामुखः ॥

आहरन् मृत्तिकां विप्रः कूलात्मसिकतात्तथा ।

नाखुकष्टान् वल्मीकान् फालान् च कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोषराचैव श्रीचंशिष्टात्परस्य च ।

कुर्यादित्यत्र शौचमिल्यर्थः^१ ।

विशुपुराणे,— मृदन्तर्जलात्तथा,

शौचावशिष्टां शौचार्थं न दद्यात् लेपसभवाम् ।

अन्तःप्राण्यवपन्नां^२ च हलोत्खातां च पार्थिव ॥

शातातपः,— शुचौ देशे तु संयाह्ना शर्कराश्च विवर्जिताः ।

रक्ता गौरास्तथा खता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्मृताः ॥

न मृदं नोदकं चापि निशायां न च गोमयं ।

न गोमूदं प्रदोषे च गृह्णीयादुद्भिमान्वरः ॥

अशुद्धिशङ्कायां तु शिष्टाः,

अष्टाङ्गुलानि खानित्वा उड्डरेत्तु मृदं ततः ।

वामहस्तेनाधः शौचं कार्यम् ।

तथाच शिष्टाः,—

धर्मविहक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ॥

परं तु वालुकामयादिदेशे सर्वथा मृत्तिकाऽसमर्वं शौचनीयापत्तौ

गुणलोपेन मुख्यस्य चेति—

यस्मिन् देशे च यज्ञोयं या भूमिर्या च मृत्तिकेति ।

मन्वाद्युक्त्यनुरोधाच्च यथाकथच्चित् मृत्तिकामात्रं याह्वाम् ।

मनुः,— एकालिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमर्मीप्सता ॥

(१) इति जेषः ।

(२) अन्तःप्राण्यवपन्नाम् ।

शङ्खः,— तिस्रमु मृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनं ।

दक्षः,— अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च छृतीया च तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः ॥

लिङ्गेऽप्यत समाख्याता चिपर्वीं पूर्यते यया ।

आर्द्धमलकमानेन सृदं गालविशोधनम् ॥

इति शेषमृत्तिकापरिमाणं तावन्मात्रम् ।

दक्षः,— न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं श्रीचं शुद्धिमभीप्सता ।

एतम्लेपापगम एव ।

लेपानपगमे तु देवलः,—

यावत्काञ्चिति मन्येत तावत् श्रीचं विधीयते ।

प्रमाणं श्रीचसङ्घगाया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

एवमन्यान्यपि वचनानि समाधेयानि ।

मूत्रशौचे दक्षः,—

एकालिङ्गे तु सब्ये चिरुभयोर्मृद्युयं स्मृतम् ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तु दिगुणं स्मृतम् ॥

सब्ये वामे चिः । उभयोर्हस्तयोः । अत पादयोरनुक्रावपि पूर्ववत्
तयं चयम् । एतावन्मूलोत्सर्गशौचप्रमाणानि । तदपेक्षया शुक्रोत्सर्ग-
शौचं दिगुणम् ।

मनुः,— एतत् शौचं गृहस्थानां दिगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥

दक्षः,— यदुक्तं तु दिवाशौचमर्द्दं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्दं स्थात् तदर्द्दं तु पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽव जलसंसर्गवर्द्धिषुरोगी, एतद्विग्रहमूत्रोत्सर्गनिमित्तं,
विग्रहमूत्रलेपे तु मृज्जलाभ्यां शुद्धिः, न सङ्घरानियमः^१ ।

तथाच मनुः,—

विग्रहमूत्रोत्सर्गशुद्धर्थं मृदार्थादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानाच्च शुद्धिषु द्वादशस्त्रपि ॥

तथा,— वसाशुक्रमस्त्रज्ञामूत्रविट्कर्णविट्-नखाः ।
स्त्रेभ्याशुद्धिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥
पस्यां क्रमेण चैतेषां शुद्धिरुक्ता मनोषिभिः ।
मृदारिणा तु पूर्वेषामितरेषां तु वारिणा ॥

इति वाक्यात्समाचारः ।

अत्र विशेषः यमेनोक्तः,—

मूत्रे त्रिस्तः पादयोस्तु हस्तयोस्त्रिस्त एवच ।
सृदः पञ्चदशमेधे हस्तादीनां विशेषतः ॥
एतदाभ्यौयमूत्रादिस्पर्शशौचमुदाहृतम्^२ ।

देवतः,—

देशकालं तथात्मानः द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपस्थितामवस्थाच्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

(१) पादयोर्देहं गृहीत्वा च ।

(२) उत्पर्गकालादन्यत्र परकोयेत् तु कथंते ।

परस्य शोणितस्पर्शेरतोविग्रहमूत्रजे तथा ॥

चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मुत्तिकाः खृताः ।

(३) उपर्फत्ति ।

यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिणा ततु शोधयत् ।
न शुद्धिसु भवेत्स्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्त,—

न यावदुपनीयते द्विजाः शूद्रास्तथाङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं तेषां शौचं विधीयते ॥

न सङ्ग्रानियम् इत्यर्थः ।

विग्रह्मूत्रोक्तर्गार्थसुपविष्टस्य तदकरणे वृद्धपराशरः,—

उपविश्य तु विग्रह्मूत्रं कर्तुरस्तु न विन्दते ।

स कुर्यादर्दशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥

अत्रोद्गृतोदकासभवेऽनुद्गृतेनापि ।

शिष्टाः,— कुर्यादनुद्गृतेनापि यदि निर्जनुकं जलम् ।

वितस्त्विमात्रं सन्त्यज्य कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

क्वचिच्च,—अरत्रिमात्रं सन्त्यज्य कुर्यादारिण्यनुद्गृते ।

क्षिप्ताऽग्नावशुचिद्रव्यं तथैवाभसि वा पुनः ॥

मासमात्रं कुर्यादिति गुरुदोषाङ्गले शौचोदकपरिहाराय
यद्धः कार्यः, मृत्युयकमण्डलुसभवेऽप्येतन वार्यं ।

हारीतः,—

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन मृदा कमण्डलुं परिमृज्य
पूर्ववदुपसृश्य आदित्यं सोममग्निं वौक्षेत ।

शङ्गलिखितौ,—

आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत्,—ईशानोऽव सर्वशो विष्णुः
स्मृत्वा विष्णुं मनातनमिति वा ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

कृत्वा शौचमिदं विप्रो मुखं प्रचालयेत् सुधीः ।

मिधातिथिः,—आकारनिमित्तः,—कमण्डलुशब्दो न जानिनिमित्तः,
तेन सुवर्णरजतताम्बादिनिमित्तकानां कमण्डलूनां तत्तज्जातीय-
शुद्धिः कार्या, ब्राह्मोक्तेः, विष्णुस्मरणं विष्णूतशुक्रगौचाङ्गं
नाचमनाङ्गं, सोमादिवीक्षणं यथासभवं, इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवतः, शौचतत्त्वमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपक्षेष्टे सुटूरतः ।

पश्चादाचमनं वापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

गोमयेन शरीरोपघाते शुद्धिर्वाच्या, एतेन आचमनान्तरमेव
कर्माहितालत्त्वं शौचं भवति ।

देवतः,—प्रथमं प्राञ्छुखः स्थित्वा पादौ प्रचालयेत् गनैः ।

उदझुखो वा दैवत्ये पैठके दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्माङ्गाचमनाङ्गपादप्रचालने प्राञ्छुखत्वमुदझुखत्वं वा पित्राच-
मनाङ्गं पादप्रचालने दक्षिणामुखत्वं वा । प्रत्यक्पादावनेजन-
मिति आपस्तम्बोयं आचमनार्थक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,—इत्येवमङ्गिराजानु प्रचाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चामण्डिवभ्याभ्यां पश्चादासीत संयतः ।

शिखां बह्वा वसित्वादे निर्णिक्ते वाससौ श्रभे ॥

तुशीं भूत्वा समाधाय नोहन्त्वा विलोकयन् ।
 उहन्त्वा उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति गङ्गस्मृतेः ।
 न गच्छन् शयानश्च न चलन् परान् सृशन् ।
 न हसन् नैवमात्मानं न वीक्षयन् न लोकयन् ॥
 कम्पमानः संस्कृत्यात्मानं हृदयं वीक्षयन्निति स्वार्थं णिच् ।
 केशान्नीविमधः कायमसृशन् धरणीमपि ।
 अथातः प्रथमात्तीर्थाद्विक्षिणात्तिः पिवेत् समम् ।
 अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्वै वुदुदम् ॥
 प्रथमात्तीर्थाद्वाह्नादित्यर्थः ।
 द्विस्तोऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्तो मुखम् ।
 नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥
 आपस्तम्बः,—
 तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेत् ।
 मरीचिः—भुक्तामनस्योऽप्याचामेनान्यकाले कदाचन ।
 व्यासः—शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकन्तश्चिखोऽपि वा ।
 अक्षत्वा पादयोः शैचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 तथा विना यज्ञोपवीतेनेत्यादि ।
 मोपानोक्तो जलस्यो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।
 उशणीषवानाचामेहस्तेणावेष्य वा शिरः ।

(१) न हसन् नैवाकलयन्नात्मानं न विलोकयन् । आकलयन् कम्पमानः ।
 (२) कम्पमानः आत्मानम् ।
 (३) अवहिर्जान्वै वुदुदम् ।

गौतमः,—

वाग्यतो हृदयं सृश्यंस्तिवृत्तुर्वाप आचमेत् ।

त्रिश्वतुर्वेति भावशुद्धपेत्यथा, हृदयगामिनी रपः ।

भविष्ये,—समी च चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप ।

बनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुममाहितः ॥

नारसिंहः,—

दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णकृतिवत् पुनः ।

त्रिःपिवेद्वौक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भरद्वाजः,—तोर्यं गृहीत्वा दक्षिणेन तु,

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् ।

दक्षः,—

संटृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमज्यात्ततो मुखम् ।

संयताभिन्निभिः पूर्वमास्यं मेवमुपसृगेत् ॥

आपस्तम्बः,—

त्रिरोठौ परिमुजेदित्येके । मक्तुदुपसृण्डित्येके । दक्षिणेन
पाणिना सब्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरवेन्द्रियाणि उपसृणेत्, पादौ
शिरव्यं प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सक्तुदुपसृगेदोषाविति सम्बन्धः ।

ओष्ठस्यर्गानन्तरं, दक्षः,—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या व्राणं पश्यादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः चौत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयं तु तलेन वै ।
मर्वाभिसु शिरः पश्चाङ्गुष्ठं चाग्रेण संसृशेत् ॥
प्रदेशिनौ, तर्जनौ ।

नाभिस्पर्शनानन्तरं व्यासः,—
पुनरपथ संसृशेत्, हृदयस्पर्शनन्तरं चात्मालभादुदकस्पर्शनम् ।
भविष्ये,—यज्ञोमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।
वासुकिप्रसुखान्नागान् तेन प्रीणति पार्थिव ॥
शिष्टाः, तावन्नीपस्पृशेदिद्वान् यावत् सव्येन संसृशेत् ।
मनुः,— ब्राह्मण विप्रस्तीयेन नित्यकालमुपसृशेत् ॥
कायत्रैदेशिकाभ्यां वा न पैत्रेण कदाचन ।
कायत्रैदेशिकाभ्यां वेति उत्तरं, ब्राह्मणीयं ब्राह्मादिदोषमत्त्वे
बोध्यम् ।

अपः पाणिनखसृष्टाः पिवेदाचामति द्विजः ।
सुरापानेन ततुल्यमित्येवमृषिरन्रवीत् ॥
इति वचनान्नखस्पर्शपरिहारः कार्यः, वृहच्छङ्गोक्तेन्द्रियस्पर्शनं
नास्मदेष्ये आद्रियते । कमण्डलुस्पर्शनं सोमतीयेनेति हारीतवचना-
दुदृतोदकेन कमण्डलोर्गृहीतेनाचमने सोमतीर्थाख्येन करमध्येन,
कमण्डलुश्चक्ष्य संस्थानवचन इत्युक्तं, तेन तास्पात्रादिभ्योऽपि
अहं तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मृतिः,—
कांस्येनायसपात्रेण वपुसीसकपित्तलैः ।
आचान्तः गतक्षत्वोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कांस्यादिपावाणामाकारिण कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।
अत्यथा प्रसङ्गाभावात् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ गङ्गलिखितौ,—उडृतपरिपूताभिरद्विर-
वेच्छिताभिरुद्वृदाभिः शूद्राशच्येकपाण्यावजिताभिर्नाचामेत्,
परिपूताभिरिति अपद्रव्यनिरासेन, अवेच्छिताभिरिति दिवा ।
रात्रौ तु यमः,— रात्राववेच्छिते नैव शुद्धिरक्ता मनोयिभिः ।
आपस्तम्बः,—

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रयत आचामेत् ।
एतेन स्वयमहृतेन आचमनं न शुद्धिहेतुः ।
वशिष्ठः,—तस्मादुदकपाणिभ्यां परिमृज्य कमण्डलुं ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ॥
पर्यग्निकरणं ह्येतत्मनुराह प्रजापतिः ।
ततः कमण्डलोः । आपस्तम्बः,—न वर्षधारास्वाचमेत्, तथा
प्रदरोदके, तस्माभिश्याकारणात् प्रदरः स्वयं दीर्घे भूभागः, अकार-
णात् व्याधिव्यतिरिक्तण ।
आतुराणां स एवाह,—

उदकेनातुराणान्तु तथोष्णेनोणपायिनाम् ।

वशिष्ठः,—
प्रदरादपि आपस्तदर्पणसम्बन्धाः स्युर्न वर्णरसदुष्टा याः
स्युरशुभागमाः ।

बौधायनः, पादप्रक्षालनोच्छेषिण नाचामेत्, यद्वाचामेत् भूमौ
स्नावयित्वाचामेत्,

आपस्तम्बः,—

नाग्नुगदकशेषिण द्वया कम्माणि कुर्यात् । आचामेदा पाणि-
संकुञ्जोदकेन नाचामेत्, अग्निपर्युक्तणार्थीपात्तजलशेषिण ।

याज्ञवल्क्यः,—

हृकण्ठतालुगाभिसु यथासङ्गं द्विजातयः ।

शुध्येरस्त्री च शूद्रश्च सकृत्-सृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्तत इति ओष्ठप्रान्ते ।

हत्यादानां परिमाणमाहोश्नाः,—माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा
भवतीति ।

ब्राह्मे,—स्त्रौशूद्राधिकारे,-क्षालनाच्च करोष्ठयोः ।

शूद्राधिकारे गौतमः,—आचमनार्थे पादप्रक्षालनमेवैके ।

देवलः,—रेतोमूलशक्तमोच्चे भोजनेऽध्वपरिश्वमे ।

शौचमेवं विधं प्रोक्तमिह चान्यत्र वर्तते ॥

शौचमन्नाचमनं, उक्तैतत्पञ्चकातिरिक्तनिमित्ते किञ्चिदङ्गरहित-
मप्याचमनं सगुणं भवति, किवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिख-
सयज्जोपवौतत्वपादशौचानामावश्यकत्वं, उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गा-
दरः । अन्यत शक्तौ राक्षामपि एतद्वचनात् किञ्चिदङ्गरहितानुष्ठाने-
ऽप्यवैगुण्यम् ।

अयाचमननिमित्तानि ।

आचमनं तिविधं शुद्धार्थं नैमित्तिकापरसंज्ञं पुरुषार्थं कर्माङ्गं चेति ।

व्राह्मो,—कुर्ते श्वेषपरित्यागं धोति वा भक्तिं सति ।

अववर्णस्य संलापे स्वप्ने वा दक्षधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेत्वरः ।

धीति पौते ।

अववर्णः चारणालादिः ।

हारोतः, रथ्यामाक्रम्य कृतमूलपूरोषोभीज्यन् वा पाणिपादं
प्रक्षाल्य वाचामेत् ।

पैठीनसिः, उच्छिष्टरेतो मूलस्यर्थे उक्तज्याचम्य प्रयतो भवति,
तिः प्रक्षाल्य च तं देशं, तं देशं उच्छिष्टादिलिपम् ।

बौधायनः,—नौवीं विश्वस्य परिधायोपसृशेत् ।

वायुपुराणे, निष्ठीविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावस्तेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयतस्य वा ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शाखां मुक्ता तथैव च ॥

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमनं कृतं न वा, आचमननिमित्तं न वेति च ।

तथा,— उच्छिष्टस्य च संस्थर्थे दर्शने वान्त्यवासिनाम् ।

मनुः,— अध्येयमाणशाचमेत् ।

आपस्तम्बः, श्यावातपर्यन्तावोष्ठौ उपसृश्य । श्यावातपर्य-
न्तावलोमकौ,

यमः,—उत्तीर्ण्यदिकमाचम्य अवतीर्थ्य उपसृशेत् ।

उत्तीर्ण्य जलान्त्रिकम्य, अवतीर्ण्य जले प्रविश्य, नोत्तरेदनुपसृश्य,
उत्तरेत् सन्तरेत् ।

देवलः— यदभः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिङ्गं च सृष्टा चैव विशुद्धति ॥

शौचनिर्मुक्तं शौचस्थानादन्यत्र गतम् ।

सम्बर्त्तः— चर्मारं रजकं वैणं धौवरं नटमेव च ।

एतान् सृष्टा नरो मोहादाचामित् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तुम्बः—

सिंहाणिकाद्यालभे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य
स्त्रियाद्यालभे महापथं गत्वाऽमेधं चोपसृश्याप्रयतच्च मनुष्यं नीविं
च परिधायोपस्थिते आर्द्धं वा शङ्खदोषधिं भूमिं वा, अमेधं
चतुर्विधम् ।

देवलः— दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलच्छ्रेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेधं स्यात् सर्वं व्याख्यायते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्थृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभव्याभोज्यापेयानि वर्जितानि^(१) प्रचक्षते ॥

त्यक्ताः पतितचाण्डाला ग्रामबुकुटसूकरौ ।

श्वा च निल्यं विवर्ज्याः स्युः षड्वेति धर्मतः समाः ॥

सवणः सूतिका सूतौमत्तोन्मत्तरजस्त्वलाः ।

सृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्याद्याष्ट स्वकालतः ॥

नेत्राश्वविप्रुषः केशा निरस्तं नखलोम च ।

आर्द्धचर्मासृगित्येतत्-दुष्टमाहुर्मनोषिणः ॥

(१) वर्जितानीह वक्ष्यते ।

मानुषास्य शवं विष्ठारेतोमूत्रात्त्वानि च ।

कुण्णपः पूयमित्येतत् कश्मलं समुदाहृतम् ॥

दूषिते प्रोक्षणीनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः ।

दुष्टे मार्ज्जनमस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकर्षणादिभिः । यथोक्तशुज्जेः पूर्वं संस्पर्शनमाचमननिमित्तं
सवण्णोऽत्र कुषभगन्द्रादिरोगयुक्तः । न चत्रणादियुक्तः इति
वहवः । सूतौ प्रसवकारयिकौ । मत्तो मादकमन्त्रणैः । उन्मत्तः
उन्मादरोगी, सृतबन्धुमृतकाशौची । एषां यथोक्तशुज्जेः पूर्वं
स्पर्शनमाचमननिमित्तम् ।

दत्तलग्नाधिकारे देवलः,—

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्तमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं लग्नवेधाद्वणि कृते ॥

रुधिरस्य मुखप्रवेशे अत्यन्ताशौचात् ।

देवलः,—

ततः शरीरशोलेभ्योमलनिस्यन्दविस्ववात् ।

अन्नादीनां प्रवेशात्त्र स्यादशुद्धिविशेषतः ॥

तथा,—

शौचलक्षणमिलाहुमुदभोगोमयादिभिः ।

लेपस्त्रेहं च गन्धे च व्यपक्षेष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्थं कथ्यते विधिः ।

गरीरशोवेभ्यः गरीरक्षिद्रेभ्यः, मले हादशविधं पूर्वोक्तम्,
निःस्यन्दोक्षालादिः, तयोर्दिस्ववः स्थानाच्चननम्, अन्नादीनां

प्रवेशो मुखद्वारा, तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनोपीच्छते, तत्र
शुद्धर्थाचमननिमित्तानि स्त्रीयविण्मूलरेतसामुक्तर्गस्यर्थनच्च ।
अशौचजलतदार्द्धभूस्यर्थनं, चतुर्विधामेधस्यर्थनम् ।^(१) निर्लोमोष्ठादि-
देशस्यर्थनम्, उच्छिष्टब्राह्मणस्यर्थनम्, बुद्धिपूर्वकातिचुद्रनिःस्त्रेह-
मानुषास्थिस्यर्थनम् ।

चाण्डालादिस्तृष्टस्याबुद्धिपूर्वकस्यर्थनम्, अमेधलिपप्रदेशस्य विः-
प्रक्षालनपूर्वकम्, आचमननिमित्तम्, अस्थिसञ्चयनोर्धुं रोदनम्,
जलाशयप्रवेशोत्तरणे भुक्तमात्रवमनम्, चण्डालोदक्यासूतकीपति-
तश्वतत्स्तृष्टदर्शनम्, रथाकर्दमस्यर्थनम्, परकोयदादशविधम-
लस्यर्थनम्, भासकाकवलाकावानरमार्जारखरोद्धशसूकरकुकुट-
वराहचेलनिर्णेजकरजकचर्मक्षत्व्याधकौवर्ततैलक्षत्सुराविक्रयिनट-
नपुंसकवेश्यानां स्यर्थनम् ।

नाभेरुद्धुं करौ मुक्ता यदद्वन्मुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात् चालनेनैव शुध्यति, इति, वचनादुत्तमाङ्गे
स्नानमधिकम् ।

एवं च, एभिर्यदद्वन्मस्तु शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यूर्धुंभागपरमेव । तथाचमनं क्षतं न वेति
सन्देहः, आचमननिमित्तं न वेति सन्देहस्य, एतानि शुद्धर्थाचमन
निमित्तानि ।

(१) चुतं, स्त्रेशस्यागः, भोजनपाने, चण्डालादिभाषणमिद्याभाषणप्रृष्ठभाषण-
निद्रा इनधावनवस्तुपरिवर्त्तनरथ्याक्रमणानि । हादशमलानां स्वस्यानात् प्रच्यवनम् ।
मानुषेतरनिःस्त्रेहपञ्चनस्यास्थिस्यर्थनम् । पञ्चनस्यास्थिस्त्रेहस्यर्थनम् ।

अथ पुरुषार्थाचमननिमित्तानि, अमकृतविकृतश्वासः, ब्राह्मण-
स्पर्शनम्, अग्निस्पर्शनम्, गोस्पर्शनम्, लोद्धादिरहितस्य हस्तस्य
टक्किणं प्रत्युद्यमः, पादक्कालनं, शिखावन्धनं, नीविश्वंसनं, वस्त्र-
परिधानं, यज्ञोपवीतवहिःकरणं, स्नानं, भोजनारभः ।

उच्छिष्टदोषरहितताम्बूलाटिभक्तणं, शयनारभः, श्वशाना-
क्रमणं, अभ्यङ्गः,

श्वशानाक्रमणं, अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेवाचाचमनं
पुरुषार्थः । श्वशानाक्रमणं नाशुद्धिकरम् ।

महाभारते,—

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्वशानादिह विद्यते । इति ।
एतेषु निमित्तेष्वाचमनस्योपात्तदुरितक्षयः फलम् । क्रियाङ्गाचमनं
मामान्यतः ।

क्रियाच्च कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । इति,
वायुपुराणोक्तं, विशेषतत्त्वं, प्राणस्यायमनं कल्पा आचमेत् प्रयतो-
ऽपि सत्रित्यादौ सन्ध्यान्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् ।

तत्त्वमारमंहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेश्वरमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् किल्विषमाप्नोति सत्यमौखरभाषितम् ॥

तथा,—

आदित्यच्च गणाध्यक्षं त्रिवपालच्च पार्वतीम् ।

आगाध्याचमनं कार्यं सुधिया कर्ममिष्ठये ॥

लङ्घयित्वा च निर्माल्यमेतेषां विदशाधिप ।
सद्य आचमनं कार्यं कर्मान्तरविशुद्धये ॥
इत्यादौ कर्माङ्गाचमनम् ।

तथा,—

आज्ञे पिण्डानादौ कर्माङ्गमाचमनम् । अतएव पैठके दक्षिण-
मुख इति पादप्रक्षालने दिष्टुखनियम उक्तः । शुद्धर्थाचमनमेव
कर्माङ्गं न पृथक्कर्माङ्गमाचमनम् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

स्तात्वा पौत्रा कृते सुमे भुक्ते रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचम्य वासोऽन्यत् परिधाय च ॥

आपस्तम्बः । भोक्त्यमाणसु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् । द्विः
परिमुजेत् । सकृदुपस्तुशेत् । भोजनपूर्वाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिवा । ओष्ठस्यर्णवात्रं सकृत् । अन्यत्र
सकृचिर्वा । कलिलकासश्वासरथ्याचत्वरश्मशानाक्रान्तेवाचान्तः
पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं, श्वेषा, श्वासोव्यायामादिकाले
विज्ञतः, चत्वरं भूतादीनां बलिदानस्थानम् ।

शङ्खलिखितौ, मूर्त्पुरीषष्ठौवनादिषु शुक्रवाक्याभिधाने पुन-
रुपस्तुशेत् । शुक्रं परुषं आदिपदं शुक्रोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम् ।
द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठः, ओष्ठौ संसृश्य च तथा यत्र स्या-
तामलोमकौ, स्वानं पानं कृतं स्वापः । भोजनान्तः, रथोपसर्पणं,

वस्त्रपरिधापनं, भोजनारभः, कठिनश्लेष्मात्यागः, कासः, विकृत-
श्वासः, चत्वराक्रमणं, श्मशानाक्रमणं मूत्रपुरीपोत्तर्गः, ष्ठीवनं,
परुषवाक्याभिधानं, शुक्रोत्तर्गः, इत्यष्टादशद्विराचमननिमित्तानि ।
शुद्धयेण नैमित्तिके च यथासम्भवं, द्विराचमनेऽपि सकृदेवेन्द्रियस्थर्णनं
कार्यं न द्विः । द्विराचमनेऽपि सर्वोपेतत्वादिविचारः पूर्ववत् ।

अथाचमनानुकल्यः, आपस्तम्बः, स्वप्रे 'सर्वथौ सिंहाश्चिकासा-
वालम्बे लोहितस्य केशानां अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे
महापथं गत्वा उभयधिं चौपसृश्याप्रयतमानुपम् । नौवीं च परिधाय
अप उपसृशेत् ।

आर्द्धं वा सकृतोषधिं भूमिं वा उक्तनिमित्तेष्वाचमनासम्भवे
आर्द्धगोमयस्थर्णनम् । तदभावे आर्द्धवृणस्थर्णनम् । तदसम्भवे
भूम्पर्णनम् ।

परागरः,—

कुते निष्ठीवने चैव दन्तश्लिष्टे तथा वृते ।

पतितानाञ्च सम्भापे दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

प्रभासादीनि तौर्यानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्योवरुणः सोमोवायुरनिस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

तद्वाक्यगेपात् सर्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्थर्णनमनुकल्यः ।

एषु च निमित्तेषु अवश्यमनुकल्प इति वाक्यान्तरेण च आचमन-
स्यैषेव विधानात् । इत्तस्मिष्टे चाचमनविध्यभावात् कर्णस्यर्शनं
मुख्यम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

क्षुब्ला निष्ठीव्य वासव्य परिधायाचमेत् बुधः ।
कुर्यादाचमनं स्यर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥
कुर्वीतालभ्ननं वापि दक्षिणश्ववणस्य तु ।
अविद्यमाने पूर्वोक्तेरुत्तरप्राप्तिरिथ्यते ॥

क्षुत्तिष्ठीवनवस्त्वपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनं, तदसभवे
गोपृष्ठस्यर्शनम् । तस्याप्यसभवे सूर्यदर्शनम् । तदसभवेऽपि
दक्षिणकर्णस्यर्शनम् ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्मस्य एषु नाचामेद्यक्षिणं श्ववणं स्पृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्ममध्ये एषु कर्णस्यर्शनं मुख्यः कल्पः ।
स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णे नासिकायां हुताशनः ।
उभावपि च स्पर्षव्यौ तत्क्षणादेव शुद्धति ॥

एतदुक्तनिमित्तादन्यताचमनानुकल्परूपम् ।

अथाचमनापवादः ।

अत्राङ्गिरसौ, मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतिषु च ।
नांच्छिष्टसु भवेदिप्रो यथात्रेव्वचनं तथा ॥

अवाप्तिं प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशानपरमिति लक्ष्मीधरः ।
तटन्यजलपाने त्वाचमनम् ।

शातातपः—

दन्तलग्ने फले मूले भच्यस्त्वं ह तथैव च ।

ताम्बूले चेचुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति दिजः ॥

फले मुखशुद्धयर्थं कटुतिक्तकपायादौ, अत शुद्धर्यमाचमनं नास्ति ।
नैमित्तिकं स्यादेव । अतएव भट्ठाः, परस्यृष्टताम्बूलभच्छणं
तदवसाने नाचमनं च दुराचार इत्याहुः ।

गौतमः, दन्तश्चिष्टे दन्तधावनादन्यत्र जिह्वाभिर्मर्ग्नात् प्राक्
चुतेरित्येके । चुतेरास्यास्त्राववत् निगिरन्नेव तच्छुचिः । अन्यत्र
जिह्वामर्ग्नात् यावज्जिह्वया दन्तेभ्यो तत्भेदोनोपलभ्यते इत्यर्थः ।

मत्यजिह्वाभिर्मर्ग्ने यावन्न च्यवर्ते तावच्छुचिरित्येके मन्यन्ते ।
चुतेरास्यास्त्राववत् लालावत् निगिरन्नेव तच्छुचिः ।^१

आचान्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलग्नातिरिक्तमपि तदपि
निगिरन्नेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनमिः, भूमिगता विन्द्वः परामृष्टाः पूताः, विप्रुपः शुद्धाः,
द्विरोमक्तिन्नेवाचामेत् । विन्द्वः आचमनविन्द्वः, परामृष्टाः

(१) तटवसानानाचमनम् ।

१) देवतः—भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं
नेपं मन्येत दन्तवत् ।

वशिष्ठः—न इसम्भुगतोलेपः अशुचिरित्यर्थः । यद्वाप्यन्मुखे आचान्तस्याव-
शिष्टं निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

स्थष्टाः, पूताः न प्रत्ययहेतवः, अङ्गपतिता अपि रोमहयाद्र्भाव-
मापादयितुं समर्था एवाचमननिमित्तं भवति ।

याज्ञवल्क्यः,—

मुखजा विप्रुषोमिध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मशु चास्यगतं दन्तश्चिष्टं त्यक्ता ततः शुचिः ॥

मुखविप्रुषःऽस्तेष्वविन्दवः, श्मशु चास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति,
दन्तसक्तं चात्रादिकं स्यमेव च्युतं त्यक्ता शुचिर्भवति, अच्युतं
तदन्तसमं तथाच पूर्वोक्तनिगिरणमनेन विकल्पयत इति
विज्ञानेश्वरः ।

मनुः,—

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतोभवेत् ॥

अन्याचमनार्थं जलं ददतोयेऽम्बुविन्दवः पादौ सृशन्ति ते शुद्ध-
भूगतेनाम्बुना तुल्या इति कूल्लुकभट्टः । विस्तरसु अस्मल्लृते
शुद्धिसारे च द्रष्टव्यः ।

द्वहस्यतिः,—

प्रचरन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपसृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्युनः ॥

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

क्लला मूत्रपुरीषे तु द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

शौचं तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रचालयेत्ततः ।

उपसृश्य तदभ्युक्त्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,— उच्छिष्टेन तु संसृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदन्नयज्ञनादिव्यतिरिक्तद्रव्यविशेषमिति विश्वरूपः । इत्याचमनप्रकरणम् ।

अथ दन्तधावनम् ।

नरसिंहपुराणे,—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्माच्छुक्षमथार्द्रं वा भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्थया ।

तिन्तिङ्गीवेणुष्टुञ्च आम्बनिम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदम्बरस्तथा ।

नारदः,—

एते प्रश्नस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रश्नस्ताम् ।

आम्बपलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥

सर्वे कण्ठकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।

कटुतिक्तकपायादा धनारोग्यसुखप्रदाः ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन तव्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशेषधयेत् ॥

अत्र भक्षयेदिति भक्षणधर्मप्राप्तर्थं तेनाद्यन्तयोर्द्विराचमनम् ।

आचमनस्य भोजनाङ्गत्वं भोजनप्रकरणलेख्यम् ।

काल्यायनः,—

नारदाद्युक्तवाचेयमश्वाङ्गुलमपाठितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदयेण प्रधापयेत् ॥
 उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥
 आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजापशुवसूनि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञां च मेधाच्च तत्रो धेहि वनस्पते ॥
 इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

विष्णुः,—

न दक्षिणापराश्रामुखः । उद्घुखः प्राघुखो वा वटाशनार्कखदिर-
 करञ्ज-करवीरसर्जारि-मेदापामार्गमालतीककुभैविल्वानान्यतमं
 कषायं कटुतिक्तं वा कनोनिकास्थौल्यं सकूच्चं द्वादशाङ्गुलं,
 प्रातभूक्ता च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ।

हारीतः,—

काले पालाशकोविदारस्तेषातकतिल्वकशाकवृक्षनिर्गुण्डीशिखरण्डी-
 वेणुवर्जं प्लक्षमासकवदरीकरञ्जश्यशनकानीत्येके । दधित्य-
 हरितक्याश्वकर्णशालाशनकानीत्यपरे । विल्वखदिराभ्यपालाश-
 शिरीषापामार्गणामन्यतममनार्दम् । नातिशुष्कं नातिस्थूल-
 मपोथिताग्रं अनोष्टग्न्युग्रद्घुखो वा वाग्यत आसौनोदन्तकाष्ठं
 भक्षयेत् । काले उषःकाले तिल्वकः विल्वकः । शाकवृक्षः

(१) वकुलकुरुविन्दानामन्यतमम् ।

शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्यः,
एके अपरे, इत्युभयतापि वर्जयित्वेति शेषः, पालाशः आम्रातक-
बृक्षः, आदृं सद्यच्छिन्नं ततोऽन्यदनादृं अपोयितायमीषबृूर्णिता-
यम्, अनोष्टग्रन्थि, दन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्थिरहितम् ।
विष्णुः, न पलाशं दन्तधावनं स्यात् ।

न श्वेषातकारिष्टविमीतकधवधन्यनवर्जितम् ।

न कोविदारशमीपीलुपिष्पलेङ्गुदगुगुलुः ॥

न वन्धुकनिर्गुण्डीशिग्रुतिल्यतिन्दुकः ।

न पारिभद्रास्त्रिकामोचकशान्मलोषणवर्ज्यम्, मधुरं नादृं नोर्ह-
शुक्कं न शुषिरं न पूतिगस्तं, न पिच्छिन्नं, दन्तकाष्ठं, भक्षये
दिल्यर्थः । धन्यनः, धमनः, पीलुः, गुड़फलं, पारिभद्रः, पालधुया-
इति प्रसिद्धः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गुवाकतालहिंतालास्तथा ताली च केतकी ।

खर्जूरं नारिकेलं च सप्तैते लग्नराजकाः ॥

लग्नराजपलाशैश्च न कुर्याहन्तधावनम् ।

इष्टकालोद्धपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ॥

मुक्त्रा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेहन्तधावनम् ।

अत ये नीरकगटकितिक्कटुकषाया अपि निषिद्धास्तेषां विहित-
निषेधे विकल्पापत्तेः पर्युदासाब्रतिनिधित्वेनायुपादानम् ।

आमनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेहन्तिकामनु पालाशं निल्यमालवान् ॥ इति—

वाक्याल्कवायक्षीरिणोऽप्यस्य न प्रतिनिधित्वमपि ।
 महाभारते,—प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।
 दक्षिणं वाहुमुडूल्य क्षत्वा जान्वन्तरालतः ॥
 क्षीरिणोहृष्टगुल्मादा भक्षयेहन्तधावनम् ।
 त्वाज्यं सपत्नमज्ञातमूर्डशुष्कं च पाठितम् ॥
 त्वग्विहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशजिंशपम् ।
 क्रजुं वितस्तिमाकं च कौटादिभिरदूषितम् ॥

पारस्करः,—

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, अन्नाद्यायेति मन्त्रः, तेन दन्त-
 धावनाङ्गं, परिजप्य च मन्त्रेणेति काल्यायनोक्तौ काषसंस्कारत्वेन
 मन्त्रजपविधिरिति भिन्नार्थत्वादनयोः समुच्चयः आयुर्वेलं यशो-
 वर्चं इत्यादिमन्त्रलिखितः ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वजं सोमोराजाय मागमत् ।

समे मुखं प्रमार्ज्यते यशसा च वलेन च ॥

इति पारस्करसौत्रोमन्त्र इतिहयं पठनौयम् ।

विषणः,—

प्रक्षाल्य भड्का तज्ज्ञातशुचौ देशे प्रयत्नतः ।
 भारते—पतितेऽभिमुखे सम्यग्मोज्यमाप्नोत्यभीम्पितम् ॥
 ऐश्वर्यभङ्गमाप्नोति च्छिसे तदशुचौ भुवि ।

नरसिंहपुराणे—

प्रतिपद्मर्घष्टौषु नवम्यां चैव सत्तमाः ॥

दन्तानां काषमंयोगोदहत्यामप्तमं कुलम् ।

महाभारते—

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वेष्वपि च वर्जयेत् ॥

तानि विष्णुपुराणे—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाखेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिर्गव च ॥

स्मृत्यन्तरे—

आडे जम्बुदिने चैव विवाहे मुखदूषित ।

ब्रते चौपवासे च वर्जयेत् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेदन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तमादेनोमहङ्कृते ॥

तथाच—

आडादिभोजनोत्तरदन्तधावनस्य सुखार्थदन्तधावनस्यापि निषेधो
भोगत्वात् ।

मर्वभोगविवर्जित इति वचनात् ।

ब्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्राः गतगः पूता अपः प्रायश विशुद्धति ॥

अत अङ्गवैगुरुखेऽपि धर्मः, नित्यकर्मान्तरवदशक्तिकृताङ्गहानेऽपि-
फलोदयात्, काठान्तरण जिह्वोळ्हेखः, तोयगण्डूपैर्वहुशो मुख-
क्षालनं, दन्तकाष्ठप्रत्यन्वातत्वेन गण्डूपकरणे सकृदेवाभिमन्त्रणं,
द्वाढशगगडूपाणामिकमाधनत्वात्,

पैठोनसिः,—

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोङ्गेखं समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कुह्लपठरीनवम्यां वै पक्षादौ दन्तधावनम् ।

पर्णैरन्त्यव काष्ठैसु जिह्वोङ्गेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याहन्तधावनम् ॥^१

एवमादिषु पर्णगण्डूषयोर्विकल्पः, पर्णपक्षेणोहः, तस्यापि वृक्षज-
त्वात्, अतएवास्मदेशे सर्वदा आम्रपक्षेणैव दन्तधावनसमाचारः,
निषिद्धिनेऽप्यदुष्टत्वात्, गण्डूषकरणपक्षे, धान्यमसौत्यत्र रत्सेमां
समसौतिवत् बहुजलगण्डूषे इत्यूहः कार्यः, सुसुक्षोरग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानवत्, आयुरादिमन्त्रोक्तकामनारहितस्यापि मन्त्रः पठनीयः ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान् किशप्रसाधनम् ।

आदर्शञ्जनमाङ्गल्यद्रव्याद्यालभनानि च ॥

देवोपुराणे,—

नेत्राङ्गनं निषेवेत दन्तधावनपूर्वकम् ।

(1) न रात्रिवासः स्नायादिति ब्रह्माण्डे तावत् बस्त्वान्तरपरिधानसुक्तम् ।
तत् पुरीषीत्यग्नशैचानन्तरवस्त्वान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं चैव दन्तधावनमज्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाच्च पूजनम् ॥

अज्जनं सौवोराज्जनमिति लक्ष्मीधरः, वैद्यशास्त्रोक्तमज्जनयहणच्च,
स्नातकधर्मत्वान्वित्यम् ।

इति दन्तधावनप्रकरणम् ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

न रात्रिवासः स्नायादिति ब्रह्माण्डे यदस्त्वान्तरपरिधानमुक्तं तत्
पुरीषोत्सर्गशौचानन्तरवस्त्वान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नायारुण्किरण्यस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

कात्यायनः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्निल्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

अल्पत्वाङ्गोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्नं तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाहनौति मध्याङ्गस्नानेऽतिकर्त्तव्यतातिदेशः, दन्तान् प्रक्षाल्येति
दन्तधावनस्य प्रायत्यार्थत्वात् दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःस्नानस्योक्तं,
अनातुरः स्नानवर्द्धिण्यरोगरहितः, गृहे चेदिति तत्प्रातःस्नानं
उपप्लवादिना गृहे क्रियते चेत् तदा स्नानाङ्गमन्त्ररहितस्नानम्,
अन्तर्जलजपमन्त्रसु तोयकुर्मनाभिषिच्यमानस्यापि स्यादेव, तत्र
युक्तिरथे वाच्या ।

दत्तः,—

लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुखितः पुमान् ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवक्षिंद्रसमन्वितः ॥

स्वल्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशेधनम् ।

अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि कञ्चन ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमर्हति शुद्धामा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनदारा श्रीरशुद्धिः, अदृष्टं नित्याचरणात्पत्तयः,

विषुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रेच च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्नं दुर्बिचिन्तितम् ।

अम्मात्रेणाभिषक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्णी दुःखहटुरिता वालविधवा वा, दुर्बिचिन्तितं स्नानिष्ठ-
चिन्तनं, अम्मात्रेण उडृतानुडृतसाधारणेन,

व्यासः,—प्रातः संक्रेपतः स्नानं होमार्थं तद्विधीयते ।

मृन्मात्र'विधिनिष्ठाद्यं मध्याङ्गे तत्सुविस्तरम् ॥

होमार्थं विस्तराभावस्यार्थवादत्वान्विरग्नेरपि प्रातः संक्रेपविधिः ।

एवं प्रातरुक्तसंक्रेपविधिर्मध्याङ्गेऽप्यशक्तस्य । एवं काम्येऽपि तौर्ध-
स्नानादौ संक्रेपविधिरनुकल्पः ।

अनुकल्पस्यायतिदेशात्, काम्ये तु विशेषः शक्तस्य प्रातः संक्रेपेण
करणेन न फलं, नित्ये तु शक्तावपि संक्रेपेण नित्यकरणे प्रत्यवा-
याभाव एव, न पापक्षयरूपं फलम् ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्भिर्विद्यते फलभित्यभिधानात्,
तथाच स्मृतिः,—

स्नातस्य वक्षितसेन तथैव परवारिणा ।

शरोरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उषसि अरुणोदये, सन्ध्यायां सूर्योदयात् प्राक् एवच्च उदिते
रवावित्यनुकल्पः ।

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडास्नानं प्रकीर्तिम् ॥

अस्नातस्तु पुमानाहर्त्ता जयाग्निहवनादिपु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तिम् ॥

आपस्तम्बः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन तु निश्चितम् ॥

इति वचनान्वितयोः प्रातःस्नानमध्याङ्गस्नानयोः काम्यतीर्थादि-
स्नाने च स्नानाङ्गतर्पणम् । न तु क्रियाङ्गमलापकर्षणस्नानयोः,
स्नानदेशादिविचारोमाध्याङ्गिकस्नानप्रकरणे लेख्यः, परक्षततडागे
सप्तपिण्डानुडृत्य जलं प्रविशेत् ।

कूपतड़ागातिरिक्तपरकृतजलाशये पञ्च स्मृतिगडान्, परकृतकूपे
पिण्डवयं, केपाञ्जिन्मर्त जलकुम्भवयमात्रोदरणं, सेतुजले पिण्ड-
वयं, कुम्भवयोदरणञ्च, इत्याद्यपि तत्र लेख्यम् ।

बौधायनः, श्वसानमार्पादेवगृहं गोष्ठं यत्र च व्राह्मणः,
अप्रक्षाल्य पादौ नान्तःप्रवेष्टव्यम् ।

तथाचिः, पादौ प्रक्षालयेदिति । इदमनुदृतस्नानाङ्गं, स्नानाङ्ग-
तर्पणञ्च अङ्गत्वादेव स्नानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदमभवात्तत्पूर्वं
पश्चादा कर्त्तव्यम् । तत्र साक्षिवचनाभावात् स्नानसमनन्तरमेव
कार्यम् ।

किञ्च स्नानस्य कर्माधिकारसम्पादकलमपूर्वद्वारकं, अपूर्वञ्च
तर्पणाद्यङ्गसहितात् स्नानात्र स्नानसाक्रात्, तेन सन्ध्याधिकार-
मिद्यर्थं स्नानं तर्पणं च कार्यम् ।

स्मरन्ति रत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा संतर्पयेदिद्वान् कृपीन् पितृगणांस्तथा ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ।

संमार्ज्य मन्त्रैरित्यादिना तर्पणानन्तरं सन्ध्याकरणस्य वाचनिक-
त्वात् । इदञ्च स्नानाङ्गतर्पणं शिरःस्नातस्यैव, सर्वाङ्गजनसंयोगस्यैव
स्नानशब्दार्थत्वमिति वच्यते ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे,—

शिरःस्नातम् कुर्वीत दैवं पैत्रमयापि वा ।

यत्तु वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकं वा संतर्प्य तोयेन पितृन् मनुष्यानिति ।
तदनुवादित्वाच्छ्रिरःस्नानपत्ते संतर्प्यत्वेवं परम् ।

जावालः, स्नानप्रकरणे,—

नार्दमेकं च वसनं परिदध्यात् कथच्चन ।

पश्चपुराणे,—

अनुदृतैरुदृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद् विदान् मूलमन्त्वेण मन्त्रवित् ॥

नमो नारायणायेति मूलमन्त्रं उदाहृतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्तं समन्ततः ।

प्रकल्पयावाहयेन्द्रङ्गामिर्मन्त्वैर्विच्चणः ॥

विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवौ विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्तेनस स्तस्मादाजन्ममरणान्तकात् ॥

तिसः कोद्योऽद्विकोटी च तीर्थानां वायुरन्नवैत् ।

दिवि भुवन्तरौक्षे च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ॥

नन्दिनौत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।

नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकायासि वासिता ॥

विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनौ^(१) ।

अम्बा^(२) च जाङ्गवौ चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ॥

(१) लोकनिवासिनी ।

(२) चेमा ।

एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकौर्तयेत् ।

भवेत् सविहिता तत्र गङ्गा विपयगमिनी ॥

सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितम् ।

मूर्डिं कुर्याज्जलं भूयस्त्रियतुः पञ्च सप्त वा ॥

स्नानं कुर्यान्मृदा तददामन्त्रं तु विधानतः ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विशुक्रान्ते वसुन्धरे ।

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

उडृतासि वराहेण कृष्णेन शतवाहुना ।

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुवर्ते ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य गङ्गेऽतागच्छेत्यावाहनम् । तीर्थेषु स्नाने न
गङ्गावाहनं, न नदीषु नदौं व्रूयादिति निषेधात् ।

विस्तरसु माध्याङ्गिकस्नानप्रकरणे लेख्यः । अयं विधिर्विदिक-
मन्त्ररहितत्वात् सर्ववर्णसाधारणः संक्षिप्तश्च । अस्य विधि-
माध्याङ्गिकस्नानपरत्वेऽपि अनुकल्परूपत्वमेव, तेन प्रातःस्नाने
दक्षस्मृत्या समकल्पत्वान्नानुवादरूपता ।

एव च मज्जनस्य पात्रिकत्वान्न स्नानशब्दार्थत्वं, किन्तु सर्वाङ्ग-
जलसंयोग एव स्नानम्, अनुदृतैरुदृतैर्वेति एकस्य स्नानपद-
स्यानुदृतपञ्चे मज्जनपरत्वेन सुख्यत्वमुदृतपञ्चे गौणत्वमिति विरो-
धात् । तेन सर्वाङ्गजलसंयोग एव स्नानशब्दार्थः, अन्तर्जलजपयश-
तोयकुम्भेनाभिपिच्यमानस्य स्यादेव । अनुदृतपञ्चे इत्युक्ता च
जले नाभिप्रमाणे मन्त्रपूर्वकमिति व्राद्यवचनान्नाभिमावजले
स्नानम् ।

मंक्रेपमाह योगी याज्ञवल्क्यः;—

स्नानमन्तर्जलच्छैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणमूक्तेन विरावृत्तेन नित्यशः ।

अन्यान् वा वारुणान् मन्त्रान् कामतः सम्योजयेत् ॥

पूर्वप्रतिपन्नपदार्थानुवादेन मन्त्रविधानात् पाठक्रमादर्थक्रमो बल-
वत्तर इति न्यायाच्च पूर्वं एव क्रमः । तथाच तीर्थावाहन-
जलालभनान्तर्जलजपमज्जनानि षट् ।

असामर्थ्यात्र कुर्याच्चेत्, तत्रायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यश्च इत्यभिधानात् प्रातःस्नाने नित्यं
संक्रेपविधिर्मध्याङ्गे विस्तरासामर्थ्ये सत्येवेति वाक्यार्थः, तेन
निरग्नेरपि प्रातः संक्रेपविधिरिति सिद्धम् ।

तिरावृत्ताघमर्षणस्नानविधिर्माध्याङ्गिके लेख्यः । अन्यवारुण-
मन्त्रपञ्चेषु अत्र षड्वारुणपञ्चो लिख्यते । वहिरेव जलेन
देहक्षालनं, सृदा त्रिःपादपञ्चालनं, आचमनं, वस्त्रदयधारणं,
पवित्रोपग्रहधारणं शिखायज्ञोपवीतानुसन्धानं जले प्रवेशः ।
उद्भृतोदकपञ्चे प्राण्डुखतया उदज्ञुखतया वोपवेशनं, त्रिमात्रप्रणवो-
चारम् । इमं म इति मन्त्रस्य प्रजापतिः कृषिः गायत्रौच्छन्दः
वरुणो देवता तीर्थावाहने विनियोगः । “इमं मे वरुणं शुधी हव-
मया च मृलय त्वा मवस्यु राचके” अनेन तीर्थावाहनम् । तत्त्वा
यामीति मन्त्रस्य प्रजापतिः कृषिस्त्रिष्टुप् कृन्दः वरुणो देवता
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः

तदाशस्ते यजमानो हविभिः अहेलमानो वरुणो ह वोधु करुणः
समान आयुः प्रमोपीः ।

अनेन मन्त्रेण जलस्यावर्त्तनरूपमभिमन्त्रणम् ।

उरुंहीति मन्त्रस्य, शुनःशेफ कृपिः, त्रिष्टुपकृत्यः, वरुणोदेवता
जलपाने, विनियोगः,

उरुं हि राजा वरुणश्चकार

सूर्याय पन्था मनवे^१ तवाउ ।

अपदे पादाप्रतिधातवेक

रूपवक्ता हृदयाविधि॒श्चित् ॥

अनेन जलपानं, द्विराचमनम् । योऽर्वत्तमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः
कृपिः, गायत्रीकृत्यः, वरुणोदेवता मार्जने विनियोगः । योऽर्वत्तं
जिवाञ्छसति तमभ्यु॑मिति वरुणः, परो मत्तः परस्वा । अनेन
मार्जनम् । धान्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिःकृपिः सुच्चेत्यन्तं यजुः,
यदाहुरिति गायत्रीकृत्यः, वरुणोदेवता, अन्तर्जलजपे विनियोगः,
धान्नोधान्नो वरुणः स्तोतो वरुण नोमुच्च ।

यदाहुरन्नगा वरुणिति शपामहे ततो वरुण नोमुच्च, अनेन
जले निमज्जाग जपः । उदुत्तममित्यस्य मन्त्रस्य, शुनःशेफकृपिः,
त्रिष्टुपकृत्यः, वरुणोदेवता, स्नाने विनियोगः । उदुत्तमं वरुणपाग-
मस्मद्वाधमं विमध्यमञ्चयाय, अथावयमादित्य व्रते तवानागमो-

(१) मन्त्रे ।

(२) विधि ।

(३) तमभ्युमीति ।

इदितये स्याम, इति मज्जनम् । विष्णुस्मरणं सर्वस्नानेषु । स्नानं प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य । तत्र जलएव स्थित्वा माध्याक्षिक बच्यमाणविधिना वस्त्रनिष्ठीङ्गनान्तं स्नानाङ्गतर्पणं यद्यपि प्राप्तं, तथापि, सम्याहोमकालविलम्बशङ्खया संचेपतर्पणम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे,—

स्नात्वा तु विधिवात्र्द्वयात् त्रौतुदकाङ्गलीन् ।

सञ्चेन चोपवौतेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥

आत्रज्ञस्तम्बपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तीयेन लघ्यत्वेतच्चतुर्विधमिति ॥

इमं मन्त्रं प्रत्यज्ञलि पठित्वा देवतीर्थेन सव्यस्य जलाङ्गलितयदानम् । स्नानानन्तरं पैठीनसिः, अन्तरुदक-आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति, वहिरुदक आचान्तोवहिरेव शुद्धो भवतीति तस्मादन्तरेकं वहिरेकच्च कृत्वा पादमाचामेत्,

शङ्खः, अनेन विधिना स्नात अमध्ये स्नानवाससा ।

परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमुपस्थृशेदिति ।

स्नानाङ्गतर्पणादौ स्नानवस्त्रस्य न परित्यागः । विष्णुः, सोष्णीषे धौते वाससौ विभृयात् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । अत्र उष्णीषधारणं गिरोजलनिर्णेजनार्थं, तथाच द्रोणपर्वणि युधिष्ठिरस्नाने ।

राजहंसनिमं श्वाष्मुष्णीपं शिथिलार्पितम् ।

जलन्त्रयनिमित्तं वै वेष्टयामि स्वमूर्जनि ॥

तेनाङ्गभ्य इति शिरोभिन्नाङ्गविषयं, हारीतः, स्नात्वा न गात्र-
मवस्थ्यात्, एतच्च स्नानाङ्गम् ।

तथा,—

स्नातोऽग्नानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्ज्जयेदिति वस्त्रपाण्यो
रुहेश्य विशेषणत्वादविवक्षा, तेन वस्त्रान्तरेणापि प्रकारान्तरेण वा
मार्ज्जने स्नानवैगुण्यं नाधर्म्मः ।

यत्तु,—

हस्तेन मार्ज्जिते गात्रे स्नानवस्त्रेण मार्ज्जिते ।

शुनोच्छिष्ठं भवेन्नात्रं पुनःस्नानेन शुद्धतौति ॥

तद्रोगादिनाऽसहिष्णोरर्थप्राप्ते मार्ज्जने स्नानवस्त्रहस्तनिषेधपरम्,
इति प्रातःस्नानम् । अतः स्नानाङ्गानि, बौधायनः, न नग्नः
स्नायात् । स्नानाधिकारे जावालः,—

नार्द्दमेकच्च वसनं परिदध्यात् कथच्चन ।

तथाच,—नग्नः कौपीनवासा वा द्विवासाः स्नाति यो नरः ।

वृथा स्नानफलं तस्य निराशाः पिण्डदेवताः ॥

इति अधीवस्त्रद्विले बोधम् । शङ्खलिखितौ, अनश्वननग्नः
स्नायात्, नासु मेहनोद्वर्षणं कुर्यात् न पादेन पाणिना बोदक-
मभिहन्त्यात् न स्वन्तीं वृथातिक्रमेदनवसिच्य, अमेधोदकं परि-
हरेत्, अत्पोदके न स्नायात्, न समुद्रोदकमवगाहेत । अनश्वन्
ताम्बूलादिकमभन्नयन् स्नायादित्यर्थः, मेहनं मूत्रोत्सर्गं, अङ्ग-
प्रक्षालनार्थं उद्वर्षणं जले न कुर्यात्, अनवसिच्य, तर्पणमक्षत्वा,
नदीमतिकम्य न गच्छेत् । एतच्च तर्पणकाले दृष्टार्थत्वात्, अमेधो-

दकपरिहारः । मर्वजलकार्येषु नास्पोदके स्नायात्, प्रभूतोदक-
संभवे । समुद्रोदकं नावगाहेत न बहुतरं गच्छेत् ।
योगी याज्ञवल्क्यः ।

पादेन पाणिना वापि यज्ञ वस्त्रेण चोदकम् ।
न हन्यान्न च वाधेत न च प्रक्षोभयेत्यथा ॥
न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।
आचरन्नभिपेकं तु कर्माख्यन्यानि नाचरेत् ॥
अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्यन्तानि नाचरे-
दिति लक्ष्मीधरः । एतदपि स्नानाङ्गम् ।

देवलः,—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।
नान्यं प्रशस्येत् तत्रस्यस्तीर्थेष्वायतेनेषु च ॥
तथा, न चत्वरोपहारयोः स्नायात्, चत्वरं पक्ष्यादिबलिदान-
स्थानं, उपहारः द्वारसमीपम् ।

बौधायनः,—

इमशानमापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः ।
अप्रक्षाल्य पादौ नात्तः प्रवेश्यम् । तथा चिः पादौ प्रक्षालयेदिति
इदमनुजृतस्नानाङ्गम् ।
विष्णुः—न स्नानवर्णकयोरयं प्रयच्छे दन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।
स्नानं स्नानसाधनं कुशादि, वर्णकं, सुगन्धिद्रव्यम् ।

शङ्खः,—

उदकस्य प्रदानार्थं स्नानशाटीं न पीडयेत् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

यावदेवानुष्ठौश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्र पीड़येदस्त्रं येन स्नातो नचोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तर्पणात्पूर्वं तदस्त्रं न पीड़येत् ।

एतदपि स्नानप्रकरणात्तदङ्गम् ।

नारसिंहे,—

नद्यां स्ववस्तु च स्नायात् प्रतिस्त्रोतः स्थितोद्दिजः ।

तड़ागादिषु तोयेषु प्रत्यक्षं स्नानमाचरेत् ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्ता च यज्ञतपसां यो योगी ध्येय एव च ॥

स्मरेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

एवच्च सर्वेस्नानाङ्गभंशे प्रायश्चित्तमिदं, विशेषणात्राभिधानात्,

अन्यकर्मभंशेऽपि वाक्यसंयोगात् ।

यत्तु, वौधायनः, नाप्सु सतः प्रयमनं विद्यते, न वाससः
पञ्जलनं नोपस्थर्गनं, यद्युपरुद्धाः स्युरेतेनोपतिष्ठते, नमोऽग्नयेऽस्मु
मने नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽङ्गः । प्रयमणं

झवनं, वासःपञ्चलनं वासीमलक्षालनं, उपस्थिनं देहमलक्षालनम् ।
अज्ञानाद् यदि झवनादिभिरेभिराप उपरुद्धाःस्युः, तदैतत् क्रियत-
दत्यर्थः, इति स्नानकालीनान्याङ्गानि ।

स्नानासामर्थं योगी याज्ञवल्क्यः,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्टेति वै मात्रं मृदालभस्तु पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु, सा उपर्येण स्नानं तद् दिव्यमुच्यते ।

वारुणज्ञावगहन्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ।

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

आत्मतौर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ॥

आपोहिष्टेति मार्जनमन्त्रोपलक्षणम् । सर्वं तुल्यफलमिति । यद्यपि
वारुणं मुख्यं, मन्त्रस्नानादिकमपि तदसम्बवे तत्कार्यकारित्वा-
तुल्यफलम् । आत्मतौर्थप्रशंसायाम् ।

आत्मा नदीसङ्गमपुण्यतोया सत्यङ्गदा शीलतटा दयोर्मिः ।

तत्रावगाहं कुरु राजपुत्र न वारिणा शुद्धति चान्तरात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम्, तेनैतद्वाक्यशेषाद्वज्ञाकारान्तःकरणरूप-
निराकारविष्णुचिन्तनं मानसं, साकारचिन्तनं तदसामर्थ्ये ।
वशिष्ठः,—खस्त्रियं पुण्यरौकाकां मन्त्रमूर्तिं प्रभुं स्मरेत् ।

तत्पादोदकधारात् निपतन्तीं स्वमूर्द्धनि ॥

चिन्तयेद्विष्टरभेण प्रविशन्तीं स्थिकां ततुम् ।

तथा संक्षालयेत्कर्वमन्तदेहगतं मलम् ॥

इदं स्नानवरं मन्तस्त्रानाच्छतगुणं स्मृतम् ।

एवच्च मानसं सर्वोत्कृष्टमिति, तदसम्बवेऽनुकल्पात्तरं, तत्र
ब्रह्मापरनामकं मन्तस्त्रानं,

यथा योगी यज्ञवल्क्यः,—

शत्रु आपसु दुपदा आपोहिष्ठावर्मर्षणम् ।

एतैश्वतुभिर्कृद्गमन्तैर्मन्तस्त्रानमुदाहृतम् ॥

अथ भौमस्त्रानं यथा, अङ्गप्रोक्षनादि कृत्वा गङ्गामृत्तिकादिना
सर्वाङ्गलेपनम् । तत्र मन्त्रः—

अनेनैव वराहेण उद्गृतासि वरप्रदे ।

क्षणेनाल्पिष्टकार्येण चक्रहस्तेन विश्युना ॥

धरणि त्वं महाभागे भूमिस्त्वं धनुरव्यये ।

लोकानां धरणि त्वं हि मृत्तिके हरं पातकम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजेन्नणे ।

त्वयाहतेन शापेन जीवामस्त्रवप्रसादतः ॥

अयं मन्त्रो यद्यपि यज्ञवराहदंशोद्गृतमृदालभे स्मृतः तथायत्राति-
देशेन प्रवर्तते ।

वराहदंशाभिनाया धराया मृत्तिकां द्विजः ।

मन्त्रेणानेन योविभन्मूर्द्धि पापात् प्रमुचते ॥

आयुष्मान् बलवान् धन्यः पुत्रपौत्रप्रनिधितः ।

क्रमाङ्गुवि दिवं प्राप्य कर्मान्ते मोदते सुरैरिति ॥

काम्यो यो मृदालम्भः, स सन्ध्योत्तरं कार्यः । आग्नेयं यथा, तच्च
भस्मना कार्यम् । तत्र सुख्यं गाहैपत्यभस्म, तदभावे स्मार्त्तभस्म,
तदभावे पञ्चब्रह्मसाधकं भस्म । न सर्वया लौकिकम् ।

एवं संस्काररहितं न तु याह्यं कथच्चनेति निपेधात् ।
मन्त्रम् ।

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरेण सर्वदा ॥

इति वाक्ये—भस्मस्नाने आग्नेयमन्त्रः ।

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपात्मरेतात्मसि
जिन्वतीत्यनेन सर्वाङ्गे भस्मसंयोगः कार्यः । अथ वायव्यं,
गोखुरोद्भूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्वाङ्गे संयोगः ।

तत्र मन्त्रः—

वातो वावो मनोवा गन्धव्वा: सप्तविंशतिः ।

तेऽग्रेस्तमयुज्ञत्स्तस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यस्नानं, तच्च अनभवृष्टौ निरावरणस्यावस्थानम् । तत्र
कृत्तिकादिविषमपर्यायायुग्मक्षेषु दिग्गजोचिन्ततं गङ्गाजलमिति
वृद्धिः कार्या । रोहिण्यादिषु युग्मनक्षेषु सूर्यरश्मभिरानीतं
गङ्गाजलमिति वृद्धिः कार्या ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यं इति
मन्त्रमुच्चार्यं अनभवृष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठते ।

अथ मानसस्नानं, विष्णुपदं यदपि शुद्धचैतन्ये लाक्षणिकमेव
नथाश्विश्वोपहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं, माकारे-

इपि गौणमेवेति, साकारनिराकारयोः गौणत्वाविशेषेऽप्याकृतीर्थ-
प्रशंसायां व्यासेन गदितं यथेतिवाक्यशेषात् ।

तेन निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्त्तनात् ब्रह्माकारान्तःकरण-
वृत्तिरेव मुख्यं मानसं स्नानं, तदसभवे चतुर्भुजायाकारविशिष्टस्य
स्मरणं तस्यैव स्वरूपमिति । यदा अविद्याकल्पितव्यापकत्वगुण-
विशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाद्बेग्यमिति ।

यत्तु आकाशस्यमन्त्वमूर्त्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलिता-
मृतधारां ब्रह्मरन्ध्रेणान्तः प्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहक्षालन-
चिन्तनं तन्मन्त्रोपासकानां मानसस्नानम् । जावालः,—

अश्विरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणाम् ।

आद्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

इति स्नानदयम् । तथा,—

नाभेरधः प्रविश्यामु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ।

जलाद्र्दकपटेनाङ्गोधनं कापिलं विदुः ॥

एतदपि शिरःस्नानासभवे, एतदसभवेऽङ्गप्रोच्छनं कुर्वन्ति,
इमान्यपि लालास्तेदादिलेपाप्रायत्वनिर्हरणार्थत्वेन प्रातःस्नाना-
शक्तौ अनुकत्यरूपाणीति बोध्यम् । इति प्रातःस्नानं साङ्गं
निरूपितम् ।

अथ बस्तुपरिधानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

स्त्रात्मैवं वाससी धौते अक्षिन्ने परिधाय च ।

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षीमाविकानि च ॥

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन जायते ।

धौतं कार्पासं, शण्सूचभवं शाणं, अतसीभवं क्षीमम् । गौतमः, वासांसि शाणक्षीमवौरकुतपाः सर्वेषां, कार्पासं वाविहृतं काषाय-मध्येके धार्थं ब्राह्मणस्य । वौरं कुशादिनिर्मितं, कुतपः पार्वतीय-क्षागरोमनिर्मितः, कषायस्य निषेधो वक्ष्यते । आपस्तम्भः, आविकं सार्ववर्णिकम् ।

मनुः,—

न जीर्णमलवदासा भवेच्च विभवे सति ।

जावालिः,—

नार्द्दमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वर्जयेत्, तदप्यसभवे धौतं सदा याह्यमिति वक्ष्यते ।

तथाच, शुल्कं स्वयं चालितं शुष्कं अजीर्णं परिदध्यात्, वस्त्रं, अधोनाभ्यां उपरि जान्वाच्छादयौत इति वचनानातोन्यूनमिति, किञ्चिदाधिके न दोषः ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षन्तयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

तेन विश्वितवस्तुस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे, मध्यं वामकथां, प्राक्प्रान्तं नाभौ, वस्तुं देहान्तराले प्रवेशयेत्, एतदेवोक्तम् ।

परिदध्याद्वहिःकन्नानिवज्ञा ह्यासुरी भवेत्, एकदेशवहिर्भावेऽपि दोषः, पूर्वसदृशं वस्तुं उत्तरौयच्च कुर्यात् । उत्तरौयवस्तुच्च समाख्यया उत्तराङ्गाच्छादकं, तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव । आपस्तम्बः, नाधोवस्त्वैकदेशेनोत्तराङ्गं च्छादयेत्, प्रतिनिधित्वेन प्रापस्यापि निषेधः ।

यत्तु गृह्णं, एकञ्चेत् पूर्वस्यैवोत्तरवस्तुं च्छादयीतेति तत्समावर्त्तनाङ्गमेव, तेन वस्त्वासभवे प्रतिनिधिरूपेण क्षीमाजिनवल्कलादिग्रहणम् ।

अत च आपस्तम्बः,—

देवागारे तथाश्राद्धे गवाङ्गोष्टे तथाऽध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उड्डरेद्द दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाच्च सन्निधौ ॥

इति उत्तरौयवस्तुस्यापि यज्ञोपवीतवज्ञारणम् । तथा च सब्देऽग्ने उत्तरौयं निधाय दक्षिणं वाहुं उत्तरौयाद्वहिः कुर्यादित्यर्थः । आङ्गापसब्दं वासो यज्ञोपवीते क्लित्वेति पित्रेण नियमः, दैवेऽर्थादेव सब्दे धारणं, अन्यकर्मस्वनियमः ।

ग्रातातपः,—

सव्यादंशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृतास्वरम् ।

एकवस्तुं विजानीयादैवे पित्रेण च कर्मणीति ॥

तिङ्गात्सर्वदा मव्यांशे उत्तरीयधारणम् । नित्यमुत्तरीयं वासः
कार्यमपिवा, सूत्रमेवोत्तरीयार्थं इति सूत्रमात्रं उत्तरीयार्थं
विहितं तथापि ।

यज्ञोपवीते हे धार्ये श्रीतस्मार्तेषु कर्मसु ।

तृतीयज्ञोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभे तदिष्वर्ते ॥ इति,

वचनादविरोधात्र यज्ञोपवीतलक्षणोपेतं सूत्रमुत्तरीयं प्रत्यान्ना-
तत्वेन धार्यम् । तस्य यज्ञोपवीतत्वात्यागेनैव वस्त्रवत्कार्यकारि-
त्वात्र वस्त्रमन्तेणाभिमन्त्रणं, किन्तु यज्ञोपवीतमन्तेण,

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो वाचनिके जपे ॥ इति,

यत्र यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीयं
कर्माङ्गलेन विधीयते तत्कार्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते ।

एवत्र, न भार्यादर्शनेऽश्रीयात्रैकवासा न संस्थित इति भोजना-
दावपि तथैव बोध्यम् । तस्मात् नित्यधारणं पापक्षयरूपफलं,
कर्मोपकारश्चेति तस्येति बोध्यम् । यस्तु,

नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवस्त्राकुलोऽपि न । इति

न वासोभिः सहाजस्त्रमिति जपस्त्रानकालयोर्बहुवस्त्रनिषेधः, तत्र
वस्त्रान्तरसत्त्वेऽपि यज्ञोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावात्र बहुवस्त्रत्वदोषः ।
निष्ठोऽपि स्त्रानवस्त्रमित्यादौ स्त्राने एकवस्त्रप्रतीतावपि होम-
देवार्चनाद्यास्त्रिति आद्यपदेन स्त्रानेऽप्युत्तरीयं विहितमेवेति न
कश्चिद्दोषः । तत्र वस्त्रस्य नवत्वे अभिमन्त्रण दध्यात् ।

तत्र परिधानमन्त्रो यथा,—

परिधास्ये यशोधास्ये दीर्घायुत्वाय जरदण्डि रस्मे ।

शतञ्च जीवामि शरदः सुवर्च्चा रायस्पीषमभिमंव्ययिष्ये ॥

पूर्वेष्ठते मन्त्राभावः, नवत्वे उत्तरौयमन्त्रो यथा,—

यशमा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पतौ ।

यशो भगव्य मा विद्यशोमा प्रतिपद्यताम् ॥

नवोशीषमन्त्रो यथा,—

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धोराः स कवय उन्नयन्ति स्वाध्यायो मनसा देवयन्तः ॥

इति वस्त्रधारणम् ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगि-याज्ञवल्क्यः,—

प्रचाल्योरु मृदाङ्गिश्च हस्तौ प्रक्षाल्य वै तथा ।

स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यं जंघे संगोधयेन्मृदा ।

उरु जंघाच्छालनं वारुणस्नाने गुटजलसंसर्गशोधनार्थम् ॥

तथा च पराश्रणः,—

अपवित्रीकृतं ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

कौपीनतोऽपानतद्यूर्तेन वारिणेति लक्ष्मीधरव्याख्या । तत्र वस्त्रा-

दीनां याह्नित्वायाह्नित्वं तच्छुद्धिश्च विचार्यते ।

नरमिंहपुराणे,—न रक्तमुख्यं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

उत्त्वलं अधोनाभ्या उपरि जान्वाच्छादयीतेति यत्प्रमाणादधिकं

तथा नोत्तरौयाऽधोवाससोः विपर्यामं कुर्यात्, न रात्रिवासो

दिवा परिद्व्यात्, रात्रिवासःपदेन गयनकालीनवस्त्रम् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद्वस्तं शयनीये सदैव हैति ।

तथा मर्त्ररागान् वासिः परिवर्जयेत्, क्षणञ्च स्वाभाविकम् ।

तथा,—

नौल्लीरक्तं यदा वस्तं व्राह्मणोऽज्ञेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूला पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥

श्रंखः,—

नौल्लीरक्तं परीधाय भुक्ता स्नानार्हकस्थथा ।

त्रिरात्रं तु त्रतं कुर्याच्छत्वा गुल्मलतास्थथा ॥

स्नानार्हकश्च चण्डालादिसृष्टः, नौलवासोधारणोऽधिकदोष इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे,—

नग्नः काषायवासाः स्यात् नग्नः कौपीनवानपि ।

नग्नो दिगुणवासाः स्यान्नग्नश्चार्द्धपटस्थथा ॥

अकच्छोऽनुशरीयश्च नग्नो वज्रीं विवस्तवत् ॥

ब्रह्माण्डः,—

पिण्डेवार्चने होमे कुर्याल्कार्पासमंशुकम् ॥

कौमं वा वल्कलं वापि न कौशियं कदाचन ॥

नोन्नरीयमधः कुर्याद्राच्रिवासो दिने तथा ।

न राच्रिवासमा स्यायाहात्रं नोन्मार्जयेत्तथा ॥

बौधायनः,—

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तदेवगमं भवति, हव्ये कव्ये तथा हविः ॥

व्राह्मि,—

प्रत्यहं चालयेद्वासो दैवे पित्रेऽपि कर्मणि ।

इति पूर्वधृते केवलाम्बुद्धालनेन शुद्धिः । प्रत्यहमिति पूर्वधृत-
विषयमेवेति वोध्यम् । अन्यथा एकस्य वस्त्वस्य बहुवारं परिधानं
चालनं वित्तापि शुद्धिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः नाप्रक्षालितमिति-
शास्त्रेण तत्रिषेधात् । तद्वचनं च, नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वासो
विभृयात् । इति वाक्यं यत्र गृहस्थधर्मप्रकरणे आग्नातं तत्रैव
वस्त्रददयपरिधानं विहितं, तस्मात् चालनं कर्माङ्गमेव । अन्यथा
फलकल्यनगौरवापत्तिः । तेन श्रीतवारणाद्यर्थे वस्त्रान्तरे नायं
नियम इति प्राचीनाः । वस्तुतस्तु पूर्वपरिहितं वासः प्रक्षाल्यैव
विभृयादिति वचनान्तरे परिहितपदादधोवस्त्रपरमेव चालनम् ।
एतत्समानार्थत्वात् पूर्वधृतमित्यपि अधोवस्त्रपरम् । तेनोत्तरौरस्य
न प्रत्यहं चालनम् । एवमुत्तरौयस्य सौवनेऽप्यदोषः नग्नः स्यूत-
पटस्त्रयेति नग्नपदोपादानादधोवस्त्रस्यैव सौवने दोषः । अतो
नवोत्तरौयस्य सौवनमाचारो न विरुद्धः । किन्तु जीर्णवस्त्रस्य
अधोवस्त्रोत्तरौयसाधारण्येन निषिधात् जीर्णोत्तरौयस्य सौवनमनु-
चितम् ।

महाभारते,—

स्वयं धौतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्वा विपश्चिता ।

न निर्णेजकधौतेन नाहर्तेन कदाचन ॥

इति स्वधौतस्य कर्माङ्गत्वेन विधौ निर्णेजकधौतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तत्रिषेधोनित्यानुवादसुल्यर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य

निषेधः, वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थवस्त्रधारणे निषेधः,
वाक्यभेदादेव । कारुहस्तः सदा शुचिरिति दोषाभावाच ।

केवलं रजकधौतवस्त्रपरिधानेन कर्मदैगुण्यं पुत्रादिधौत इव
स्वधौतत्वाभावावाधर्मः ।

यत्तु भट्टैः, रजकधौतं गईभारुद्धवस्त्रपरिधानमध्ये गण्ठिं
तद्दर्हभस्यर्गदोषमभिप्रेत्य, गईभस्यासृश्यत्वात् । नचासृश्यस्पर्गने
पुरुषस्यैव दोषो न वस्त्रस्येति वाचं चण्डालादिस्तृष्टवस्त्रस्य पुरुषवदेव
दुष्टलोक्तेः ।

तदुक्तं भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेतस्य स्नानं यस्मादिधौयते ।

तस्मात् पुरुषवदस्यं न गवाश्वादिवन्मतमिति ॥

केवलं मूत्रपुरीषादिलेपान्वलेपानुच्छिष्टलेपान् व्रते सलेपान्
प्रक्षाल्याचस्य प्रयतो भवतीति आपस्तम्बवचनादन्वपदस्य मूत्र-
पुरीषपदसाहचर्येणाभोज्यान्वपरत्वाद्वजकान्वलिसं धौतं न ग्राह्यम् ।

वस्त्रादीनामल्योपघाते देवलः,—

श्रीर्णकौशियकुतपपटक्कौमदुकूलकाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येति शोषणप्रोक्त्वणादिभिः ॥

पटमत्रांशुपटं, सश्रौफलैरंशुपटं इति याज्ञवल्करोक्तेः, कौशियपदेन
पटप्राप्तेः, पटोपादानस्य द्विरुक्तत्वापत्तेश्च । क्तौमपदस्याप्युपलक्षणं,
समानयोनित्वात् । पुनःसोऽपि ।

अल्पत्वं मन्त्रिनं पूर्वमद्विः त्वार्दिविशोधयेत् ।

षुहस्यतिः,--

वस्त्रवैदलचर्मादेः शुद्धिः प्रकालनं स्मृतम् ।

अतिदुष्टस्य तन्मावं व्यजेच्छित्वा तु शुद्धये ॥

देवलः,— तान्येवामेधलिप्तानि क्लालयेत् साधकैः स्वकैः ।

धात्यकल्कैसु फलजै रसैः क्लारानुगैरपि ॥

तानि और्णादिकानि ।

विष्णुः,— अत्यन्तोपहतं सच्च क्लालनेन यत्र विरज्यते तच्छिन्न्यात् ।

गिर्षाः,— तद्विर्माल्यसंसृष्टवस्त्राणां क्लारवारिणा ।

देवलः,—

तूलिकासुपधानच्च रक्तपुष्पाम्बरं तथा ।

शोषयित्वातपे किञ्चित् करैः संमार्जयेन्मुहः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य नियुज्जीत स्वकर्मणि ।

तान्यप्रतिमलिष्ठानि यथावत्परिग्रीधयेत् ॥

पुष्परक्तमिति हरिद्रारक्तस्य उपलक्षणम् । रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि
शुचीनोति शङ्खवचनात् । एतच्च रागलोपभयात्, अतएव माञ्जिष्ठ-
रागादौ क्लालनमेवेति विज्ञानेश्वरादयः । कार्पासतन्तुक्ततं वस्त्रं
दुक्कलादिगद्वाच्यम् । कौशियं क्लमिकोशोत्यं तसरिपट्टादि । और्णं
अविलोमक्ततं कम्बलादि । अंशुपट्टं वल्कलतन्तुक्ततम् । अतसी-
तन्तुक्ततं क्लौमं तदेशान्तरीयमिति विज्ञाः ।

याज्ञवल्क्यः,--

सोपरोदकगोमूत्रैः शुद्धगत्याविककौशिकम् ।

मश्रोफलैरंशुपट्टं मारिष्टैः कुतपस्तथा ॥

उपरमृत्तिकासहितन गोमूत्रेणोदकेन वा इत्यर्थः । बहुवचनं पश्चादप्युदकप्राप्तर्थम् । श्रीफलं बिल्वम् ।

उशनाः, पट्टादेश शुद्धान्तरमाह, कौशियानां गौरसर्वपकल्कनेति ।

याज्ञवल्क्यः, सगौरसर्वपैः क्षीमं शुद्धतीत्यनुवर्त्तते । गौरः श्वेतसर्वपः । क्षीमवदेव शाणस्य समयोनित्वाच्छुद्धिरिति विज्ञानेश्वरादयः । नववस्त्रमण्डस्यर्थं त्वं विगानं समाचारप्रमाणकमिति प्राचीनाः ।

अङ्गिराः—

शौचं सहस्ररोम्नां वाप्यकेन्द्रनाच्च रश्मिभिः ।

रेतःस्तुष्टं श्वस्त्रष्टमधिकच्च प्रदृशति ॥

शयनाशनयानानि रौमाण्णानि च यानि तु ।

वस्त्राखेतानि सर्वाणि संहितानि प्रचक्षते ॥

रौमाण्णानि कम्बलादीनि संहितानि शयनाशनयानानि च वावादिभिः शुद्धतीति रुद्रधरः । पूर्वोपभुक्तमपि आसनादिवसं वायूदिभिः शुद्धतीत्यवगम्यते, अन्यथा पूर्वोक्तशुद्धीनां वैयर्थ्यं स्यात् । तथा श्वावस्त्रस्याकंकिरणादिभिः शुद्धिः, स्वापएव नान्यकर्मणि ।

मृत्तिकाशतधौर्तन रात्रिवासो न शुद्धतीति शास्त्रात् ।

अन्यदेव भवेद्वस्त्रमित्यादि महाभारतीक्तौ शयनकालीनवस्त्रयथेष्टाचारवस्थयोः कर्मणि निषेधाच्च । परकौयवस्त्रपरिधानविषये गौतमः, निर्णेज्यादगक्तौ ।

ब्राह्मे, सर्वं विष्णुत्वशुक्रैश्च दूषितञ्च मृदम्बुभिरिति उक्तत्वात्
कल्काद्यसम्भवे मृज्जलाभ्यामपि पट्टादीनां शुद्धिः ।
नौलोरक्तवस्त्रनिपेधेऽपवादमाह, स्मृत्यन्तरे ।

कम्बले पट्टवस्त्रे च नौलोरागो न दुष्यति ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये तथैव च ॥
स्त्रीधृता शयने निली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य दुद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्जं न दुष्यति ॥
प्रसङ्गाच्चर्मवालयोरपि शुद्धिलिंख्यते ।

चेलवच्चमर्णां शुद्धिः,

कृष्णाजिनानां बालैर्वा बालानां मृद्धिरभसा । काश्यपः,
द्वृतीनां रञ्जनात् शुद्धिः । इतिः चर्मकोषः, रञ्जनं काषायद्रव्येण
शोधनम् । गृह्यपरिशिष्टे,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ।
चर्मयहणं तदिकाराणां वरत्रादीनामुपलक्षणमिति विज्ञानेष्वराः ।
एवं सर्वत्रापि विकृतिषु प्रकृतिशुद्धिरेवेति उपरिष्ठाटधोऽप्यव-
गत्यम् । इति वस्त्रादिशुद्धिः ॥

यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वं तत् प्रकारश्च लिख्यते, कात्यायनः,—
सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्गिरेन तु ।
विगिर्खो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

युतिः,—

यज्ञोपवीतोल्येवाधीयेताभ्यापयेद् याजयेद् यजीञ ।

मनः,— कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्भवतं विष्टुत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन तस्यैकोग्रन्थिरिष्टते ॥

काल्यायनः,—

अर्द्धं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुवयमधोष्टुतम् ।

विष्टुतं चोपवीतं स्याच्छ्रिवृता ग्रन्थिना युतम् ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

यज्ञोपवीतं तद्ज्ञेयं नातिङ्गस्वं नचोच्छ्रितम् ।

वामावृत्तं त्रिगुणं कृत्वा, दक्षिणावृत्तं नवगुणं कुर्यात्, तदेव
च विरावृत्तं' चोपवीतं वामस्कन्धे धृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्द्भृतं यथा
कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कार्यमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः, उपासने गुरुणां बृहानामतिथीनां होमे जप्ये
कर्मणि भोजने आचमने॑ च यज्ञोपवीतौ स्यात् ।

निगमपरिशिष्टे, वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे प्राचीनावीतीति
इतरथा पिण्डयज्ञे नाभ्यादिकरणठावसक्तमभिचारे निवीतं आपृष्ठ-
देशावलम्बं ग्राम्यधर्मेषु । करण्डपदं लक्षण्या स्कन्धपरं,
द्विस्कन्धावसक्त इत्यर्थः । ग्राम्यधर्मे मैथुनम् ।

गोभिलः दक्षिणवाहुमुद्भृत्य सब्देऽशे प्रतिष्ठापयति, दक्षिणं
कन्धमवलम्बं भवति, एवं यज्ञोपवीतौ भवति सब्दं वाहुमुद्भृत्य
शिरोऽवधाय दक्षिणेऽशे प्रतिष्ठापयति सब्दं कन्धमवलम्बं भवति ।
एवं प्राचीनावीतौ भवति ।

मनुः—

निवीती कण्ठमज्जने ।

ब्रह्माण्ड,—

यज्ञोपवीते हे धार्यं शीते स्मात्तें च कर्मणि ।

द्वृतीयमुत्तरीयार्थेऽप्यभावे^१ परिकल्पयेत् ॥

उपाकर्मणि जन्मक्षेत्रं च्छन्ने चैव विशेषतः ।

गुणक्षेदे विवाहे च नूतनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

नोपवीतं शिरः कुर्यात् च नाभौ प्रधारयेत् ।

अपसव्यं न कुर्वीत न हि कायाद्विर्वन्नयेत् ॥

मलापकर्षणे तैले मैथुने पिण्डकर्मणि ।

अत त्रिविर्वन्नयं नात्यचेत्यवीन्मुनिः ॥

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तमन्तः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं वृहस्पते यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्मग्रं प्रतिमुञ्च शुभं यज्ञोपवीतं बलमसु तेजः ॥

अयं मन्त्रसु पृथगुत्तरीयार्थद्वृतीययज्ञोपवीतग्रहणेऽपीति उत्तरीय-
वस्त्वधारणप्रस्तावे उक्तं, तस्य उत्तरीयार्थलेन भिन्नं आचमनं
कार्यम् ।

मनुः—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्यु प्राप्य विनष्टानि गृह्णीतात्यानि मन्त्रवत् ॥

(१) वस्त्राभावे तदिष्यते ।

तस्मात्यक्तस्य पुरातनस्य जले निक्षेपः कार्यः । तथा, मेखलादण्डा-
जिनाद्यवघाते चथा हृत्वा यथार्थमुपेयात् । अवघातः पादमागेण
निःसरणं, तथौ च ऋक्चयं तुभ्यन्तामङ्गिरः ।

मुनर्भनुः,—

अग्ने व्रतपत इति ऋक्चयम् । इति यज्ञोपवीतविधिः ।

(१) अग्ने व्रतया इति ऋक्चयम् ।

अथ तिलकधारगम् ।

स्नातश्च तिलकं हृदयं नित्यं कुर्यादिग्नापते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विश्वेन तगरेण वा ॥

तथा,— अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्गितो नरः ॥

तथा च शौचसम्पादकत्वेन सर्वकर्माङ्गफलवत्त्वात्पुरुषार्थम् ।

यच्छरौरं मनुष्याणामूर्द्धपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यज्ञिच्चित् शमशानसटशं हि तत् ॥

जर्द्धपुण्ड्राकिंतो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

सामान्यतस्य, उत्तमो मध्यमो हीनश्च तु स्त्रिवर्गजुलैः क्रमात् ।

वर्त्तिदैपाक्षतिः कार्या वेणुपत्राक्षतिस्तथा ।

पद्मस्य सुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य च ॥

अथवा,

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेणुपत्राक्षतिं वाह्नोः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

तथा,— गङ्गामृत्तिकया चैव स्नात्वा कुर्याङ्गलामकम् ।

चन्दनेन मृदा वापि कुर्यात्पञ्च ललामकम् ॥

ललाटकण्ठह्रदाह्नोः सर्वकल्पयनाशनम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विषुमध्याव्ययम् ॥

प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च वाह्नोहृदि तथाच्युतम् ॥

पाञ्च— ऊर्जपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् चत्रियाणां तथैव च ।
वैश्यादीनां तथा विप्रः शूद्रादेमण्डलाकृति ॥

महाभारते,—

जाङ्गवीतीरसभूतां मृदं मूर्ढ्नि विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सोऽकर्स्य तमोनाशाय केवलम् ॥

विष्णुधर्म—

तुलसीकाष्ठसभूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा,— चन्दनं धूपशेषश्च सर्वपापापहारकम् ।

तड्हूपोपयुक्ताग्निभस्म तदार्थम् । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्य-
विरोधात्तिलकार्थं ग्राह्यम् ।

स्कान्दे,—

योधारयेहारवतीसमुद्धवां सदा पवित्रां कलिकल्पघापहां ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां यमं न पश्येद्यदि पापसंयुतः ॥

यहा न हिंसन्ति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यात्तकाले खग गोपीचन्दनं वाह्नोर्ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः स वालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।

योमृत्तिकां द्वारवतीसमुद्धवां करे समादाय ललाटपट्टके ॥

करोति नित्यं तनुशुद्धिहेतोः क्रियाफलं कोटिगुणं लभेत सः ।

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रवर्जितं अद्वाविहीनं यदि भक्तिवर्जितम् ॥

क्षत्वा ललाटे यदि गोपीचन्दनं करोति तत्कर्म सदाक्षयं तुधाः ।

सत्यतपाः, गोमतीतीरसभूतां गोपीदेहसमुद्धवाम् ॥

मृदं मूर्ढ्नि वहेद्यसु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तुलसीप्रक्रमे,—

तन्मृदाचरितं पुण्ड्रं ललाटे सर्वसिद्धिदम् ॥

मुमुक्षु सदा कुर्यात्प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ।

सर्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुधः ॥

इति वाक्यदर्शनात्प्रदेशिन्या अनामिकया वा ग्राह्यम् । यदि आसां
स्मर्त्तिकानां सौकर्यार्थं एकोकरणेन तिलकधारणं तदा न
कश्चिद्विरोधः ।

पादाकृतिं हरेः पुण्ड्रं धारयेच्छिद्रसंयुतम् ।

स याति वैष्णवं स्थानं यज्ञैरपि सुदुर्लभम् ॥

नासिकामूलमारभ्य केशान्तं धारयेबुधः ।

मध्ये छिद्रं तत्र क्लत्वा वैष्णवो विष्णुलोकभाक् ॥

इदं तु वैष्णवेन कार्यं गोदोहनवत् फलार्थम् । दीपशिखाद्याकारसु
चमसवन्नित्यः । तत्र ललाटे सछिद्रपादाकारोऽन्यत्र दीपशिखा-
द्याकार एवमेव समाचारः । सामर्थ्यं तु,

ललाटे केशं विद्यान्नारायणमयोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णवे नम उच्यते ।

तत्पार्श्वं वाहुमूले तु स्मरेद्वै मध्यसूटनम् ॥

विविक्रमं कर्णपार्श्वं वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं वाहुके वामे हृषोकेशं तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पञ्चनाभं तु दामोदरं ककुद्यपि ।

लक्ष्मीं वक्त्रःस्थले देवीं वामुदेवं च मूर्जनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।

प्रयुज्ज्वैत हरिं धात्रा वासुदेवेति मूर्दनि ॥

इत्येवं विहितस्थानमन्त्वाणि । अत्यन्ताशक्तौ,—

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।

नाभौ नारायणं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एवं,— नारायणायुधैर्युक्तं कलामानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥

चक्राङ्गिततनुभूत्वा यः आङ्गं कुरुते नरः ।

तत्त्वं प्रतिगृह्णाति गयायां च गदाधरः ॥

इति सर्वकर्मानुष्ठाने फलातिशयार्थं शङ्खचक्रादिधारणं अङ्गभूतं,
वचनान्तरात् पुरुषार्थं च । तथाच स्मृतिः,—

नारायणायुधैर्निल्यं भूषितो यस्य विग्रहः ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

यत्तु निषेधवचनं पठति,—

एकजातेरयं धर्मो न द्विजातेः कथञ्चन ।

इति तत्र एकजातेः शूद्रस्यायं धर्मशक्रादिधारणमित्यर्थः ।

द्विजातिपदमत्र क्षत्रवैश्यपरं, तथा च न क्षत्रवैश्ययोशक्रादि-
चिङ्गधारणं, ब्राह्मणानां तु तज्जारणस्य विहितत्वात् ।

तथाच,

उपवीतादिवद्वार्थ्याः शङ्खचक्रादयः सदा ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तज्जवेत् ॥

चक्राङ्गिततनुर्विप्रो भुक्ते यस्य च वेशमनि । इति ।

तज्जेखनं च--

विलिखेदृदेवचिङ्गानि तुलसीगोपिकामृदा ।

इति वचनात् तुलसीमृत्तिकया गोपीचन्दनेन वा ।

कृत्वा काष्ठमयान् विम्बान् कृष्णचिङ्गैश्च चिङ्गितम् ।

यश्वाङ्गयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

यच्च,—

शङ्खं चक्रच्च यः कुर्यान्मृदा कार्णीयसेन च ।

स शूद्रवद्द्विः कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥

अत्र कार्णीयससाहचर्यान्मृत्वदं विम्बपरं, तेन कृत्वा काष्ठमयं विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोः मृत्युलोहविम्बयोर्निषेधः । तेन ताम्रादीनां प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः ।

दक्षिणे तु करे विष्णोर्विभृयादै सुदर्शनम् ।

सर्वे शंखन्तु विभृयादेवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

शङ्खोपरि कृते पद्मे प्रत्यहं दक्षिणे करे ॥

वासि गदाधरश्चक्रे वासुदेवः स्वयम्भवेत् ॥

इति वचनादुभयत उभयं धार्यं, न च विकल्पः, एकार्थज्ञानात् ।

मर्वाङ्गं चिङ्गितं यस्य नारायणकरायुधैः ।

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेदृदि ॥

इति सर्वाङ्गेऽपि धारणम् । तत्र मन्त्रः,

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वमृपातकसञ्चय ।

ताहि मां पापिनं श्रोरं संमारार्णवपातनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वं स्तपातकमञ्चय ।
 अज्ञानान्वस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
 संसारभयभीतानां योगिनामभयङ्करः ।
 पद्महस्तेन यो देवो योगीशस्तं नमाम्यहम् ॥
 ब्रह्माण्डभुवनारभमूलस्तम्भगदाधर ।
 कौमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

अथ क्षणमुद्रा,—

क्षणनामाङ्किता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।
 ग्रन्थाद्यैरायुधैर्युक्ता स्वर्णरौप्यमयी तथा ॥
 यस्य पुंसः करे नित्यं तत्समो नास्ति वैक्षणवः ।
 क्षणमुद्राप्रयुक्तश्च करोति पितृदैवतम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृतं भवति चाक्षयम् ।
 दर्पणे मुखमालोक्य कुर्व्यात्तिलकधारणम् ॥
 सर्वथा उदके न पश्येत्, तत्र प्रायश्चित्तस्योक्तव्यात् । इति तिलक-
 धारणम् ॥

(१) सर्वम् ।

अथ मालाधारणम् ।

रुद्राचं धारयेन्निलं सन्ध्यादिषु च कर्मसु ।

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत्कर्म च वैदिकम् ॥

करोति जपहोमादि तत्पर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति । सर्वकर्मसु एतद्वारणं निलम् ।

शिष्टाः—

पुरुषानां परमं पुरुणं पवित्रं पापनाशनम् ।

रुद्राचधारणं ब्रेष्टमिहलोके परत्र च ॥

मूर्खो वाऽप्यन्त्यजातो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

रुद्राचं धारयेद्यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः ॥

इति फलश्चुतेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यं च ।

धारणस्थानम् ।

हस्ते वाहौ तथा कर्णे रुद्राचं मूर्ड्धि धारयेत् ।

अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रविद्वरेद् भुवि ॥

मर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छति परां गतिम् ।

यज्ञोपवीतस्थानं च विप्राणां धारणं हितम् ॥

दश्कोटिगुणं पुरुणं धारणाङ्गभते जपे ।

अत्र विप्राणां यज्ञोपवीतस्थाने धारणं जपाश्य, चतुर्दश्कोटि-
गुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुरुपार्थधारणे जपेऽप्युक्तकामनां
विना धारणं न यज्ञोपवीतस्थाननियमः ।

अत्र विशेषः—

यावत् पोङ्गशवक्त्रान्तमिकवक्त्रादितः स्थिताः ।
 दुर्लभस्वेकवक्त्रसु तथैकादश पोङ्गश ॥
 चिचतुःपञ्चमुखाः सुलभाः शेषाश्च मध्यमाः ।
 एकवक्त्रः शिवः सात्राद्वन्नहत्यां व्यपोहति ॥
 भक्तरन्धनकाले तु स्थात्यूर्ध्वं स्थाप्यते यदि ।
 अग्निस्तम्भस्तदा नूनमिकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥
 स्वोतसि प्रतिस्वोतथ स च याति मुहुर्मुहः ।
 स च यावच्छरीरस्यस्तावन्मृत्युर्व वाधते ॥
 द्विवक्त्रो गोवधं हन्याच्चिवक्तः स्वीवधं तथा ।
 चतुर्वक्त्रो नरवधं मोचयेनात्र संशयः ॥
 अगम्यागमनञ्जैव अभन्धस्य च भक्तणम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 पञ्चवक्त्रां कार्त्तिक्रीयसु धारयेहक्षिणे भुजे ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 सप्तवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।
 जीवेद्वर्षशतं 'साग्रमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥
 नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुचचिद्विवेत् ।
 नववक्त्रां वामवाहौ धारणं मुक्तिदं मतम् ।
 लक्ष्मीटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ॥

तस्य दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ।
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामेव धारणात् ॥
 सर्वे दुष्टाश नश्यन्ति वाजिमेधमहस्तकम् ।
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 न चैवाग्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ।
 गोमेधफलसौभाग्ये हिंसापापक्षयस्तथा ॥
 तत्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 सर्वकर्मफलावासिः सर्वपापक्षयस्तथा ॥
 वक्त्रं चतुर्दशं तस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ।
 धारयेत् सततं मूर्द्धि सर्वपापप्रलाशनम् ॥
 अमन्त्रधारणादेषां गुणा एते प्रकौर्तिताः ।
 समन्तं धारयेद्यस्तु फलं वक्तुं न शक्यते ॥

एव चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः ।

यत्तु, विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरकं ध्रुवम् । इति
 तस्मन्त्रकविधिप्ररोचनार्थमन्त्रकनिन्दारूपमेव, उदितहोम-
 प्रशंसार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदया जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।
 इति । तदुक्तं न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तर्हि
 मुख्यं स्तोत्रम् । अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या ।

सा चैव,—

पञ्चामृतं पञ्चगव्यमघोरश तथा मनुः ।

एतैः प्रतिष्ठा रुद्राच्चे धारयेत् जपेच्च तान् ॥

अघोरमन्वेण पञ्चामृतपञ्चगव्याभ्यां स्नापयित्वा धारयेत्, जपेच्च-
मालां वा कुर्यादित्यर्थः । समन्वकधारणपच्चे, हूँ, ङ्गी, मित्यादि
मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा,—

रुद्राच्चान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशती हे

पट्पट् कणीपकणे करयुगलगतान् द्वादश द्वादशैव ।

वाहौरिन्दोः कलाभिः पृथगभिगदिता ह्येकमेकं शिखायां
वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स ख्ययं नौलकणः ॥

अथ पद्मान्नधारणम् ।

तदपिकम्भाङ्गं पुरुषार्थं ।

तथा च शिष्टाः,

पद्मान्नं धारयेन्निलं विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचक्षितवाहुमूलाः

कर्णां'वसक्तसरसौरुहवीजमालाः ।

ये वा ललाटफलकोङ्गसदूर्घुपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

अथ धात्रीफलधारणं,—

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः

सोऽश्वमेधायुतं पुण्यं यामि यामि लभेत्वरः ॥

इति वचनात् फलार्थमेव ।

---

१) कण्ठावसक्त ।

अथ तुलसीमालाधारणम् ।

अत्र शिष्टाः,

तुलसीकाष्ठमालायाः भूषितः पुण्यमाचरेत् ।

पितृणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र क्वापि धारणं कर्माङ्गं शिरसि वाहौ च
धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसभूतं शीर्षं वाहौ च भूषणम् ।

वहते यसु वै मर्यो देहे तस्य सदा हरिः ॥

इतिवचनात् तत्र विश्वे समर्प्य धार्थम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसभवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा,—

तुलसीकाष्ठमालां तु कण्ठे लग्नां वहेत्तु यः ।

अशुचिर्ब्वाप्यनाचारो मामेवैति न शंसयः ॥

स्कान्दे च,—

तुलसीकाष्ठसभूता माला धार्या मया सदेति ।

चन्द्रशर्मणा प्रतिज्ञानात् वैश्ववेनावश्यं धार्या ।

अधारणे च दोषः—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसभवाम् ।

नरकान्नं निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥

अथ विष्णुनिर्माल्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलार्थम् ।

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकार्याणि फलमाप्नोति चाच्छयम् ॥

इति वचनात् पुरुषार्थं च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्द्धि स्थितं पुष्टं शिरमा यो वहेत्वरः ।

अपर्युपितपापः स्याद् यावद्युगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात्परिभ्रष्टं मालतौकुसुमं खग ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

यस्य नाभिस्थितं पुष्टं सुखे शिरसि कर्णयोः ।

तुलसीसम्बवं निलं तीर्थस्तस्य मखैश्च किम् ॥

तुलसीदलमालां तु कृष्णोत्तीर्णं वहेत्तु यः ।

पत्रे पत्रेऽखमेधानां दशानां लभते फलम् ॥

अहोरात्रे स्थितं यस्य तुलसीदलसम्बवम् ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवान्मसा ॥

इति वचनात् अहोरात्रधारणे मूर्वपुरीषकालैऽपि धार्यम् ।

द्रोणाब्रपत्रं श्रीवृक्षपत्रं मूर्द्धि न धारयेत् ।

न च जिघ्रेत्र चाक्रामेत्तद्वौजं न च भक्षयेत् ॥

स्कान्दे च, निर्माल्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया इति

वैष्णवप्रतिज्ञानिखनात्तेनावश्यं धार्यम् ।

अय शिखावन्धनम् ।

कात्यायनः,—

सदोपवौतिना भावं सदा वदशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवौतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति शिखावन्धनं क माङ्गम् । अतएव कात्यायनः,—

स्त्राने वदशिखोत्यनुवादः । एवच्च सति,—

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापित्रो मृतेऽहनि ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्जयित्वा गयाक्षेत्रं विशालां विरजां तथा ।

इत्यतापि शिखावर्जनमेव मुण्डनम् ॥

अतएव कात्यायनः,—

केशश्मशू वपते वाऽशिखमिति । सर्वदेशेष्वेवमेव समाचारः ।

अशिखं शिखां वर्जयित्वेर्थः । अतएव नौचकेशनखश्मशूः । क्लृप्त-
केशनखश्मशूरिति मनुयाज्ञवल्करौ । स्त्रातकधर्मवेन केशनौच-
त्वार्थं वपने कर्त्तव्ये । शिखावर्जमित्येव कार्यम् । क्लृप्तेत्यत्र कल्पनं
क्षेदनमिति मेधातिथिः ।

यत्तु दानधर्मं,

केशश्मशू धारयतामग्रा भवति सन्ततिरित्यत्र अवपनं काम्यं,
ब्रह्मचर्यादिष्ववपनं तत्रोक्तेः ।

तिथिविशेषादौ चौरनिषेधः ।

वृद्धशतातपः,—

षष्ठ्यष्टमी अमावस्या उभे पञ्चे चतुर्दशी ।

एषु सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे छुरे ॥

वामनपुराण,—

क्षौरच्च रिक्तासु परिवर्जयेत् ।

तथा क्षौरं शुक्रे वर्ज्यम् ॥

तथा क्षौरं विशाखासु अभिजित्सु वर्ज्यम् ।

देवकार्ये पिण्डशाङ्के रवेरंशपरिच्छये ।

क्षौरकम्बं न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे ॥

अथ सुवर्णकुण्डादिधारणम् ।

लघुहारीतः,—जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पिटृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतेः कुशैः ॥
 स्वर्णरौप्यबहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे स्वतो बहुत्वम् । वाक्यान्तरात्
 हस्तद्वयगतत्वाच्च । अत न स्वर्णमनग्रं धारयेदिति पर्युदासादग्रं
 शुद्धमेव स्वर्णं कर्माङ्गम् । अनग्रधारणे त्वङ्ग्नैगुण्यं नाधर्म्मः ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेन तु हेमा च कर्म यत्कुरुते नरः ।

आचरेत्स्य तत्पापं वज्रलिपं भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वार्यं दक्षिणस्य करस्य च ।

तेन अनामिकाव्यतिरिक्तस्वर्णधारणे^१ तस्य गौरवं वहुप्रायश्चित्ताप-
 नोद्यं भवति । शुभे रौक्षे च कुण्डले इति मनूक्तकुण्डलद्वयधार-
 णम् । वहिर्माल्यं धारयेदन्यत रुक्ममया इति वशिष्ठोक्तस्त्रातक-
 धर्मरुक्ममालाधारणं, गुरुणाऽनुज्ञातोऽलङ्घारादीन् गृह्णीयात् ।

यथार्थं चैतानि विभूयादिति हारीतीक्ष्णः । पापाचरणकाले
 परिहार्यम् । अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन पूरयेदिति वाक्य-
 दर्शनाव्यमपर्वस्याने स्वर्णं धार्यम् ।

तथा,—तर्जनो रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका । इति-
 वाक्यात्साचाराच्च तर्जन्यां रजतधारणम् ।

सर्वालङ्घारधारणे मन्वः, यथा, अलङ्घरणमसि भूयो अलङ्घरणं मे
 भूयादिति, नवरलयुक्तमुद्रिकाधारणं काम्यमेवेति न लिखितम् ।

(१) देवाव् पापकणे ।

अथ कुशधारणं, तदिचारश्च ।

काल्यायनः,—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पौतकाः पाञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पिण्डैवत्याः कल्मषापा वैश्वदेविकाः ॥

ऋखाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यज्ञीयाः दर्शादियज्ञार्थाः । पाञ्चयज्ञीयाः पञ्चयज्ञार्थाः,
कल्मषाः, क्षणपाण्डराः, क्षणा वा वर्हिषिवद्यास्तरणादि कुशे
दीर्घत्वविधेस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ऋखाः । यत्र कर्मविशेषे
दर्भविशिष्टा हरितादयो विहिताः ।

अतः सन्ध्यादिकर्मसु दर्भमात्रं पवित्रञ्च यथोक्तलद्वणं सन्ध्या-
प्रकरणे उक्तम् । तत्र,

सव्यः सोपयहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ।

इति काल्यायनोयाभिधानात् तथाविधकुशमात्रं ग्राह्यमित्यर्थः,
आदिपदेन यज्ञपित्रव्यतिरिक्तकर्माणि, ऋखत्वं अरबीन्यूनत्वं,
दीर्घत्वं तदधिकत्वं आदे तु गोकर्णमात्रत्वं ऋखत्वम् ।

गोकर्णदीर्घहरिताः आडे सायाः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात्,—

अत्र प्रतिपञ्च लुनातीति श्रुतेः, पित्रव्यतिरिक्ते मनाभिदलयहणं,
पित्रेऽप्युपसूलोच्छेदितं भवतीति पिण्डपिण्डयज्ञे च महापिण्डयज्ञे
च श्रुतेर्वाजसनेयिनां सूलसमोपं किञ्चस्य यहणं, समूलस्य पित्रे
यहणं ग्राखान्तरीयविषयम् ।

शिष्टाः— अनन्तशयनादूर्ध्वं न पठेत्समं क्रतुम् ।
क्षेदनं वर्हिरिधानां नारोहेच्चर्मपादुके ॥

नकारः, काकाच्चिगोलकन्यायेन उभयत्रापि अन्वेति ।

तवापवादमाह, मरीचिः—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भीच्चयोमतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनःपुनः ॥

नभस्यामावास्या कृष्णपक्षादिमासाभिप्रायेण, अत्र क्षेदिता अयात-
यमा इत्युक्तेः हरिस्वापमध्येऽन्यतिथौ क्षेदिता यातयामा इत्युक्तं
भवति ।

अत्र केचित्, हरिश्यनमध्ये क्षेदननिषेधस्यातिक्रमे किमनिष्ट-
फलमित्याकांच्चायां तत्र क्षेदितानां यातयामत्वं दीपः कल्पते,
भाद्रामावास्याक्षिन्नानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् ।

अतएवास्मदेशे चातुर्मास्यक्षिन्नकुशैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति
न दिनान्तरे ।

शिष्टाः—

संग्रहादल्परं यावत् शुद्धिः स्यादिध्वर्हिषाम् ।

अतः परं न गृह्णौ याद्यज्ञादौ जपकर्मणि ॥

गृह्णपरिशिष्टं,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा यैः क्षतं पिण्डतर्पणम् ।

अमेध्याशुचिलिपा ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः,—

चितौ दर्भाः पथि दर्भां ये दर्भां यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु घटकुशान् परिवर्जयेत् ॥

भूतोच्छिष्टे स्तृता ये च तेषां त्यागोविधीयते ।

शिष्टाः,—वल्मीकोदकक्षायासु भूमिदध्याश्वये कुशाः ।

शूद्रोत्पाटितगोच्छुर्णा आप्नुताच्छेदिता नखैः ॥

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः पथि दर्भाः पिण्डकर्मणि ।

ते त्याज्या इत्यर्थः ।

दर्भमातस्यायातयामत्वोक्तौ तत्रायमपवादः ।

लघुहारीतः,—

नौविमध्ये च ये दर्भां ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।

पवित्रांस्तान् विजानौयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

तेन सम्यादिधृतस्य पवित्रोपग्रहादेहोमादौ बिनियोगे अन्यत
उपयुक्तरूपनिरिष्टकविनियोगे नैवेति सिद्धम् ।

कात्यायनः,—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं हिदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुवचित् ।

चतुर्दर्भपिञ्जलीरूपं पवित्रं, पञ्चतयेण पवित्रमित्यादि सर्वं
सन्दिग्धप्रमाणकमनाद्यतच्च ।

यत्तु पराशरः,—

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्रेण च कर्मणि ।

मन्त्रापसच्चौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरौ द्विजैः ॥

तत् यत्र क्रम्भणि कुशमुष्टिधारणेऽनिर्व्वाहस्तदकुशवटोः कर्त्तव्य-
तायां सव्येष्पि पवित्रलक्षणलक्षितकुशदयेन वठुकरणपरं वोध्यम् ।

तथा च, भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् । इति
वठुपरं, तेन ग्रन्थिश्च स्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेदिति निषेधो
ब्रह्मग्रन्थिविषयः ।

न भुज्ञौयान्नचाचामेद्वद्वयौ करे स्थिते । इति निषेधात् ।
शिष्टाः,—

संत्यज्य वैष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सङ्कल्पदक्षिणोक्तव्यं 'पवित्रमभिधीयते ॥

दक्षावर्त्तीं भवेद्वद्वा वामावर्त्तसु विष्टरः ।

इति ग्रन्थिमार्गदयम् । अत्र सङ्कल्पिति वचनाद्वद्वयग्रन्थिरूपता
नास्ति । दिवेष्टने हि ब्रह्मग्रन्थिप्रसिद्धिः, तेन ब्रह्मग्रन्थिव्यतिरिक्त-
ग्रन्थियुक्तपवित्रदयं सन्ध्यादिव्यतिरिक्तकर्माङ्गं वठुरूपम् विरुद्धम् ।

यत्तु, उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयौ प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितौ ॥ इति ।

तत्, ब्रह्मयज्ञे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिः विधीयते ।

इति विधी कुत्र ब्रह्मग्रन्थिरित्यपेक्षायां हस्तदयपवित्रयोः ब्रह्मग्रन्थिः
परमिति न कुशवठुरूपेण सर्वाङ्गपवित्रे ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः । इति ।

शिष्टाः,— अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्यं विप्रेण नित्यशः ॥

(१) पावित्रम् ।

(२) ब्रह्मग्रन्थिविधिपरमिति ।

अग्रपर्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्वार्थसाधकम् ॥

इति मूले धारणपत्रः सर्वाङ्गतः ।

काल्यायनः,—सब्ये पाणी कुशान् कला कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सब्ये सोपयहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इति सन्ध्योपक्रमाभिहितत्वात् सन्ध्याङ्गमेव । तत्रायमर्थः ।

अन्यत्र सन्ध्यपाणावपि पवित्रं सन्ध्यायां तु सब्ये पाणी वहवः
कुशाएव । अतएव तस्य विवरणं सब्यः सोपयह इति ।

उप समौपे गृह्णन्ते मार्जनाद्यर्थमिति उपयहाः, तेन वहुकुश-
धारणं दृष्टार्थं । दक्षिणः सपवित्रक इति दक्षिणे बहुकुशनिष्ठ-
त्यर्थं पुनर्व्वचनं, अत यदपि ब्रह्मयज्ञजपहोमेषु ब्रह्मग्रन्थियुक्त-
पवित्रस्य विशेषविधिः ।

तथापि, दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु । इत्यत्र
सामान्यतः आदिशब्दोपादानाद्ब्रह्मयज्ञादित्रपि ब्रह्मग्रन्थियुक्तं
पवित्रद्वयं पवित्रोपयहरूपञ्च तुल्यवलत्वादैकत्प्रियमेव । तेन
ग्रन्थिं विनापि पवित्रोपयहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैगुण्ये, केवलं
ब्रह्मयज्ञजपहोमस्यतिरिक्तेन ग्रन्थिप्रसङ्गः ।

अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुर्णैः । इति वचनात्
करद्वयकुशधारणस्य कर्माङ्गत्वम् ।

आचमनेऽपि व्यासः,—

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणे नोदकं पिवेत् ।

रक्तपानममं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विज ॥ इति वचनात् ।

केवलं वामहस्तगते कुशे न जलपानं कार्यम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुक्ते यज्ञफलं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात्, समाचाराच्च ग्रन्थिरहितकुशधारणं
मध्यमानामिकयोः ।

यत्तु कात्यायनसूत्रम्, साज्ये हस्तैकसाध्ये कर्मणि वेदोप-
ग्रहः, अन्यत्र सोपग्रहः, कुशैरसत्सु । इति, असत्सु वेदस्फेषु
कुशोपग्रहविधिः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदातिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः । इति वचनात् ।
धारयेदित्यनुवत्तौ मनुः,—

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले । अत्र वेदः कुशमुष्टिः,
तद्ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्थर्णनं दर्भैरित्याद्युपयोगार्थं, तेन वामहस्ते
कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

इति कुशविचारः ।

अथ स्त्या ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि सम्योपासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात्पापाद्युपास्य प्रसुचर्ते ॥

दत्तः,—सम्याहीनोऽशुचिनिल्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमशुते ॥

हारीतः,—

पूर्वां सम्यां सनज्ञामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमध्यसेहिदान् यावदादित्यदर्शनम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्याः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।

तेषां हि पावनार्थाय सम्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सम्या येन न विज्ञाता सम्या नैवाभ्युपासिता ।

जीवन्नेव स शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

म शूद्रवह्निष्कार्थ्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥

सम्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्क्यरागातातपौ,—

रुहेयु प्राकृती सम्या गोष्ठे गतगुणा स्मृता ।

नदीयु गतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ।

अनृतं मयगन्वच्च दिवा मैथुनमेव च ॥

पुनाति हृपलस्यानं वह्निः सम्याभ्युपासिता ।

प्राकृती एकगुणफला ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

हृदिक्षासौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सम्यामुहृत्तमालं हि झासवद्वौ तु सा स्मृता ॥

तथा,—सन्धौ सम्यामुपासीत नास्तु नोदिते रवौ ।

बौधायनः,—

अनागतां तु यः पूर्वां नातिक्रान्तां तु पश्चिमाम् ।

सम्यां नोपासते विप्राः कथन्ते व्राज्ञणाः स्मृताः ॥

सम्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

ब्रह्माण्डः,—

एतत् सम्यात्रयं प्रोक्तं व्राज्ञणे चाप्यधिष्ठितम् ।

नास्ति यस्यादरस्तु न स ब्राह्मण उच्यते ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

या सम्या या तु गायत्रौ द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।

सम्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥

तथा स एव,—

त्रिंश्लोक्यसु विख्याताः सन्देहा नाम राज्ञसाः ।

प्राद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यस्य तेषां च युज्ञमासीकुदारणम् ॥

तर्ता देवगणः सर्वे कृपयथ तपोधनाः ।
 सम्येति तसुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥
 अङ्कारव्रह्मसंयुक्तं गायत्रा चाभिमन्त्रितम् ।
 तेन दद्यन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥
 कराभ्यां तोयमादाय गायत्रा चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिमुखस्थितन् विः क्षिपेत्सम्ययोर्द्वयोः ॥
 मध्याह्ने तु सकृत्तोयं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।
 तं सूर्यं सम्येति उपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ॥
 तथाणाच्चैव देवानां ब्रह्मादीनाच्च संगमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणां च सम्या तेन उदाहृता ॥
 गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्रौ तनुर्हि सा ।
 पैत्रौ पिण्डजननार्थं ब्रह्मणस्तनुः सम्या ।
 सन्धिर्तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणवोधिनि ।
 प्रधानपुरुपातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥
 सम्येति तसुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ष्मे
 अविद्याजौवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चर्हीने गुणवोधिनि जनवर्गस्य
 साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मवुद्गा सन्धिते, पुनश्च प्रसुतत्वादादित्य-
 मण्डले एवंविधपरमात्मवुद्गा सन्धिते, सन्धिः सन्धिशब्दार्थः ।
 स्वात्मानं सर्वमात्रिणं निष्पृष्टच्च ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य-
 मण्डलात्मकमिति वुद्गिः कार्या, एवं सम्याशब्दार्थः ।
 अतएवोक्तम् ।
 सम्याचयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा मदा ।

आत्मविदा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवर्तति ।

एवच्चाज्ञलिप्रक्षेपकाले तथा ध्यानं कार्यम् ॥

एवं सन्ध्याशब्दार्थः, ताटशध्यानसहितोऽज्ञलिप्रक्षेपः, गायत्री-
जपश्चेति द्वयं प्रधानम् । पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठेदित्यादिना
जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा, तत्र प्रथमम्—

अघमर्षणश्च ऋषिच्छन्दोऽनुष्टुप्तथैव च ।

देवताभाववृत्तं तु हयमेधनियोजनम् ॥

यथाऽश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापापनोदकः ।

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिभुदीपं भवेदार्थं गायत्रीं छन्दं एव च ।

आपसु दैवतं प्रोक्तं विनियोगासु मार्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म चाविलङ्गानामुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुतसु दुपदायार्पसुचते ॥

अनुष्टुभं भवेच्छन्दं आपश्चैव तु दैवतम् ।

सौत्रामण्यामवभृथस्ताने च विनियुज्य च ॥

दुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्ज्जले त्रिरात्रस्य सुचते ब्रह्महत्या ॥

सन्ध्यामुपासते यद्यद्यथावत्तां निबोधत ।

द्रेशानामिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥

आचान्तः पुनराचामेष्टनमित्यभिमन्त्वा च ।

कथायनः,—

कर्मान्ते वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

पुनर्योगी याज्ञवल्क्यः,—

विराहत्या तु सावित्रीं प्रणवं ब्राह्मतिस्तया ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ॥

सार्वामृतं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्वं तु विक्षिपेत् ।

अधोभागविश्वाभिरसुरायान्ति संक्षयम् ॥

सर्वतौर्याभिषेकये ऊर्ध्वं संमार्जनाङ्गवेत् ।

अवर्मणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

गत्र आपसु द्रुपदा कामतः संप्रयोजयेत् ।

गत्र इति मार्जनं काम्यमपिकार्थम् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राण्डुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांसु कुर्वीत यथाविधि समाहितः ॥

तत्राचासनमन्तस्य मेरुष्टष्ट कृपिर्मतः ।

सुतलं कृत्व इत्युक्तं श्रीकूर्मी देवतासने ॥

विनियोग इत्यर्थः, पृथ्वि त्वयेत्यासनानन्तरं प्रार्थनं सावित्रिकत्वादतापि कार्थम् ।

संवर्त्तः,— ओँ कारस्य ऋषिर्वृद्धा देवोऽग्निस्तस्य कथर्ते ।

गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ॥

खं 'ब्रह्मेत्यादिवाद्याणम् ।

व्याहृतेनाच्च सतनामृपिश्वैव प्रजापतिः ।

गायत्रुगणिगनुष्टुप्च ब्रह्मती पड्किरेव च ।

तिष्ठुप् च जगतो चैव ऋद्यांस्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो ब्रह्मस्तिरपामृतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाच्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

भूरिति ऋग्वेदादिल्यादिवाद्याणं, स्मृतान्यत्र—

विश्वामित्र ऋषिः सूर्यो देवताऽग्निमुखं तथाऽ ।

ऋद्यस्तथा च गायत्री प्राणायामे नियोजनम् ॥

भूमिरन्तरीक्षं हौरिल्यादि व्राह्मणम् ।

अस्य प्रजापतिरूपिः शिरसो यजुरप्यथ ।

ब्रह्माग्निवायुसूर्याच्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

स शिरस्कान् त्रिः पठेदिल्यादि व्राह्मणं,

वशिष्ठाङ्गिरसो वाचस्पतिवौधायनास्तथा ।

स अथाहृतिं स प्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

(१) व्राह्मेत्यादि ।

(२) स च ऋद्यसा विना ।

(३) वशिष्ठाङ्गिरसो वाचस्पति ।

त्रिःपठेटायतप्राणः प्राणायामः स उच्चरते ॥

कात्यायनः,—

भूराद्यास्तिस्त एवंता महाव्याहृतयोऽव्ययः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च गिरस्तथा ।

आपोज्योतिरसोऽस्तं व्रह्मभूर्भुवःस्वरिति गिरः ॥

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च गिरमः, प्रतिप्रतीकं प्रतिमहा
व्याहृतीत्वर्थः ।

सप्तव्याहृतिभिः साहौँ दग्धोँ कारसमायुतम् ।

गिरसा सहितां देवों प्राणायामे नियोजयेत् ॥

पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्तिलक्षणम् ।

रेचको दक्षिणोक्तः पूरकं वामतवर्त ॥

नासयाकृष्य यद्यायो रोधः पूरक उच्चरते ।

कुम्भो निश्चलनिश्चासो मुच्यमानसु रेचकः ॥

नाभौ विष्णुं चतुर्वाहुं श्यामं हृदि चतुर्मुखम् ।

अजस्यं रक्तगौराङ्गं लक्षाटे शुभ्रमाश्वरम् ॥

पूरकादिषु मंचिन्त्य तेषु सायुज्यमावजेत् ।

वायुपूरणादिसौकर्यार्थं नासिकाधारणं, यथा,

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याच्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां नर्जनीं विना ॥

इति दक्षिणनामापीड़नमङ्गुठेन पूरके, अङ्गुठेन दक्षिणनामापीड़न-
पूर्वकं अनामिकाकनिष्ठाभ्यां वामनामापीड़नच्च कुम्भके, वाम
नामापीड़नमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रेचके ।

व्यासः,—

आदानं रोधमुक्तं वायोस्तिस्ति: समभ्यसेत् ।
इति पूरकादिच्चयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादित्रिभ्यासेन, समाचारसु न नवधापत्रस्य किन्तु
त्रिविधपत्रस्यैव ।

विष्णुपुराणे,—

प्राणात्मनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते च यत् ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवौजोऽवौज एवच ॥

जपध्यानोपेतः सवौजः, तद्रहोतोऽवौजः, सम्यायां सवौज एव,
मन्त्रजपः प्राणरोधभङ्गप्रसङ्गान्मानसः, “शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स
उक्तो मानसो जप इत्युल्कोः” अर्थचिन्तनं प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां
ब्रह्मात्मानुसन्धानमेव ।

योगी याज्ञवल्यः,—

सावित्रगाथैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभुः ।

ब्रह्मवादिन एवाहर्वरेखं सोऽस्य धीमहि ।

चिन्तयामो वयं भर्गो धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

धर्मार्थकामभोक्तेषु वुद्दिवृत्तिः पुनः पुनः ।
 बुद्धेर्वीधयिता यश नित्याक्षा पुरुषो विराट् ॥
 सवितुस्तं वरेख्यं तु सत्यधर्माणमौश्वरं ।
 हिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेतं विष्णुसज्जितम् ॥
 भ्राजते दीप्तये यस्माद्जगदन्ते दहत्यपि ।
 भ्राजते स्वेन रूपेण तस्माद्भर्ग इति स्मृतः ॥
 दीप्तये योतते यस्मात् क्रीडते योतते दिवि ।
 तस्माद्वै इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः ॥
 स वैत्ता सर्वभावानां सर्वभावांश्च स्तूयते ।
 शयनात्पालनाच्चैव सविता तेन चोचते ॥
 वरेख्यं वरेख्योयं तु^१ जन्मसंसारभीरुभिः ।
 आदित्यान्तर्गतं भर्गः स्तूयते वै मुमुक्षुभिः ॥
 जन्मसृत्युविनाशाय दुःखस्य विविष्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यश द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥
 प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत्प्रणतोऽपि मन् ।

शङ्खः,—

उपस्थितेतः पश्चान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ।
 अन्तश्चरति^२ भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
 त्वं यज्ञस्त्वं वपट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ।
 वाजसनेयिनामयमेव मन्त्रः,

(१) वरेख्यं वरेख्योयं तज्जन्म ।

(२) चर्मि ।

याज्ञवल्क्यः,—प्राणानायम्य मंप्रोक्ष दृचेनाद्वैवतेन तु ।
आपोहिष्टेत्यादिनेत्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

आपः पाख्योः समादाय त्रिः पठेद्गुपदामृचम् ।
तज्जलं मूङ्गि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं च यथाविधि ।
सम्यामुपासते यद्विदिति वाक्येन सम्याज्ञत्वावगमात् फलशुतेरर्थ-
वादत्वं, “समुद्भृत्योदकं पाख्योर्जमू त्रिर्दुपदां चिपेदिति”
ब्यासोक्तेश्च ।

कात्यायनः,—करेणोद्भृत्य सलिलं ब्राह्ममासज्य तत्र च ।
जपेदनायतासुर्वा त्रिः सहदाघमर्षणम् ॥
उत्थायार्कं प्रतिप्रोहिच्चिकेणाज्ञलिमभसः ।
त्रिकेण प्रणवव्याहुतिगायत्रगामकेन ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्रा चाभिमन्त्र च ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिः चिपेत्यन्ययोर्द्वयोः ॥
अत्र सायं प्रातरज्ञलितयं तत्र प्रत्यज्ञलि मन्त्रपाठः ।
मध्याङ्गे लेक एवाज्ञलिरिति व्यवस्था, अज्ञलिप्रचेपकाले
सम्यास्वरूपध्यानं, तत्रकारश्च जपकाले वक्तव्यः ।
यत्प्रदक्षिणं प्रक्राम्य निति पाप्मानमपधुन्वति, असावादित्यो व्रज्ञेति

शुतेरनेन प्रदक्षिणावर्त्तनं तत्रोदयलमस्तुयात्मिति तैत्तिरीयशुति-
वाक्यशेषात्मध्याक्षप्रदक्षिणे असावादिल्बो व्रज्ञेति पठनीयम् ।

मध्याक्षं प्रकृत्य योगो याज्ञवल्क्यः,—

अयोपविष्टेदादित्यमूर्द्धं पुष्पान्वितं जलम् ।

प्रच्छिप्योदयमुदुल्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥

हंमः शुचिपदेतानि पावनानि शुभानि च ।

एतज्जपिदुर्घ्ववाहुः सूर्यं वौक्ष्य समाहितः ॥

गायत्रा च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

मायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात्प्राज्ञलिरानतः ॥

जर्घ्ववाहुन् मध्याक्षे इति वाक्यदर्शनात्माचारात्तयैव कार्यम् ।

काल्यायनः,—

उदुल्यं चित्रं तच्चक्षुरुपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्मजं पापं मर्वमेव व्यपोहति ॥

नारसिंहेऽपि,—

उदुल्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

काल्यायनः—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

मस्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीपिणः ॥

मध्याक्षं उदये वापि विभाडादीच्छया जपत् ।

तदमसक्तपार्णिवा एकपादाहृपादपि ॥

कुर्यात्कृताज्ञलिर्वापि ऊर्घ्ववाहृरथापि वा ।

इति वाक्यात् भूम्यलग्नगुल्फदयो भूम्यलग्नैकपादो भूमिलम् ।

पादाञ्जी वा सूर्यमुपतिष्ठेत्, तच्चित्रमुहयेनाथ इत्यत तच्चित्रमुहये-
नेति कैश्चिद्गार्ख्यातं, तत् कल्पतरुविरोधादनादेयम् ।

ततो गायत्रा ऋष्यादिकं स्मरेत् ।

स्मृत्यन्तरे--

विश्वामित्र ऋषि च्छन्दो गायत्री सविता तथा ।
देवतोपनये जप्ये गायत्रा योग उच्चते ॥
सोऽहमस्मौति सच्चित्य न्यासं कुर्याल्कराङ्गयोः ।
न्यासेन रहितं कर्म सर्वं गृह्णन्ति रात्रसाः ॥
ॐकृत्य भूर्भुवः स्वस्त्र ग्रायत्राश्च पदनयम् ।
अङ्गुष्ठादिकमेणैव कुर्याल्करतलहयम् ॥
हन्मस्तकशिखावर्मनेतास्तेषु च विन्यसेत् ।

अथ ध्यानम् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा सृता ।

या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्यभुदाहृतम् ॥

तस्याः संप्रदाय सिद्धं स्वरूपम् ।

वालां विद्यात् गायत्रीं त्रीक्षणं चतुराननाम् ।

रक्ताम्बरहयोपेतामक्षसूचधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिसिनीम् ॥

मन्त्रेणावाहयेत् विद्वानायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

अथ मध्याङ्गसन्ध्यायां सावित्रीं द्विजसत्तमः ॥

युवतीं शुक्लवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजाम् ।

शुक्लवासोदयोपेतां तार्ककम्बरसंस्थिताम् ॥

गङ्गचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदैवताम् ।

विष्णुलोकनिवासिनीं मायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ।

कृष्णाङ्गीं कृष्णवसनां द्वपारुढां विलोचनाम् ॥

(?) मध्यमसन्ध्यायाम् ।

(?) निवासनीम् ।

उमरुतिशूलहस्तां च रुद्राणीं रुद्रदैवताम् ।

कैलासनिलयां देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं सन्ध्यात्वये क्रमेण ध्यानं कुर्यात्, असामर्थ्यं ध्येयः सदेति
साकारध्यानम् ।

यत्तु, योगो याज्ञवल्क्यः,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्यं भूर्भुवःस्वस्तथैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपे ह्मीवमुदाहृतम् ॥

इति प्रणवान्तत्वं तत्सन्ध्येतरजपविप्रयम् ।

सन्ध्याविप्रये तु पुनः स एवाह,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्यं भूर्भुवःस्वस्तथैव च ।

गायत्रीच्च ततः पश्यात् सन्ध्याकाले जपेचिकाम् ।

तथा,— एतदक्षरमेतां च जपन्वगाहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

इति वचनात्सन्ध्याकाले नान्ते ॐकारः कार्यः ।

याज्ञवल्क्यः,—

संन्ध्यां प्राक् प्रातरेवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । जपनित्यनुष्टुप्यते ।
तेन सूर्योदायावधि जपः पूर्वसन्ध्या, तेन सूर्योदयात् पूर्वं
जपममासौ प्रधानैकदेशलोपावल्यवाय एव ।

तत्काले कर्मान्तरेऽप्यनधिकारः, सन्ध्याहीनोऽशुचिरित्युक्त-
न्यायात् ।

यत्तु, वद्धवारी गृहस्थश्च गतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तानप्रस्थो गतिश्चैव महस्वादधिकं जपेत् ॥

तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव । यथा सूर्योदयपर्यन्ते
गतमास्त्रिस्थारब्द्यम् । सूर्योदये गतमुदयोन्नतगमपि ममाप
नोयं, आश्चिनेऽसमाप्ते सूर्योदयेऽप्याश्चिनसमाप्तिवत्, दैवाच्छत-
समाप्तौ सूर्योदये गतस्यावृत्तिः कार्या, सूर्योदयात्पूर्वम्
आश्चिनसमाप्तौ सूक्ष्मावृत्तिवत् ।

दर्भहीना च या सम्या यज्ञदानं विनोदकम् ।

असंख्यातन्तु यज्ञसं तज्जसं निष्फलं भवेत् ॥

इति वचनात् संख्या अवश्यं कार्या ।

सामनेतु सूर्योदयात्पूर्वं होमविधानात् प्रातःस्नानसम्ययो-
रधिकारसम्पादकत्वेन शयाने श्रीकामस्येति अरुणोदयात्पूर्वं
सम्याकरणेऽपि न दोषः । न चैव काले कृतायाः सम्यायाः पुनः
करणम् । न हि सोमान्ते कृता सायमाहुतिः पुनः स्खकाले
क्रियते, नापि होमसमाप्त्यनन्तरं उदयपर्यन्तं पुनर्गायत्रीजपः
कार्यः, साङ्गसम्याकर्मानिष्पत्तौ होमाधिकारसम्पादकसम्या-
पूर्वस्यानुत्पन्नत्वेन होमाधिकाराभावप्रसक्तेः, यद्यपि जपे
गच्छार्थयोश्चित्तनमुक्तं, तथापि जपशब्दवलाच्छब्दचित्तनभिय
प्रधानम् ।

अर्थं चिन्तनं त्वङ्गमेव ।

ध्यायेत् मनसा मनं जिह्वौष्ठौ नैव चालयेत् ।

नोचैर्जपं ह्रिजः कुर्यान्नायत्रगासु विशेषतः ॥

इति गायत्रीव्यतिरिक्तवाचिको जपोऽल्पफलः, गायत्राः सर्वथा
न वाचिकः ।

तदेतत् सर्वं जपनिरूपणे वक्तव्यम् ।

तत्र विशेषः—प्रातरुत्तानपाणिः स्यान्मध्याङ्गे समपाणिकः ।

अधोमुखकरः सायं वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

अक्षमालाभावे अङ्गुलिभिर्जपः कार्यः ।

स्मृत्यन्तरे,—

कर्मणा मनसा वाचा यद्रात्रा लतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसंभ्रगायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ इति ।

तिष्ठतः प्राणायामवयम् ।

एतत्सन्ध्याकर्मकालातिक्रमशङ्कायां जलमध्येऽपि कार्यम् ।

जले चार्द्रवाससो नियमः । सावित्रीजपसु स्थले कार्यः ।

नोदकस्थो जपेद्विद्वान् सावित्रीं वेदमातरम् । इति वचनात्
स्थले चार्द्रवासोऽनिवेधः सामान्यशास्त्रम् ।

गायत्रौजपस्य जले निषेधो विशेष, इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदोषो वा सन्ध्याकालो विपद्यते ।

मुख्यकालोऽनुकल्पय सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः ॥

इति वृद्धमनुवचनात् तिमुहृत्तांकः प्रातःकालोऽनुकल्पः, सायं
त्रिमुहृत्तं, मण्डनादिभिः सजातौयकर्मान्तरकालपर्यन्तं गौण-
स्योक्त्वान्मध्याङ्गसम्ब्यापर्यन्तं गौणकालस्य निर्णीतलेऽपि सामा-
न्येनाभ्यनुज्ञानादिशेषो हि विशिष्यते इति न्यायेन तिमुहृत्तं व्याप्त
निर्दीपत्वं, तदूर्ध्वं फलाल्पत्वं, मध्याङ्गसम्ब्याकालादूर्ध्वं लोपएव ।

अथवृविशेषः ।

प्राक् पर्युदयतः सम्ब्यासुपासीत यथाविधि ।

उदिते तु जलं पौल्वा गायवगा दग्ध मन्त्रितम् ॥

इति वचनात् दग्धवारजपजलपानरूपसुदयनैमित्तिकं सम्ब्याया-
अधिकमङ्गम् । एतदपि अर्हप्रहरपर्यन्तं, अर्दप्रहरानन्तरन्तु स्नात्वा
एतत् प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाच,—

यामार्द्दमागते सूर्ये तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसम्ब्यः स्यात् स्नात्वा सम्ब्यां समाचरेत् ॥

यामार्द्दमागते दिवा अस्तमनादूर्ध्वच्च यामार्द्दमागते रात्राविति
सम्बन्धः, सायंसम्ब्यायाः प्रातःसम्ब्यापर्यन्तं गौणकाललेऽपि
तिमुहृत्तादूर्ध्वं वैगुण्याधिक्यात् फलाल्पत्वम् ।

मध्याङ्गसम्ब्यायास्तु,—

अधर्द्दयामादामायं सम्ब्या माध्याङ्गिकी मृता । इति ।

दक्षवचनादिशेषपाभ्यनुज्ञानादोपाभावः ।

दग्धकृत्वः पिवेदापो गायवगा आडभुग्दिजः ।

ततः सम्ब्यासुपासीत शुद्धते तदनन्तरम् ॥

इति शाङ्कोजनप्रायश्चित्तं न तु सम्याङ्गं, तदभावे सम्या-
वैगुण्यम् ।

सम्योपासनहानौ च नित्यशाङ्गं विलुप्य च ।

होमञ्च नैत्यकं शुद्धेन्नायवगामु सहस्रकृत् ॥

एतन्नौणकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् ।

सायमतिक्रमे रात्रुपवासः, प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति
प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—ऋषयो दोर्घसम्यत्वादौर्घमायुरवाप्नुयः ।

दौर्घसम्यत्वमुदयानन्तरं जपस्य दौर्घकालब्यासग्रा ।

सूत्यन्तरे,—

आयाहि वरदे देवि तपक्षरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातः स्थयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

इत्याह्वानं विसर्गोऽपि नमस्त्विति च तच्छृणु ।

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ।

इत्यावाहनविसर्गमन्तावुक्तौ ।

व्यासः,—

ॐ सूर्याय इति प्रातः सायं चैवाग्नये नमः ।

अनग्निमान् ब्रह्मचारी प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् ।

समाचारात् प्रजापतये हितीयाञ्जलिम् ।

स्वाहाशब्दो नमःशब्दस्याने समाचारादेव ।

अनग्निमानित्यविशेषोपादानादुत्क्रामनेरपि ।

एवं सूर्योदयानन्तरं हंसः शुचिषदिति समाचारात् सूर्यार्थं
दद्यादिति केचित् ।

वसुतस्तु,—

यावन्न दीयते चार्घी भास्कराय महात्मने ।

तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्खरं वा सुरेश्वरम् ॥

इति व्राज्ञवचनादिहित एव सूर्यार्थः ।

प्रातःकाले च मध्याह्ने नमस्कुर्याद्विवाकरम् । इति वचनात्,
नमः सवित्रे इति मन्त्रेण सूर्यं नमस्कुर्यात् ।

साग्निकस्तु गायत्रीजपानन्तरं हेमं दत्त्वा पश्चात् सूर्यार्थं
दद्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिव्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्वमातुरभौतितः ॥

अत्र सूतकसृतकाशीचे पर्युदासः, विभ्वमातुरभयेषु यदर्थप्राप्तम-
करणं तत्र दोपाभाव उच्यते, अत्र विभ्वमादावपि सम्बद्धे
कर्त्तव्यम् ।

विभ्वमो भयं विनापि आकुलता ।

तस्मादद्याचरं मन्त्रं मद्वक्तैर्वतकर्पितैः ।

सन्ध्याकाले तु जपत्वं गतं चात्मविशुद्धये ॥ इति ।

तथा नरसिंहोपासकस्य,—

दशमात्रं जपेन्मन्त्रं नारसिंहं च सन्ध्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तः शतं वर्षाणि जीवति ॥

एतदुदयानन्तरं अर्घदानोत्तरं कार्यं, काम्यं नित्यस्य वाधकमिति
सूर्योदयात् पूर्वं कार्यमिति केचित्तन्न, सन्ध्यायां यानि कर्माणि
स्त्रोवपाठादौन्युक्तानि तेषामप्यत करणप्रसङ्गात्, तस्माद्बोमं कृत्वा
सूर्यार्थं दत्त्वा अष्टाक्षरजपः कार्यो न विलम्बेन ।

अथ सन्ध्यापद्धतिः ।

देशानाभिसुखमुपविश्य दक्षिणहस्ते पवित्रं धृत्वा वामहस्ते कुण्डमुष्टिं
धृत्वा द्विराचमेत्, इन्द्रियस्थर्गं त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् ।

विष्णुः—

अपवित्रः पपित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरौकाञ्चं स वाह्नाभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति नारायणस्मरणं कृत्वा मन्त्रस्तानं कुर्यात् ।

यथा—शत्र आपो धन्वन्त्या; शत्रः सन्तु^१ नूप्याः^२ ।

शत्रः समुद्रियापः^३ शमुनः सन्तु कूप्याः ॥

द्रुपदादिव सुमुचानः स्तित्रः स्त्रातो मलादिव ।

पूर्तं पवित्रेण वायवमापः शन्वन्तु मैनसः ॥

आपोहिठामयो भुवस्तान ऊर्जं दधातनः ।

महेरणाय चक्षसे यो वः गिवतमो रसः ॥

तस्य भाजयते हनः, उगतीरिव मातरः ।

तस्मा अरङ्गगमाममो^४ यस्य चत्याय जिन्वत्र, आपो जनयथा चनः,
ऋतञ्च सत्यं चाभिद्वात्तपमोऽध्यजायत, ततो राक्षजायत, ततः
समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंबलरोऽजायत, अहोरात्राणि
विदधिश्वस्य मिष्टो वशो सूर्याचन्द्रमसी धाता यथा पूर्वम-

(१) ग— ।

(२) सन्तुनूप्याः ।

(३) समुद्रापः ।

(४) वो— ।

कल्ययहिवच्च पृष्ठीं चान्तरोक्तमयो स्वः, इति चतुष्टयेन मार्जनरूपं
मन्त्रस्नानं, एतस्य मार्जनस्य स्नानानुकल्पत्वेन यथाकथच्छिन्नि-
वाहाद्यादिकं न कुर्वन्ति तदभावे फलाल्पत्वं, नतु फलवादः,
एतद्वच्यते ।

अथ सम्याङ्गभूतजलचलुकपानं यथा,
अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण कृपिः, अनुष्टुप्कृत्यः, भाववृत्तं देवतं,
अखमेधावभृथे विनियोगः, कृतं च सत्यं चाभिडात्तपसो इत्यादिना
दक्षिणहस्तधृतं जलचलुकमभिमन्त्रपिवेत्, द्विराचमनं^१, इन्द्रिय-
स्यर्थनान्तं वारिणा देहवेष्टनं, ब्रह्मणे नम इति समाचारादल
वदन्ति, ॐ भूर्भुवः, स्वः, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्, इति त्रिवारमुच्चार्थं सजलविन्दुभिः
कुशायैः एकवारमार्जनम् ।

आपोहिष्टेति मन्त्रस्य, सिद्धुदीप कृपिः, गायत्री कृत्यः आपो-
देवता, मार्जने विनियोगः, ता उपसूजतौत्यादि व्राङ्गणं, आपो-
हिष्टेत्यादि भाजयते हन इत्यन्तेन सार्वचेन कुशायैर्भूमौ जलविन्दु-
सेकः, उश्तिरित्यादि चन इत्यन्तेन सार्वचेन शिरसि मार्जनम् ।
पूर्ववत् अघमर्षणसूक्तस्य कृथादिकं क्षत्वा कृतच्च सत्यमिति
सूक्तेन मार्जनं, शत्रु इति मन्त्रस्य, प्रजापतिः कृपिः, अनुष्टुप्
कृत्यः, आपो देवता, मार्जने विनियोगः ।

ॐ शत्रु आप इत्यादि सन्तु कूप्या इत्यन्तेन मार्जनं, दुपदादि-

(१) एषियीस् ।

(२) द्विराचार्गत् ।

'वेति मन्त्रस्य, कोकिलोराजपुत्र ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः आपो देवता
सौवामखवभूये विनियोगः, अवभूयमिष्ठा यजन्तीत्यादि व्राह्मणं,
द्रुपदादित्यादिना मार्जनम्, आसनं स्थिरीकृत्य कुगव्येण
आस्तोर्य स्वस्तिकपश्चायत्यत्मेन आसनेनोपवेशनम् ।

आसनमन्त्रस्य, भेषष्ठ ऋषिः, सुतली॒ ऋन्दः, श्रीकृमी॑-
देवता, आसने विनियोगः, पृथ्वि त्या धृता लोका देवि त्वं
विष्णुना धृता, त्वं च धारय मां देवि पवित्रमासनं कुरु, इति
प्रार्थनं, उँकारस्य व्रह्मा ऋषिः, गायत्रौ ऋन्दः, अग्निदेवता,
सर्वकर्मारम्भे विनियोगः ।

खं व्रह्मेत्यादि व्राह्मणं, सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिः ऋषिः,
गायत्रुणिगतुद्रुप्त्वहृतीपंक्ती॑विष्टुप्जगत्यच्छन्दांसि अग्निवायुमूर्य-
बृहस्पतिवरुणेन्द्रविष्वेदेवा देवताः प्राणायामे विनियोगः, उँ
भूरिति ऋक्वेदादित्यादि व्राह्मणं गायत्राः विश्वामित्र
ऋषिः, गायत्रौ ऋन्दः, सविता देवता अग्निर्मुखसुपनयने
विनियोगः ।

भूमिरत्तरैकं द्वौरित्यादिव्राह्मणं, गिरसः प्रजापतिः ऋषिः
यजुः, व्रह्माग्निवायुमूर्या देवताः, प्राणायामे विनियोगः, मगिर
स्कांस्त्रिः पठेदित्यादि व्राह्मणं, चक्रपौ निर्मीत्य वाग्यमनं कृत्वा
दक्षिणामापुटं दक्षिणाङ्गुठेन नोरन्धं कृत्वा वामनामापुटे वाह्य-
वायुपूरणकाले ।

(१) द्रुपदार्दिति ।

(२) सुतली ।

(३) पञ्चि ।

ॐ भूः, ॐ भुवः, ॐ सः, ॐ महः, ॐ जनः, ॐ तपः, ॐ सत्यं,
 ॐ तत्प्रवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्,
 ॐ आपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूभुवः स्वरोम् इति मन्त्रं मनसा
 जप्त्वा आकुञ्जनेन अपानमूर्धमाक्षय मखार्थचिन्तनं, तटस्स्वरूप-
 लक्षणाभ्यां ब्रह्म लक्षयित्वा स्वामनस्तेनाभेदो वाक्यार्थः, सवितु-
 र्जंगकारणस्य देवस्य दीप्तग्रामकस्य जड़व्यावृत्तचेतन्यात्मकस्य
 स्वरूपं यद्गर्गः, भाजत इति स्वप्रकाशमित्यर्थः, राहोः शिर इति-
 वदभेदे पष्ठो, तस्मादेव भर्गयोरैक्यमित्यर्थः, पुनः कीर्त्तनात्, वरेण्यं
 प्रार्थनीयमानन्दरूपमित्यर्थः ।

यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिवृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु तं धीमहि, स्वाभेदेन चिन्तयामः कौटूशं
 तद्गर्गः, ॐ कारवाच्यपरिपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकात्मकं,
 ॐ मित्यादीनां विशेषणत्वेन सम्बन्धः, भूरादीनां तंत्राध्यस्तत्वेन
 तद्गूपं, आपो जलं ज्योतिरग्न्यादि तेजः रसः पृथ्वी अमृतं
 वाक्याकाशरूपं, अमृतभूतद्वयच्च ब्रह्मैव, तथा ब्रह्म वृहत्, यद-
 तिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः, पुनः कौटूशं भूभुवः स्वः ।

सत्वरजस्तमौमयब्रह्मविश्वशिवात्मकम् ।

ॐ मित्यखण्डरूपपरामर्षाय, तथाचात् भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः
 स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपलक्षणमुक्तां, सवितुः पदशिरोमन्त्वैस्तटस्य-
 लक्षणं, जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं चोक्तं, धीमहीतिपदेन

ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तम्, अन्तिमोङ्गारेण अखण्डरूपवाक्यार्थः उक्तः ।
 ततो नाभिमध्यस्थनोलोत्पलंश्यामचतुर्मुजविष्णुधानं, एवमेकवारं
 पूरकं क्षत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां वामनासापुठं नौरन्तं क्षत्वा
 अङ्गुष्ठेन दक्षनासापुठं नौरन्तं क्षत्वा गुदमूलाकुञ्चनापानवायु-
 मुक्तोत्य पूर्ववहशप्रणवसप्तव्याहतिगायत्रीशिरसां एकवारजपेन
 सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानं, मन्त्रार्थव्रह्मजीवैक्यचिन्तनं पूर्ववत्, हृदये
 रक्तगौराङ्गचतुर्मुखध्यानञ्च, कुम्भकं स्थिरोक्त्वं दक्षिणाङ्गुष्ठत्वागेन
 दक्षनासापुठेन वायुविरेचनं शनैः शनैः पूर्ववहशप्रणवसप्त-
 व्याहतिगायत्रीशिरसां एकवारजपो मन्त्रार्थजीवव्रह्मैक्यानु-
 सन्धानम् ।

ललाटे शुद्धस्फटिकसङ्काशवृपारूढ़महेश्वरध्यानञ्च एष रेचकः,
 एवं प्राणायामत्रयं क्षत्वा—

अन्तःशरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रमोऽमृतम् ॥

इति सकृदाचमनं, आपोहिष्ठेति कृक्तव्येण सशिरस्कदेहप्रोक्तणं
 समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव, पाण्योर्जलमादाय द्रुपदां विरा-
 द्वृत्य तज्जलस्य शिरसि चेपः दक्षिणहस्ते जलचलुकं गृहीत्वा
 नासायां मंयोज्य अघमर्पणस्तत्त्वस्य सकृज्जपः, गायत्री वाला
 तिनेचा चतुर्वक्ता रक्तवर्णा रक्तवस्त्रद्वयोपिता ब्रह्माणी हंसवाहना
 अच्चमूर्त्रकमण्डलुहस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टा,

एषैव पूर्वसम्येति ध्यानं, उत्थाय सूर्याभिमुखं प्रणवव्याहृति-
गायत्रीभिर्जलाञ्जलित्यप्रक्षेपः ।

प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः, असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणावर्त्तनम्,
अथोपस्थानं प्राञ्जलिरानतः कुर्यात् ।

उदित्यमिति मन्त्रस्य, प्रस्कर्खं ऋषिः, गायत्री कृत्वा, सूर्यो
देवता अग्निष्ठोमे सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

सौरिभ्यामृग्भ्यामित्यादि ब्राह्मणं, उदुत्यं जातवेदसं देवं
वहन्ति केतवः, इशे विश्वाय सूर्यं, चित्रमितिमन्त्रस्य, कौस-
ऋषिः, त्रिष्टुपकृत्वः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अथापरं चतुर्गृहौतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीत्यादि—
ब्राह्मणं, चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्रुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने:
आप्राद्या वा पृथिवी अन्तरौचं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युपश्च, उदय-
मिति मन्त्रस्य, प्रस्कर्खं ऋषिः, अनुष्टुपकृत्वः, सूर्यो देवता,
सौत्रामण्यवस्थे विनियोगः ।

तप्ता वै तम इत्यादि ब्राह्मणं, उदयं तम सस्फुरिस्तः पश्यन्ति
उत्तरं, देवं देवतां सूर्यमग्नमज्योतिरुत्तमम् ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रस्य, दध्याङ्गाथर्वणं ऋषिः, उणिककृत्वः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः; तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र-
मुच्चरत्, पश्येम शरदः शतं, जौवेम शरदः शतं शृण्यामः शरदः
शतं, द्रव्युपस्थानम् ।

(१) प्रस्कर्ख ।

(२) देवता सूर्यमग्नम् ।

अथ जपः ।

गायत्रा: विश्वामित्र कृषिः, गायत्री कृन्दः, सविता देवता,
गायत्रा जपकर्मारन्मे विनियोगः । सोऽहमस्मौति आदित्य-
मण्डलात्मकव्रह्माभिन्नलेन जीवन्नरैक्यचिन्तनम् । उँभूः अङ्गु-
ठाभ्यां नमः, उँभुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, उँसः मध्यमाभ्यां वषट्,
उँतत्सवितुर्वरेखं अनामिकाभ्यां हुं, उँभर्गो देवस्य धीमहि
कनिष्ठाभ्यां वौषट्, उँधियो यो नः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठा-
भ्यामस्त्राय फट्, उँभूः हृदयाय नमः, उँभुवः शिरसे स्वाहा,
उँसः शिखायै वषट्, उँतत्सवितुर्वरेखं कवचाय हुं, उँभर्गो
देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां वौषट्, उँधियो यो नः प्रचोदयात्
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट्, एतौ कराङ्गन्यासौ, पूर्ववद्-
गायत्रीं ध्यायेत् ।

गायत्र्यार्थानामामर्थादेव साकारध्यानमाचरन्ति । यथा,
ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्नि�-
विष्टः, केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यमयवपुर्जुत-
शङ्खचक्रः ।

अत गटापद्मयोरूपनक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय-
इत्याहुः ।

आयाहि वरदे देवि त्रप्तरे व्रह्मवादिनि ।

गायत्रि कृन्दसां मातः स्वयं व्रह्माप्यवाप्यतु ।

इति गायत्रीमाह्य जपः । उत्तानपाणिरक्षमालया अङ्गुलिभिर्वा-

गणनया, ॐ भूर्भुवः स्वस्तमवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्, इति सूर्योदयपर्यन्तं ग्रतमष्टोन्नरं
जपेत्, सामिनकसु होमकालानुरोधेन अष्टोन्नरशतमष्टाविंशति-
मष्टादश वा जपेत् ।

जपधर्मान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्यात्, जपसमाप्तौ जलचलुकं
गृहीत्वा प्रणवव्याहतिगायत्रीरुच्चार्थं,

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथा सुखम् ।

इति पठित्वा,

ॐ नमो ब्रह्मणदेवाय गोब्राज्ञान्हिताय च ।

जगद्बिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

केशवं प्रतिगच्छ, केशवं प्रतिगच्छ ।

ॐ नमो नम इत्युक्ता गायत्रै नमोऽसु गायत्रि स्वस्यानं गच्छेति
विसर्जनं^(१), तथैव तिष्ठन् प्राणायामन्त्रयं कुर्यात्, ॐ सूर्याय स्वाहा,
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति निरग्नेर्जलाञ्जलिद्यदानम् ।

साग्नेसु अत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या होमः, सूर्योदयानन्तरं हंसः-
शुचिषदित्यस्य मन्त्रस्य, गोतमपुत्रो वामदेव ऋषिः, जगती-
कृत्वः, सूर्यो देवता, सूर्यार्घदाने विनियोगः, ॐ हंसः शुचिषद्वसु-

(१) गायत्रि स्वस्यानं गच्छेति विसर्जनम् गायत्रि स्वस्यानं गच्छेति
विसर्जनम् ।

रत्नरीक्षसदोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसवृपद्वरसद्वितसद्विमसदव्जागोजा कृतज्ञा अद्रिजा कृतं वृहत्, इति सूर्यार्घदानं, गङ्गे स्वस्यानं गच्छेति तौर्बिसर्जनमिति^१ केचिक्लुब्बन्ति । नमः सवित्रे जगदेकचक्रुपे जगव्यस्तिस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय विगुणामधारिणे विरच्चिनारायणशङ्करात्मने नम इति सूर्यं नमस्कुर्यात्, विष्णुः ।

इति सन्ध्याप्रकरणम् ।

दानधर्मं,—वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्थाणुं स्तन्यं^२ तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्यतिं चन्द्रमसमापः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तात्रमस्याम्यहं प्रभो ॥

इति नारदोक्तेरेतात्रमस्कुर्यात्, विष्णुः, कृतसन्ध्योपासनश्च पूर्वं गुर्ब्बभिवादनं कुर्यात् ।

ब्रह्माख्ते,—अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेवितम् ।

चत्वार्थस्यैव वर्देत्ते आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥

अतितिर्भगवान् विष्णुब्बादयांमोति शङ्करः ।

उभौ तौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥

तथा,— यो भावयति यः सूर्तं येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठभाता च भक्ता च पञ्चैति गुरवः सृताः ॥

(१) तौर्बिसर्जनमिति ।

(२) स्तन्यम् ।

(३) अतिथि—

(४) नादरायामोति शङ्करः ।

तेपामाद्याः स्त्रियः पूज्यास्तेषां माता च पूजिता ।

तथा,—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भाता चैव महीपतिः ।

अन्ये च, ज्येष्ठशालपुराणादिं वाचकज्ञानतपो बृद्धवन्धु ज्येष्ठप्रवर्जितदीक्षिताः, दीक्षितश्च सोमक्रयोत्तरकालम् ।

मनुः,—

भातुर्भार्योपसंग्राह्णा सवर्णाऽहन्यहन्यपि ।

विप्रोष्ट तूपसंग्राह्णा ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥

मातुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याच्च स्वसर्थपि ।

मालवहृत्तिमातिषेन्माता ताभ्यो गरीयसौ ॥

चाभिवाद्याः स्त्रियः सर्वा मुक्ताः मातरमेव च ।

गुरुपत्रौ च युवतिर्नाभिवादेह पादयोः ॥

मातुलांश्च पिण्डव्यांश्च खशुरानुलिजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम्,

कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याश्चैवैकहस्तेन कनिष्ठं नाभि केवलम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

विद्याकम्भवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्डके मानमर्हति ॥

(१) गणा ।

(२) मन्याश्च याज्ञवल्क्यः ।

वाईकमित्यत्र नवल्यधिकवयः ।

तत्राभिवादनक्रमः, मनुः,—

भोशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नामां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।

भोभावो भोशब्दः, अमुकशर्माहं भो अभिवादयामीति वाचम् ।

तथा,—

मातुलः खशुरस्त्राता मातामहपितामही ।

वर्णज्येष्ठः पिण्डव्यश्च पुंस्येति गुरवः स्मृताः ॥

माता मातामही गुर्बी पिण्डमाता सहोदरी ।

खश्रूः पितामही ज्येष्ठी धात्री च गुरुवःस्त्रियः ॥

व्यल्यस्तपाणिना कार्यमुपसंयहणं गुरोः ।

सब्येन सब्यः स्वर्द्धव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा,—

पुरस्तिथन् दक्षिणं वाहुं शोत्रममं प्रमार्थाङ्गलिं वद्वा
प्रुताक्षरं स्वनामोच्चार्थाहं भो अभिवादयामीति वदन् व्राज्ञणो-
ऽभिवादयेत् ।

अञ्जलौ विशेषः, आपस्तम्बः, दक्षिणं वाहुं शोत्रममं प्रमार्थं
व्राज्ञणोऽभिवादयेत् ।

उरःसमं राजन्यो मध्यममं वैश्यो नीचैः शूद्रो प्राञ्जलिरिति ।

तथा—

अभिवादयेत् मर्वनाम्ना चियो राजन्यवैश्वी च न नाम्ना
मातरमाचार्यांश्च एके ।

बौधायनः—असावहं भो इति श्रोते संसुश्य मनःसमाधानार्थ-
मधस्ताज्ञान्वोः पदभ्याम् ।

गौतमः,—

पादोपसंग्रहणम्, समवायोऽन्वहम् ।

अभिगम्य तु विप्रोष्यः ।

विष्णुः,— जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा पुण्यमर्जितम् ।

तत्सर्वं निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।

मूर्खं चैवैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

केवलम्,—

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना शिष्यं च पुत्रञ्ज दौहिकं दुहितुः पतिम् ॥

तस्मात्,—

ज्येष्ठो यदि नमस्तुर्याल्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुश्चैव प्रणश्यति ॥

इति संन्ध्याकालेतरविषयम् ।

प्रत्यभिवादने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वान्तरः प्रुतः ।

गर्भान्तस्य नामत्वात् 'गर्भपदमाकारान्तस्य प्रुतत्वम् ।

(१) शर्मपदमकारस् ।

त हि नकारात्तशर्मपदस्य नकारात् पूर्वः ।

पाणिनिः,—वाक्यस्य टः स्तुत उदात्त इत्युपक्रम्य प्रत्यभिवादेऽगृह-
इति प्रत्यभिवादने शूद्रविषयेऽन्त्यस्त्ररस्य स्तुतत्वमुदात्तत्वं चोक्तत्वात् ।

विशिष्टः—

सम्यक्त्रमप्रगृह्यमायवभावं च प्रतिपद्यत इति शिष्यः ।

चकारात् स्तुतः स्तुतः प्रगृह्या अचौति प्रगृह्यसंज्ञा 'स्तुतानामचेव
परे नान्यत्र, तेनाप्रगृह्यमन्यक्त्ररस्य नामान्ते आय् आव् इति स्यात्,
एकारेकारयोराय् इति ओकारीकारयोराव् इति आयुष्मान्
भव सौम्य रात्रै, आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा उै स्तुतत्वं
उदात्तत्वञ्च, अस्य मते शर्मपदं विहाय नामान्त्यस्त्ररस्तुतत्वम् ।

पुनर्विशिष्टः—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

वदेतामिति वैश्ये तु गृद्रे लारोग्यभिवच ॥

यमः,—यत्कुरु चितु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।

यमिन् सब्दे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिगृह्यता ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् ।

ब्रह्माण्डपुराण—

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आगिपं कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।

तस्मात् पूर्वाभिवादौ स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ॥

(१) स्तोनाम्नोऽन्ते परे नान्यत्र ।

(२) छराय् ।

(३) विष्णाय् ।

गुरोम् विशेषः, आपस्तम्बः—, अवास्य पाणी संग्रह्य
आशिष आशास्ते, पाणिग्रहणपूर्वकं प्रल्यभिवादनं, अन्येषां
नामोच्चारणमावम् ।

प्रल्यभिवादनानन्तरं मनुयमौ,—

ब्राह्मणं कुशलं पृष्ठेत् चक्रवत्सुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रति आरोग्यवचनस्य विहितत्वात् प्रागाहाराद्वृष्टलमभिभाषे-
तेति हारोतनिषेधस्याप्रवृत्तिः ।

आपस्तम्बः,—नासम्भाष्य श्रोतियं पथि व्रजेदरण्ये च स्त्रियम् ।

क्षतियस्त्रियुं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ॥

हन्त्येकविंशतियुं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ।

तियुं चिपुरुषं हन्ति नरके पातयति ।

अब्रुवन् सम्भाषणमकुर्वन् ।

यत्तु अङ्गिराः,—प्रणाममगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वादमाचोपलक्षणम् ।

यमः—अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्वागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मो न लुप्यते ॥

अत पूर्वमिभाषो तु कार्यान्तरात् पूर्वम् अवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः,
न तु अभिवादनात् पूर्वं भ्रमः कार्यः ।

वृहस्पतिः,—

जपयज्जजलस्यं च समित्पुष्यकुशानलान् ।

उदपात्रार्थमैत्यानं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—समित्पुष्यकुशाद्यम्बुतिलाचतस्ताणिकम् ।

जपं होमं च कुर्वाणं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥

शातातपः,—

पापण्डं पतितं ब्रात्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानलं दृतग्नं च नाभिवादेलयं चन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूर्त्रोचारकृतं तथा ।

भुज्ञानमाचमार्हञ्च नाम्त्रिकं नाभिवादयेत् ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अव्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

वृहस्पतिः,—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृग्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य दिजो मोहादहोरात्रेण शुद्धर्गति ॥

मनुः,—

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुपा यथा शूद्रस्त्वयैव सः ॥

(१) पूर्वमिति भ्रमः कार्यः ।

आपस्तम्बः,—

विवमगताया गुरवे नाभिवाद्यम् ।

अन्वारुद्धा नाभिवादयेत्, तथा,—

प्रयतायाप्रयतो न प्रल्यभिवादयेत् ।

न च वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ॥

अवहितपाणिर्वस्त्वन्तरासक्तपाणिः ।

शङ्खलिखितौ, नोदकुश्मोऽभिवादयेत्, उदकुशयुक्त इत्यर्थः ।
तथाच, न भैक्ष्यच्चरन् पुष्पाज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपिण्ड-
कार्यं कुर्वन् । जपकाले गुर्वादिनमस्कारस्य विहितत्वान्विषेध-
स्तदन्यविषयः ।

ब्रह्मार्ण्डे,—

देवालये सभामध्ये यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत प्रलेकं नाभिवादयेत् ।

परिषमाध्ये प्रलेकं नमस्कारो निषिद्धः, समुदाये न स्यादेव ।

हारीतः,—

नान्येन क्षतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।

‘अतएव गुर्वादिभ्यो पदोपसंग्रहरूपमभिवादनम् ॥

अन्येभ्यो मान्येभ्यो नमस्कारमात्रं, नमस्कारस्य वद्वाच्चले:
प्रह्लीभावो नमःशब्दोच्चारणं च ।

णमप्रह्लवे शब्दे इति स्मरणात्,

अभिवादो नमस्कार्यः पादयोर्बन्ध एव चेति, शातातपेन पृथग्वा-
पदेशात्पादयोर्बन्धनं दण्डवत्प्रणामः ।

नमस्कारेऽपि सोपानल्कादिपर्युदासोऽभिवादविशेषपर्यु-
दासश्च ।

अयच्छ विशेषः,—

उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नमस्कर्तव्यम् ।

भविष्य,—

ब्राह्मणं दशवर्षच्च ग्रतवर्षच्च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्वाह्निणसु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्थि कुर्वादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापावसुच्यते ।

ज्येष्ठं कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्थिवाचं करोति वै ॥

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं ग्रतधा क्षतम् ।

आपस्तम्बः,—

त्रिवर्षपूर्वः ओतियोऽभिवादनमहैति ॥

त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः, अतोऽल्पकाले ज्येष्ठत्वेन नमस्कारे न दोषो
न फलम् ।

कनिष्ठाभिवादने दोषः,

गुर्वादोनां ज्ञातिसम्बन्धिवान्यवानां मुहूर्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवादत्वं
नमस्कार्यत्वच्च ।

इति नमस्कारादिविधिः ।

तत्र,—

इमं मद्भूति द्वाभ्यामुदकपात्रं प्रपूर्य च ।
 सोपानल्को गृहं गच्छेन्नस्तश्नन् न वदन् क्वचित् ॥
 ततश्च पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य गृहं गतः ।
 विसम्यं वाग्यतो वारि शस्त्रमाहृत्य^१ शोधयेत् ॥
 भाण्डोपचारिभूगीहद्रव्यान् सपरितारकान्^२ ।
 बहूपघातसभूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
 शुद्धते च वैवहिस्त्रोयैः शान्त्यर्थच्च तदिष्ठते ।

इति वचनात् ।

तेनोदकेन सर्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

पादप्रक्षालनाभावे वस्त्रपरिधाने च गृहप्रवेशे दोषो ब्रह्म-
 वैवर्त्ते,—

विना पादौ च प्रक्षाल्य स्नात्वा विश्वति मन्दिरम् ।
 तस्य स्नानादिकं नष्टं जपहोमादिकच्च यत् ॥
 परिधाय स्त्रिघ्वस्त्रं गृहच्चेत्रविशेषदृग्गृहौ ।
 रुषा लक्ष्मीर्गृहाद्याति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

(१) गुप्तमाहृत्य ।

(२) सपरिचारकान् ।

(३) तद्वाहिस्त्रोयैः ।

अथ अग्निहोत्रविधिः ।

होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्ते कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वात् स्मार्ते केचित् पुरा विदुः ॥

यत्,—

आवस्थमनाट्य वेतायां यः प्रवर्तते ।
अनाहिताग्निर्भवति परिवित्तिश्च जायते ।

इति तदाधानपरमेव,—

सूर्योऽस्तशैलमप्राप्ते पट्टिंशच्चिभिरङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

इति प्रकाशमात्र एवाग्निहोत्रारभः ।

तथा च तत्काले उद्धरणं कार्यं, वाजसनेयिनां होमस्य अनु-
दिते विधानात्कांशभोजिन्यायेन श्रौतस्यानुदितहोम एव नियतः ।
उदिते जुहोतौति स्मृत्यन्तरे ।

प्रथमास्तमये पर्युदयच्च स्वर्गकाम्यशयाने श्रीकामस्य ।

मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युपिते तथा ।
सर्वंया वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

इत्योगपरिशिष्टे,—

रावेः पोड़गके भागे यहनक्तव्यभूपिते ।
कालं त्वनुदितं जानन् होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविव्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितच्च तत् ॥
 रेखामात्रच्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितन्तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तादूङ्गे रविव्यावङ्गमिं भित्त्वा न गच्छति ।
 तावद्दोमविधिः पुखो नान्यो द्विदितहोमिनाम् ॥
 यावत् सम्बन्धिभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
 न च लौहित्यमध्येति तावस्तायच्च द्वयते ॥

अब स्मृतिः,—

नाग्निहोत्रात्परो धर्मो नाग्निहोत्रात्परन्तपः ।
 नाग्निहोत्रात्परं चेयो नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥
 इत्यादग्निहोत्रं फलम् ।
 तत्र स्वयं वा जुहुयादधर्युवर्वेति विकल्पः, तत्र अधर्युकर्तृकत्वं,
 तदभावे स्वयं होमः, उपवसथे नियमः दर्शपूर्णमासदिने^(१) स्वयमेव
 जुहुयादित्यर्थः ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ।
 इति स्मार्तविषयः,

सायं प्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्याहवनीयस्योदरणमात्रमुदित-
 मनस्तमितानुदितयोः ।

(१) दर्शपूर्णमासपूर्वदिने ।

(२) गार्हपत्याहवनीयस्योदरणमनस्तमितानुदितयोः ।

विहितकालात्माकभान्त्या प्रातर्हीमानुष्टाने न पुनः क्रिया ।
सायं होमे तु भान्त्या प्राक्कालात् लते काले पुनः क्रिया ।
अन्यत, — रजोनीहारधूमाभशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सम्यामुद्दिश्य जुहुयाङ्गुतमस्य न लुप्यते ॥

होमीयद्रव्याणि यथा, पयसा पशुकामः स्वर्गकामो वा, यवाग्वा-
ग्रामकामः, तण्डुलैर्वलकामः, दध्नेन्द्रियकामः, घृतेन तेजस्तामः,
एतानि संयोगपृथक्केन नित्यानि च ।

पयोदधियवागूच्च सपिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापश्चैव दशैव ह ॥

तत्र पयोहोमप्राशस्त्यं श्रुतेरेव गम्यते ।

पयसीद्धुं सर्वं प्रतिष्ठितं सर्वं देवेभ्योऽन्नं प्रयच्छति ।

स्मृतिश्च,—

पयस्यन्तर्हितं विश्वं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

१ एकमेव तदाट्य जगदात्मानमश्वुते ।

यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयतीति श्रुतेरकाहेनार्प
मायं प्रातः प्रयोगीण फलसिद्धिः ।

“स वै सायं प्रातश्च जुहोतो”ति श्रुतेः,

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।”

इति स्मृतेश्च सायं प्रातरभ्यस्तमेवम् ।

(१) एकयैव तदाहृत्य ।

(२) सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म ।

द्रव्यं देशम् मन्त्राश्च कर्त्ता कालसु शासनम् ।
 सायं यत्स्वीकृतं सर्वं प्रातस्तदनुवर्तते ॥
 नैव कन्या न युवती नात्यविद्यो न वालिशः ।
 हीता स्यादग्निहोत्रस्य नार्ती नासंख्यतस्तथा ॥

अथ स्मार्त्तं होमः ।

तत्र दत्तः—

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं हीमे फलं यत्तदन्यहीमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुभर्ता भागिनेयोऽय विट्पतिः ।

एतैरेव हुतं यत्तु तडुतं स्वयमेव तु ॥

विट्पतिर्जीमाता, एवं च स्मार्त्तं होमे स्वयंकरणं सुख्यं, तटसम्बवे-
ऽन्येन करणं, कामं गृह्णेत्रमौ पद्मी जुहुयात्मायस्मातहोमयोरिति
गोभिलवचनाद्यजमानाभावे पद्मग्रा अपि अधिकारः ।

श्रौतकः—

पाणिग्रहणादिगृह्णं परिचरेत् पद्मपि कुमार्यन्तेवासी वेति,
कचन्तराभावे कुमार्या अप्यधिकारः ।

अनुपनौतस्य आर्तिज्ञानधिकारेऽपि वैदिकमन्त्रपटशून्यत्वा-
त्तदधिकारः ।

अममन्त्रद्यु दम्पत्योर्हीतव्यं नर्तिंगादिना ।

यजमानप्रवासे पद्मग्रां रजस्वलायां अगत्या अन्यस्य होमकरणम् ।

पुरामृतमयात्रादुक्त्वा अस्तमिते जुहुयात् ।

पुरोदयात्रादुक्त्वा उदितेऽनुष्ठिते वा प्रातराहुतिः ।

प्रादुक्तरमवलाया अनुग्रहा अपि आहरेत् ।

मणिकादा ।

हविषाण्डो जुहुयात्कृतस्याकृतस्य वा ।

अकृतं चेत्रद्वात्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।

पयो दधि यवाग् वा पारस्करः,

दधा तखुलैर्वेति,

समपदाः शुभा दर्भा ब्रह्मगत्यिसमन्विताः ।

उपयसनकुशाः प्रोक्ता अग्निकार्यादिकर्मसु ॥

पाण्याहुतिर्दादशपञ्चपूरिका,

द्रव्यादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्यते हविः,

स्वज्ञारिणि स्वर्चिषि पावके च ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यज्ञारिणि च मानवः ।

मन्त्राग्निरामयावौ च दरिद्रः सोऽभिजायते ॥

करीषाग्नौ स जुहुयादविष्टस्तन्यं करोति यः ।

इत्युक्तवाक्लाष्ठाधानं कर्त्तव्यम् ।

होमं करोति यो विप्रसुलसीकाष्ठवङ्गिषु ।

गतक्रतुसमं पुण्यं होता तत्फलमाप्नुयात् ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति तु यज्ञौकिके योजयन्ति तत् ॥

समिधश्च पलाशाश्वस्यन्योधप्लच्छैकङ्गतोङ्गवाः ।

काश्मर्योदम्बरो वैत्तश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ।

समित्पुष्पकुशादौनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ॥

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
 प्रादेशान्वाधिका नोना न तथा स्यादिशाखिका ॥
 न वियुक्ता स्वचा चैव न सकीटा न पाटिताः ।
 प्रागग्राः समिधो देया एतत् श्रौतकर्मस्त्रपि ॥
 सर्वत्र होमेषु देवतासुहिंश्य द्रव्यत्यागो मानससंकल्पो यजमाने-
 नैव कार्यः ।

तथाच द्रव्यं,—इदमिति निर्दिश्य चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चार्य ।
 स्वत्वनिवृत्तिसंकल्पः कार्यः, ऋत्विक्कर्तृत्वपञ्चेऽपि प्रक्षेपसमकालं
 यजमानैव कार्यः ।

त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिरूपस्य परेण कर्तुमशक्यत्वात् ।

न ममेति शब्दोच्चारणमापस्त्वानां ज्ञानविशेषोत्पादनाय ।

तदुच्चारणं विनापि ज्ञानविशेषोपपत्तौ न तत्रादरः ।

अयं त्यागः पद्मा अपि कार्यः, साधारणस्य द्रव्यस्य एकेन
 त्वक्तुमशक्यत्वात्, धर्मे चार्ये च कामे च नातिचरितव्य इति
 विवाहकाल एव द्रव्यसाधारणं प्रतिपाद्यते ।

तथा च पद्मा अनुमतिमालेण तत्कर्तृत्वसम्भवात् त्यागो-
 पपत्तिः, तथा च पद्मौ च ददातीति दीयमानमनुजानातीति
 व्याख्यातं, तथा च प्रोपिते यजमाने प्रायश्चित्ताहृतीनां मन्त्रान्ते
 प्रक्षेपसमकालं तेन कर्तुमशक्यत्वात् पद्मैव त्यागः कार्यः ।

यजमानस्य अनुज्ञादानेन तत्त्वागे कर्मसाङ्गुण्यम् ।

अतएवोक्तं,—निन्दिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पत्विजन्तव्या ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो ब्रूथैव न चिरं क्वचित् ॥

तथा मनसा ॑नैमित्तिकं कर्म प्रवसन्नाप्यतन्त्रितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वे यथाकालसुपाचरेत् ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानं यजमानस्य फलाय भवति ।

अन्यथा यजमानः प्रोषितः पद्मुदक्या चेदभिहोत्रादि अक्षत-
मेव स्यात् ।

न च, द्वयोरप्यसमक्षं तु हुतमप्यहुतं भवेदिति वचनान्न
कर्मसिद्धिः । परिकल्पयर्ब्बिजं तथेत्यनेन असमक्षहोमस्याप्यनु-
ज्ञानात् ।

तामवरुध्य यजेतेति रजस्त्वां विहाय कर्माचरणात् पद्मग्रान्ववे-
च्छणाभावेऽपि कर्मसाद्गुण्यम् । तत्र स्त्री चाविशेषादिति
स्त्रिवितत्वात् पद्मग्रान्ववे कर्त्तृत्वेन फलभागित्वं, न च व्यासज्यवृत्ति-
कर्त्तृत्वं द्वयोरपि फलभागित्वात् ।

पत्रौ आज्यमवेच्छते यजमानो विशुक्रमणात् क्रम इति
दम्पत्योः सहाधिकारः ।

तथाच क्षीमे वसानावाधीयातामिति लिङ्गसुपपद्यते स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामसुहिश्य यागविधानादुहेश्यविशेषणस्य
अहैकत्ववदविवक्षितत्वात् पुंस्त्वैकत्वे न विवक्षिते पशुना
यजेतेत्यादौ पशोरेव यागकरणत्वेन विधानादुपादेयविशेषणत्वेन
पुंस्त्वैकत्वे विवक्षिते इति वैपम्यम्, अन्ये तु एकत्वं पुंस्त्वावरुद्धम्,
पुंसः सदितीयत्वं वारयति न तु स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियाभिकल्पान्वयाभावेन अनेकस्त्रीकर्तृकल्पमध्येकस्मिन् प्रयोगि, एवज्ञ यदा यजमानः प्रोपितोऽशौचं शृणोति तदा पत्नी गृहे—

श्रावादिकं करोति, तथा शांतं सगुणमेव, पत्ना गृहेऽशौचं यवणे तत्सम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वात् श्रावकरणम् ।

यजमानस्तु पश्चाद्वायत्रीजपरूपं वैश्वदेवलोपप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

श्रावज्ञाशौचात्मे, एवज्ञ वहुपत्नीकस्य, “ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता गच्छत्वन्या यथारुचि” इत्युक्तत्वात् अन्यासां पितृगृहगमनमनुज्ञातं, पत्नाः प्रवासे पुनराधानकर्मविधानभिकपत्नीकपरम् । स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्येष्ठं विद्ययैव द्विजन्मनामित्युक्तत्वात्” ज्येष्ठत्वमपि न ज्येष्ठभार्यापरम् ।

तथा,—

तत्र शक्ततरा पश्चादासामन्यतमा तु या,

उपेतानामन्यतमा गच्छेदग्निं न कामतः ॥

इति वचनादाधानकालस्थितानाभिव या शक्ता सैवाग्नीन् परिचरेत्, एवज्ञ वहुपत्नीकस्य एकस्याग्निहोत्रसन्निधाने अन्यस्याः प्रवासे न दोषाय ।

केवलं प्रवसेल्कार्यवान् विप्र इति स्त्रीणां साक्षात् प्रवासानुक्ते: प्रवसन् प्रवस्यन् वा वैश्वानर्या यजेतेति प्राक्प्रवासादागत्य वैश्वनरो कार्या, पर्वतिक्रमे कृच्छार्दिं, एवज्ञ यजमानस्य 'हृद्यैव

न चिरमितिवचनादव्यथाचिरप्रवासयोरिष्टः । पर्वा॒तिक्रमे
क्षच्छ्राद्धेच्च,
आहितान्नेर्यजमानस्य भार्यान्तरपरियहे पुनरन्वारभण्णीयानु-
ष्ठानम् ।

कृतान्वारभण्णो वापि कृतसोमोऽथवा द्विजः ।

अकृताधानसोमेज्यां पत्नीमेवानुवर्त्तयेत् ॥

न च “धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतराभावे कुर्वीत,
प्रागग्न्याधिया” दिति वचनादग्न्याधेयादूर्ध्वं विवाहनिषेधः, परि-
संख्यापत्तेः ।

किन्तु विवाहोत्तरमग्न्याधेयं कुर्यादित्यर्थः,
तथोक्तं,—सदारोऽपि पुनर्दर्शान् कथंचिल्कारणान्तरात् ।

य इच्छेदाग्निमान् कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्याशङ्का स्वेऽग्नावेव भवेद्दोमो लौकिके न कथञ्चन ॥

इति ।

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तिमतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्दारानग्निंश्वैवाविलम्बयन् ॥

अतो यजमाननाशेन पत्ना आधानप्रसक्तिः ।

^१अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात् मनोज्योतिरिति ।

प्राणायामशतमेकरात्रात्, आषष्टिरात्रात्तिस्त्रोरात्रीरुपवसेत् ।

अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरं प्राजापत्यम् ।

(१) अग्निहोत्रातिपाते आङ्गतिम् ।

संवत्सरोत्सन्ने चाग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम्
अत्राप्याहतिपूर्वकं कार्यम् । अत य संवत्सरोत्सन्ने पुनराधान-
विधिनात् क्रियमाणाग्नावग्निहोत्रलोप एव तत् ।

अरणिसत्व इति केचित्, अरणेरप्युत्सर्गे ।

अग्निहोत्रपविधाग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमो हि सः ॥

स्मार्ताग्न्युत्सर्गं तु,—

योऽग्निं त्वजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यञ्चरेत्तु सः ।

होमद्वयाल्ये दर्शपौर्णमासाल्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादधादिति भार्गवशासनम् ॥

संवत्सरं होमद्वयाल्य इति केचित्, अग्निहोमातिपत्तौ
प्रायश्चित्तसज्जावात् । इदञ्च मध्ये भोजने सति यदा तु होमकाले
होमाशक्तौ न भुड्कते । तदा यावहिनं होमपातः ।

तावहिनमभुज्ञानः स्थित्वा तन्वेण सर्वहोमान् पञ्चहोम-
वत्कुर्यात् । दर्शपौर्णमासाल्यये च प्रज्ञातेष्यातिपत्तौ पथिक्तविधा-
नात् तदसम्बव एवेदं पुनराधानम् ।

दर्शं वा पौर्णमासं वा विलुप्तोभयमेव वा ।

एकस्मिन् क्षच्छपादेन हयोरर्देन शुद्धति ।

एतत् श्रौतपरमेव, होमलोपे च, पञ्चादिकर्मलोपे चैतदेव ।

अह्नयमानेऽनश्रुंश्च' नयेकालं समाहितः ।

(१) अह्नयमानेऽनश्रुंश्च ।

संपन्ने च यथा तत्र हयेत तदिहोचर्ते ॥
 आहुतीः परिसंख्याय पाने क्वल्वाहुतीः सक्तते ।
 तन्वेण विधिवद्वत्वा एतदेवापरा हुतिः ॥

अयं अतिक्रान्तहोमप्रकारोऽविशेषात् श्रीतस्मार्तीभयपरः, आसाय-
 माहुतेः प्रातराहुतिर्नावेति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति^१,
 आपौर्णमासाहर्णो नावेति आदर्शत्‌पौर्णमास इति । मुख्यकाला-
 सम्भवे गौणकाले कर्तव्यः ।

एवमागामियागीयपूर्वकालादधस्तनः ।
 स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ॥

इत्युक्त्वात्, प्रातर्होमदर्शेष्वोस्त्वकालातिक्रमे प्रारब्धस्य समाप-
 नीयत्वात् अनादेशप्रायश्चित्तपूर्वं क्रियैव । तत्र दर्शेष्टः कालान्तरे
 करणेऽपि कात्यायनमते पिण्डयज्ञस्य^२ इष्ट्यज्ञत्वात्कालान्तरेऽपि
 तत्पूर्वं क्रिया, जैमिनिमते तु दर्श एव तत्क्रिया । तत्र त्वकरणे-
 ऽक्रियैव^३ ।

(१) आहुताः ।

(२) पृथक् ।

(३) चर्पि ।

(४) सायमाहुतिर्नावेति ।

(५) पिण्डपिण्डयज्ञस्य ।

अथ पञ्चहोमविधिः ।

कृपिभिर्वह्निः दृष्टमापलालेषु सर्वतः ।
 विधानं पथहोमस्य ब्रूहि सग्यक् सुयाज्ञिक ॥
 चतुर्दश चतुर्ग्राह्णः सकुद्रुन्नयनं ततः ।
 एका समित्सकुडोमः सकुदेव निमार्जनम् ।
 अपराज्ञेर्यथा दृष्टशतुर्दशगुणो भवेत् ॥ इति ।
 पञ्चहोमे कृते पश्चान्निर्वाणं तु यदा भवेत् ।
 अत ऊर्जुं तु कर्त्तव्यं शेषाहे तु यथाविधि ॥
 आहिताग्नेः प्रवासविधिः । स्वयमुद्वरणम् ।

“नर्यं प्रजां मे पाही” ति गार्हपत्योपस्थापनं, “शंस्य पश्चून्मे पाही” ति आहवनीयस्य । “अथर्वं पितुं मे पाही” ति दक्षिणाग्नेः, उपस्थाय गमनं, वाग्विमर्जनं, प्रवासे यथाकालं याजमानं, अग्निहोत्रे-उभ्युक्ताणं, देवतोदेशेन द्रव्यल्यागः ।

मन्त्रेणाग्न्युपस्थापनं, प्रवसनकाले विहाराभिमुखोऽग्न्युप-स्थानमन्त्वागुच्चरेदित्यापस्तम्बवचनात्, पुनरभ्युक्ताणं, दर्शपौर्ण-मासयोरुद्वरणादिसर्वपदार्थानुसन्धानं, व्रतग्रहणं प्राञ्छुखस्य, प्रयाजानुमन्त्वाणं, देवता उद्दिश्य द्रव्यल्यागः, “समिदसौ” ति जपः, पूर्णपात्रग्रहणं, दक्षिणावर्त्तनम्, प्रागमनं, व्रतविसर्गः, एवं चातुर्मास्येतिदैवादसन्निधाने वोद्ब्रयं, न काम्येषु, दैवात्रवासोपस्थानमकृत्वा गमने, “इहैव सन् तत्र सन्त त्वाग्ने हृदा वाचा मनमा वा विभर्मि ।

तिरो मा सान्तं मा प्रहासौर्ज्येतिष्ठा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ।”
इत्थाश्वलायनोक्तमुपस्थानं क्षत्वा याजमानं यथोक्तम् ।

प्रवेशविधिः,—मत्या वाग्यमनं, समित्याणिंगुरुदेवतादिसन्नि-
धिमव्यगत्वाऽन्यागरे प्रविश्य उद्भृत्य आहवनीयोपस्थानम् ।

“आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम्, अग्ने सम्वाडभिद्युम्भ-
मभिसह आयच्छस्त्,” गार्हपत्योपस्थानं, “अयमग्निर्गृहपतिर्गार्ह-
पत्यः प्रजाया वसुवित्तमः, अग्ने गृहपतेऽभिद्युम्भमभिसह आय-
च्छस्त्, दक्षिणाग्नुपस्थानं, शाखान्तरीयमन्तेण,—

“अयमग्निः पुरिष्ठो रथिमान् पुष्टिवर्द्धनः, अग्ने पुरीश्चाभि-
द्युम्भमभिसह आयच्छस्त्” तत्र उपविश्य आहवनीये समिध-
माधाय दृणं प्रज्वाल्य तत्रैव प्रक्षेपः, एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च ।

तृष्णीं गार्हपत्यमुपस्थाय शंस्योपस्थानं ततो दक्षिणाग्न्युप-
स्थानम् । अग्नग्रागारान्निकृम्य स्वगृहोपस्थानं, “गृहा मा विभीत
मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।

जर्जं विभ्रदः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मौदमानः ।
वेषामध्येति प्रवसन् एषु सौमनसो वहुः ।

गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।

उपह्वता इह गावः उपह्वता अजावयः ।

अयोऽन्नस्य कौलाल उपह्वतो गृहेषु नः” ॥

ततो गृहप्रवेशः, तत्रमन्तः,—

“ज्ञेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शग्मं शंयोः शंयोः ।”
तत्र य स्मार्त्तपुवदर्गनजपादि ।

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”

अथात्य मूर्द्धनमवजिप्रति,

प्रजापतेष्टा हिङ्गारेणावजिप्रामि सहस्रायुषाऽमुकदेवशमन्
स जीव शरदः शतम् ।

गवां त्वा हिंकारेणावजिप्रामि सहस्रायुषा अमुकदेवशम्न
स जीव शरदः शतम् ।

त्रिः इक्षिलेऽस्यकर्णे जपति ।

“अस्मे प्रयंधि मघवन्त्रजीपिनिन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरेः, अस्मे
शतं शरदो जीवसे धा ।

अस्मे वौरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।”

वामकर्णे,—

“इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे,
पोषं रयोणामरिष्टं तनूनां स्वाङ्गानं वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ।”
एवं प्रतिपुत्रं दर्शनादिजपान्तम् ।

दुहितृणां तृणीं मूर्द्धवधाणम् । तद्विने गृह्णाणामहिंसनं
कामं श्वः ।

अत्र गिष्ठाः,—

प्रवद्यामौत्युपस्थाय वड्डिं न प्रवसेद्यदि ।

आगत्योपस्थितिं तत्र प्राह कोपातकी श्रुतिः ॥

अथाग्निहोत्रप्रातःप्रयोगः, तत्र अध्यर्थुकर्तृकपचे, उदयात् प्राक्
त्रिमात्रप्रणवमुच्चार्य यजमान उद्दर्ति व्रूयात् ।

ततोऽध्ययुदक्षिण्या द्वाराग्न्यागारं प्रविश्य,
गार्हपत्यादाहवनीयं दक्षिणाग्निं चोडरेत् ।

स्वयं करणपक्षे नोडरणं प्रैषः, यजमानस्यैव प्रविशोडरणे, तत
आहवनीयखरे, कुशाः, गोमयं, वज्रं उदकं, इत्येतिपामुपकल्पनं,
खरमधे त्रिभिः कुशैः प्रदक्षिणं परिसमूहनं, उत्तरदेशे कुशप्रक्षेपः,
ततो गोमयेन त्रिःप्रदक्षिणमुपलेपनं वज्रेण उदकसंस्थं त्रिरूपेखनं
यथोऽस्त्रिखितं उद्भृत्योत्तरदेशे पांशुप्रक्षेपः ।

त्रिरभ्युक्त्याणं, एवं दक्षिणाग्निखरेऽपि पञ्चभूमसंस्कारः !

ततो गार्हपत्यस्य पञ्चादुपविश्य तस्मादेकदेशसुदृत्य ॥

आहवनीयखरं प्रति नयनं, ततः प्राञ्छुख उपविश्य पञ्चात्मकी-
हस्ताभ्यामभिमुखमग्निस्थापनं, प्रत्यागत्य पुनर्गार्हपत्यादग्न्य-
द्वरणं, दक्षिणाग्निखरं प्रति नौत्वा तत्पञ्चात् प्राञ्छुख उपविश्य
दक्षिणाग्निखरे पूर्ववदग्निस्थापनं, यजमानस्य गार्हपत्यदक्षि-
णाग्न्योरन्तरां गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याथाहवनीयं दक्षिणतः
पौठे उपवेशनं, गार्हपत्यनैऋते पत्रगा उपवेशनं, “वृष्टिरसि हृष्ट
मे पामानच्च सत्येन मयि द्रतमिति” यजमानस्य जलपानं,
वाग्यमनं हिराचमनम् ।

अथाधर्युकर्म् ।

गार्हपत्यमुत्तरेण उदक्संस्थं पाकासादनम् ।

स्वयं पचे तु यजमानस्याप्यत्रावस्थानं, कूर्चं, कुशाः आपः स्यालौ, आवज्योतनलग्नियं, मुवः, स्तुक्, एका समित्, भक्षण-पाचौ, तिस्रः समिधः, अपरेणाहवनीयं कूर्चनिधानम् ।

तदुपरि कुशानामाहवनीयस्य चिभिस्त्रिभिः कुशैः प्रागुदग्यैः परिस्तरणं, ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमेण परिस्तरणम् ।

गार्हपत्यं परिसमुद्भा गार्हपत्यपर्युक्तं, ततो दक्षिणाग्नेः, गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारानिनयनं, आहवनीयपर्युक्तं, दोहनपाकोमादाय गोसमीपं गत्वा शूद्रभिनेन दोहनं, दोहन-प्रभृति होमपर्व्यन्तं वाग्यमः, पूर्वेणाहवनीयमानीय दक्षिणत-उत्तरतोऽङ्गाराणि निरुद्ध्य गार्हपत्येऽधिश्ययणम् !

तण्डुलस्य होमीयत्वे आहवनीयदक्षिणेनानयनं, दृतादेः पूर्वे-गैव, लण्ठेन दुष्मस्यावज्योतनं, जलसेकः, पुनरवज्योतनं^१, उत्तर-तस्त्रिरुद्वासनं, तण्डुलादेरधिश्ययणाद्यभावः ।

स्तुक्-स्तुवप्रतपनं, उदकस्पर्शनं, पाणिना हयोर्मार्ज्जिनं, उत्त्रया-मीति प्रश्नः, यजमानस्तिठन् ॐ उत्त्रयेति वदेत् ।

स्तुवेष्ट स्तुति वारचतुष्टयग्रहणं, सुगदण्डोपरि समिधं दत्त्वा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनं, मुखमात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं नोत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वोपरेशनं उद्दिश्य जान्वाच्य “सूर्यज्योतिषं

(1) अवज्योतनम् ।

त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्त्र्यां स्त्र्योपदधामि भास्तीं” इति समिदादानम् ।

इधे प्रदौसे होमः, सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सुचा होमः, इदं स्त्र्याय इति त्वागः, कूचं निधाय गार्हपत्यवेच्छणं, तूष्णीं उत्तराहृतिः, पूर्वापेच्छया भूयसौ, इदं प्रजापतये इति याजमानम् ।

सुचि भूयिष्ठं शेषयित्वा सुचं द्विः प्रकम्पत्वा कूचं निधानं सुग्रोपमार्जनं, नमो देवेभ्य इति सुवाग्ये न्युञ्जपाणिना निमार्जन-मुत्तरे स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानपाणिना निमार्जनम् । उदकोपस्थर्णनं, स्थाल्याः सुवेण गार्हपत्ये होमः, इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजात् रमयतु प्रजापतिः, अग्नये गृहपतये रथिमते पुष्टिपतये तूष्णीं द्वितीयं, इदं प्रजापतये याजनं, “अग्नयेऽन्नादायान्न पतये स्वाहेति ।

दक्षिणाग्नौ” सुवेण, इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये,
तूष्णीं द्वितीयं, सुचमादायानामिकया प्राशनं द्विराचमनम् ।
पुनः सुचि गृहीत्वानामिकया प्राश्य द्विराचमनम् ।

शेषं भक्षणपावरां कृत्वा तत्रस्थस्य लेहनम् ।

सुचि जलं कृत्वा “देवान् जिन्वेति” सुग्रेण जलसेकः, “पितृन् जिन्वेति” दक्षिणतः, सप्तर्षीन् जिन्वेति” ऊर्षसुत्क्रेपणं, चतुर्थं कूचस्थाने निषिद्धति ।

अग्नये पृथिवौक्षिते स्वाहा, पृथिव्यां अस्ति जुहोमि स्वाहा,

अस्ते अस्तं जुहोमि स्वाहा इति । कूर्चमाहवनीयस्य
पश्चात् कृत्वा, सुक्षुवयोः प्रतिकूर्चेऽ निधानम् । “समिदसि
समिदो मेऽने दिदिहि, समेडाति अग्ने दिद्याऽसमिति गार्हपत्ये
समिदाधानं, ततो दक्षिणाग्नौ, ततो आहवनीये, यजमानस्य
पयोहोमपत्ते वात्प्रेणोपस्थानं यथोक्तं वैकल्पिकं, “भू भुवः सः
सुप्रजाः प्रजभिः^४ भूयासं, सुवौरो वीरे: सुपोषः पोषे रिति” आह-
वनीयोपस्थानं, ततोऽनेन गार्हपत्योपस्थानं, तूणीमाहवनीयसुप-
स्थाय तदभिमुखं तत्समीपे उपवेशनं, गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं
वा, अध्वर्योर्गार्हपत्यं प्रर्युच्य ततो दक्षिणाग्निं तत आहवनीय-
पर्युक्तं, नाचो दक्षधारा, यजमानस्य “विद्युदसि वि मे पापानं
जह्योऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे व्रत” मिति जलभक्तं,
द्विराचमनम् ।

वाग्विसर्गः,

गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याग्न्योरन्तराले निष्क्रमणम् ।

मुहूर्तं सभ्यसर्मापे उपवेशनं माध्यंदिनशुल्वा ॥

इन्द्रायाहवनीयाग्नये स्वाहा^५, नलायान्वाहार्यपचनाग्नये नमः,
यमाय गार्हपत्याग्नये नमः, अनश्चत्सांगमनाय सभ्याग्नये नमः,
अस्त् पांसवाय नमः—

(१) प्रतय ।

(२) दीदिहि ।

(३) ही ।

(४) प्रजाभिः स्याम् ।

(५) नमः ।

इति पञ्चमन्त्रैराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यामनीनां उद्बृत-
भस्मनश्चोपस्थानं, भस्मसमीपे उपवेशनं, “हुत्वाग्नीन् सूर्यदैवत्यान्
जर्पन्नाल्वानि”ति वचनात् सूर्यमन्त्रचयजपो होमाङ्गं, न साय-
मनुपस्थायापरीत्या नमस्त्रियोपविशेषत्या^१ प्रातरिति हारीत
वचनात् लयाणामग्नीनां उपस्थानं प्रदक्षिणनमस्तारैः^२ ।

---

(१) आप्रातरिति ।

(२) प्रदक्षिणनमस्तारौ च ।

अथ मार्त्त्वोमः ।

उदयात्पूर्वे यजमानः स्वयमेव आवस्यामिसमीपे उपविश्य,
मणिकाख्येऽग्निगृहकार्यार्थं जलपात्रे पर्युषितं जलं वहिष्कृत्य ।

“ॐ आपो रेवती स्यथा हि व स्वः क्रतुञ्च भद्रं विभृथास्तत्त्वं,
रायञ्च स्य स्वपत्वस्य पत्रौः सरस्वतो तद्गृहणुते वयोऽधात्” इत्यत्यो-
दक्षपूरणं, आपोहिष्ठेत्यादि आपोजन यथाचन इत्यन्ताभिस्ति-
स्तुभिः कृग्निः शेषं पूरयेत्, एतमणिकाधानकर्मं निरग्निकेनापि-
कार्यं, जपयोग्युदक्षसंखारमात्रार्थत्वात्, अतएव गृह्णे शाला-
कर्मानन्तरमेतदुक्तम् ।

तेन शालाकर्मं तत्सर्वसाधारणमेवैतदिति,
अतः, गृहे वसन् कृत्वा सृष्टे कृत्वा स्वर्णकुशीदकम्,
उद्गृह्य मणिकात्तोयं तेनाभ्युच्छ्रणमाचरेत् ।
रक्षीघ्रांश्च जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ॥
अभ्युच्छ्रयेत् स्मरन् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

इति शिष्टाः ।

तत आसादनं, उपयमनकुशास्त्रिस्त्रः समिधः, मणिकोदकं
तण्डुलाः इत्यासाद्य उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय मणि-
काद्विः पर्युच्य द्वादशपर्वपूरं तण्डुलानादाय, सूर्याय स्वाहा, इदं
सूर्याय, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, इति त्वागः, पत्रौ
पुत्रकामा' पूर्वाङ्गितं जुहोति मन्त्रः ।

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्चिनावुभौ ।
 पुमानिन्द्रश्च वायुश्च पुमान् संवर्ततां मयि ॥
 पुनः स्वाहा द्वितीयां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्याम-
 श्चिभ्यामिन्द्राय वायवे, इदं प्रजापतये, समाचारादृचं वाच-
 मित्यध्यायपाठेन शान्तिकारणम् ।

अथ भस्मधारणम् होमान्ते ।

क्षत्वाग्निकार्यं यः कुर्यास्तलाटे तिलकं रूप ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

सिर्तन भस्मना कार्यं ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

तथा,— दिनभेकं तु यो भस्म समन्वं धारयेवरः ।

सोऽग्निष्ठोमफलं देवौ लभते नात्र संशयः ॥

आयुष्कामो नरो राजन् भूतकामश्च वा पुनः ।

निल्यं वै धारयेद् भस्म मोक्षकामो च वा पुनः ॥

त्रिकालमपि यो निल्यं यावज्जीवं तु धारयेत् ।

भस्म मोक्षो भवेत्स्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सिर्तन भस्मना कुर्यास्तलाटे यः त्रिपुण्ड्रकम् ।

तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥

त्रिपुण्ड्रं न सृदा कार्यं भस्मना नोर्हपुण्ड्रकम् ।

चन्दनेनोभयं कुर्यादेवमाह प्रजापतिः ॥

जर्हपुण्ड्रोपरि त्रिपुण्ड्रं कार्यम्,—

जर्हपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेववा ।

जर्हपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं स्याच्चिपुण्ड्रं नोर्हपुण्ड्रकम् ॥

तथा,— मध्याङ्गुलित्रयेणैव स्वदत्तिणकरस्य तु ।

पड़ङ्गुलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैल्लाटे भस्मना कृतः ।
 स विपुण्ड्रो भवेत् शस्त्रो महापातकनाशनः ॥
 इति ललाटे तर्जन्यं अङ्गुष्ठयोर्विकल्पः ।
 यत्तु,—यतिः सार्वाङ्गिकं स्नानमापादतलमस्तुकम् ।
 गृहस्थः पुरुषाकारैः स्नानं कुर्यात्पुण्ड्रैः ॥

इति, तद्भस्मस्नानविषयम् ।

तत्र,—

श्रीतं भस्म द्विजा मुखं स्मार्तं गौणं प्रकौर्त्तिम् ।
 शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिनैव धारयेत् ।
 धारयेयुर्हिंजास्तिर्थक् चिपुण्ड्रं भस्मना सदा ॥

पारस्करः,—

भस्मना ललाटे श्रीवायां अंसद्वये हृदि कश्यपस्य त्रियुषं,
 इति तिलककरणम् ।

प्रतिपात्रं समाचारात्,

त्रियुपमिति मन्त्रेण द्विजैस्तिर्थक् विपुण्ड्रकम् ।

धार्यं प्रोक्तं द्विजश्चेष्ट धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥

तेनैकल कुत्स एव मन्त्रः । प्रयोक्तुमुचितो न खण्डशः ।

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्ध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।

दिव्यवर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकाव्यमुच्चते ।
सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्तः ॥

इति मौनादिविषयं, सन्ध्या सुहर्त्तमावमिति प्रकरणात्
सन्ध्याकर्मपरम् ।

- (१) घटिकाव्यमुच्चते ।
  - (२) सन्ध्याकर्ममावपरम् ।
-

अथ जपदेशः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

गृहेष्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु विगुणं सृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमन्यागारे दशाधिकम् ॥
सिङ्गक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुह्यापर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशः सिन्धोश्च संगमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटे गिरे: ।
तुलसीकाननं गोष्ठं बृपशून्यः शिवालयः ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
गुरुणां सन्निधानं च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

आसनानि पञ्चरात्रे,—

सर्वसिद्धैर्व्याघ्रचर्मं मोक्षसिद्धैर्मृगाजिनम् ।
वस्त्रासनं रोगहरं वित्रजं श्रीविवर्द्धनम् ॥
कौशियं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं हुःखमोचनम् ।
अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि ॥
शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्वकर्मसु ।
स्तम्भने गजचर्मं स्यान्मारणे माहिषं तथा ॥

मेषचर्म तथोच्चाटे खड्गजं वश्यकर्मणि ।
 विदेषे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेहोचर्म शान्तिके ॥
 वस्तासने च दारिद्रं दौर्भाग्यं दारुजासने ।
 धरण्यां दुःखभूतिः पापाणे व्याधिसम्भवः ॥
 दृष्टकायामयाधिः स्यादेतत् साधारणे जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणाद्वं चतुरस्तं समंततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलसुन्नतम् ॥

तथा,

स्वस्तिकं पद्मकं वीरं सिद्धं चेति चतुष्टयम् ।
 जपे प्रग्रस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥
 जानूर्क्वीरन्तरं सम्यक् क्षत्रा पादतलेऽन्तरं ।
 क्षजुकायः संसासीनः स्वस्तिकं तदुदाहृतम् ॥
 चरणाग्रे निधायोरुम्भूलयोरुपरि स्थितः ।
 अम्बोजामनसंयोगी विज्ञेयः संयर्तन्दियः ॥
 एकपादमयैकस्मिन् विल्यस्योरुणि संस्थितः ।
 इतरस्मिंस्तथा चोरौ वीरांसनमुदाहृतम् ।
 मेद्रादुपरि निक्षिप्य सब्यं गुलफं तथोपरि ।
 मुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य निष्ठासनमुदाहृतम् ॥

अथ अक्षमाला ।

योगो याज्ञवल्क्यः ।

स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पूतंजीवस्मुद्गवैः ।
अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताद्युत्तरोत्तरा ।
कोद्यादिका भवेहृद्धिरक्षमाला जपादादिषु ॥
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छेषः परः परः ।
स्फटिकापेक्षया इन्द्राक्षे कोटिगुणं फलम् ।
रुद्राक्षे इन्द्राक्षादर्वदगुणमित्यादिरूपेण ।

तथा,—

अभावे तक्षमालायाः कुशग्रन्थग्राथं पाणिना ।

शिवपुराणि,—

अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेव गुणं सृतम् ।
रेखयाषगुणं विद्यत्पूतंजीवैर्दशाधिकम् ॥
शतं स्याच्छंखमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्ष्मुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशसक्षन्तु सौवर्णे कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थग्राथं च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ।

अन्यत च, चतुर्वर्गस्ये पद्माक्षमाला शत्रुनाशाय वा अणिमा-
गुणप्राप्तये वा मोक्षाय च, सर्वकामाप्तये रुद्राक्षाणि मोक्षाय च,
स्फटिकौ मौक्तिकौ च माला राज्यदा सौभाग्यदा च, पूतंजीव-
माला पुत्रदा च, कुशग्रन्थग्राथापद्मयो मोक्षदा, अरिष्टरूपमाला
ग्राहनिकौ ।

स्वर्णरजतमाला मर्वकामदा, प्रवालमाला धनलाभाय ।
मुक्ताभिष्ठ श्रीः, १शंखैर्वा यशः, रंडै विंभूतिः अत्र प्रभाणवाक्यानि
विस्तरभयावृ लिखितानि ।

तथा,—

मेधां वीर्ये तथा तेजोलिप्सुभिस्ताम्बकेण तु ।
अठाच्चरे विशेषः, कुशवर्भैर्विप्रः, पूतंजीवैर्व्येशः, पद्माचैः मर्वे ।
नारसिंहे, कोटिर्भवेत्तु रुद्राच्चपद्माचैः ।

वैश्णवे तुलसीमाला गजदत्तैर्गणे श्वरे ।

रुद्राच्चैस्त्रिपुरायाः, सारस्वते पद्मगैः ग्रवालैर्वा, गर्दभाश्वब-
राणां दत्तैराभिचारिके, नीलसारस्वते महाशंखैः, सर्वत्र रुद्राच्चा-
दिभिर्मीद्याय ।

मातृकया मन्त्रसिद्धिः, अत्र च कोश्यादिका वृद्धिरिति
याज्ञवल्क्योयं गुणफलम् ।

अविरुद्धस्वर्गपापक्षयादिफलानां वृद्धिमभिप्रेत्य, अत्र कामन-
मेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः, वृद्धेः मजातीयापेन्नत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्वासामन्नमालानां जपे यत्फलमुच्यते ।

तत् फलं गतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्वभिः ॥

एतत् सर्वं भङ्गलामन्त्वपरं तव्रकरणादित्याहुः, अभावे लच-
मालायाः कुशग्रन्थग्राय पाणिनेत्यनुकल्पविधानात् ।

अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणोरेखाभिर्जप, इति पाणिजप्रो देधा । रेखापदं चात्र पर्वपरमेव ।

अनामिकायामध्यादि मध्यादधःक्रमेण तु ।
तर्जन्या आदिपर्वान्तमन्तमाला प्रकीर्तिरेति स्मृत्यन्तरात् ।
रेखासु नैव सर्वासु न मध्यमाद्यपर्वणोरिति रेखानिपेधाच्च ।
तेनाङ्गुलिभिरविशेषात्पञ्चभिर्गणं पर्वभिर्वायथोक्तं, मध्यमाद्यपर्वद्वयं मेरुः ।

तथा,—

अङ्गुलीनैव वियुज्ञीत किञ्चित्सङ्गोचयेत्तत्त्वमिति वचेनादङ्गुलीनानिःसम्बिळां संपाद्य पर्वगणां कार्या ।

रुद्राच्चे विशेषः,

एकवक्तौस्त्रिवक्तौश्च चतुर्वक्तौश्च पञ्चभिः ।
षड्वक्तौर्वाय कर्त्तव्यं तस्मान्मिश्रैसु वर्जयेत् ॥
अनुलोमधिलोमस्यैर्विन्दुयुज्ञात्वकाचरैः ।
सविन्दुकैः साष्टवर्गैः कृष्णाया वर्णमालया ॥
प्रत्येकं वर्णयुज्ञन्दाः कृष्णाः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ।

अक्षमालाग्रथनं, क्षतनित्यक्रियः, यथोक्तान्यन्ताणि कौटादिदीष-
रहितानि नातिस्थूलक्षणानि रुद्राच्चाणि कपिलानि वृत्तानि
दृढानि कर्कटसंयुतानि, अष्टोन्तरशतान्युत्तममानार्थं शतार्द्धमितानि
मध्यमे तदर्द्धमितानि कनीयसे, धर्मार्थं चिंशत् ।

मोक्षार्थं पञ्चविंशतिः, अभिचारे षोडश ।
पुष्ट्यर्थं सप्तविंशति, चतुःपञ्चाशता काम्यकर्मणि ।

अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिः । क्वचिच्च,

शतं वाय तदेवं वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि संपाद्य, सूत्रञ्च,

सर्वासामन्त्रमालानां सूत्रं कार्पासिकं स्मृतम् ।

शुक्लं क्षणं तथा रक्तं शान्तिवश्याभिचारके ॥

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षीमं कार्पासिकं तु वा ।

द्विजस्त्रोनिर्मितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणोक्ततम् ॥

इति सूत्रं संपाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रं अच्छांश्च प्रचाल्य नवभिः अम्बत्य-
पत्रैर्निर्मिते पद्माकारे पात्रे स्थापयेत् प्रणवं शक्तिवीजं माटकां
सूत्रे मणिषु च विन्यसेत् ।

मूलमन्त्रेण सूत्रमणिषु निजेष्टदेवस्य पूजनम् ।

तेनेव तिलसर्पिणा होमः । होमाशक्तौ द्विगुणो जपः । ततो ग्रथनम् ।

मुखे मुखं तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं तु श्रोजयेत् ।

एकैकमणिमध्ये तु व्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥

इत्येवं रूपेण,

गोपुच्छसदृशी कार्या यद्वा सर्पाङ्कतिः शुभा ।

तत्सजातौयमेकं तु मेरुत्वेन प्रकल्पयेत् ॥

कालोक्तरे तु,

मेरुहीनाच्चमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेत् गतगुणं पुरुषं न दोषो मेरुलङ्घने ॥

आम्नेयेऽपि,—समेरुं मेरुहीनं वा जप्यमन्वं तु कारयेत् ।

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

विरातं पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गम्भतीयेन प्रोक्षणम् ।

शुभपात्रेऽवस्थाप्य, कवचनाऽवगुण्ठा धेनुमुद्रयाऽमृतौष्णित्याऽखेण
रक्षणम् ।

मूलमन्त्रस्थाक्षमालायां न्यासः, तेनैव तत्रेष्टदेवपूजनं तिल-
सर्पिंभ्यां होमः, होमाशक्ती जपः,—

तत्त्वसारसंहितायां,—

प्रतिष्ठामन्त्रस्त्रेषु रक्षाविद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरसं तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पञ्चमध्ये तु चालिख्य पूज्यास्योपरि विन्यसेत् ॥

सौवर्णी रजतं वान्यद्विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यत्तान्वादि,—

ग्रातसु यत्र तत्त्वं तेन च सर्वां क्रिया भवेत् ।

यत्र तत्त्वं या देवता तन्मन्त्रेण सर्ववक्ष्यमाणक्रिया ।

अस्त्रेण पूरयेत् पात्रं शालितरुलकैः शुभैः ।

अस्योपरि लिखेत् पञ्चमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

अखत्यस्य तु पत्राणि पञ्चपत्रेषु विन्यसेत् ।

लिखितपञ्चाष्टपत्रेऽप्यष्टावश्वत्यपत्राणीत्यर्थः ।

तत्पुनर्गन्धपुष्पार्थैः पूज्य तन्मध्यतो व्यसेत् ।

पञ्चरत्नानि हैमं वा अष्टपदं ततो न्यसेत् ।
 अभ्युक्त्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ॥
 संपूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
 प्रतिग्राह्य 'प्रतिमणोन् विःक्षत्वे वैकशोऽपि वा ॥
 सूशन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्त्वन्यासोऽयमीरितः ।
 पुनः पञ्चोपचारेण पूज्यमुद्रां प्रटश्य च ॥
 अक्षमालां मंमादद्यादर्थकामार्थमोक्षदाम् ।
 मुद्राय तत्तदेवतामुद्रा अत्राप्यधिवासप्रवृत्तिः,
 तदिधिः, त्रिदिनं एञ्चदिनं या पञ्चगव्ये ऽधिवास्य शुभदिने
 तिः स्वास्त्र वाच्ये संकल्पः ।

उपनिषेचतुरस्तमध्ये यथोक्तं पञ्चं लिखित्वा पद्माय नम-
 इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्णे रजतं तटभावे तामादिपात्रं
 शुभं गालितगद्यं तदेव पूर्णं गालितण्डुलोपरि मकण्ठिकमष्टदलपञ्चं
 लिखित्वा ।

तत्पञ्चपत्रव्यष्टावश्वत्यपत्राणि विन्यस्य तत्पञ्चं पद्माय नम इति
 गन्यपुर्णादैः पञ्चभिः संपूज्य पञ्चरत्नं सुवर्णं वा विन्यस्य तदुपर्यन्त-
 सूक्तं विन्यस्य शुद्धोदकेन च क्रमात्प्रोच्य तत्र मूलमन्त्रेणिष्टदेवं
 संपूज्य प्रतिग्राह्य प्रत्यन्तं सूशन् सकृचिर्वा मूलमन्त्रं जप्ताः
 तत्र पुनरिष्टदेवं पञ्चोपचारैः संपूज्य तत्तद्राः प्रटश्येत्, ततोऽन-

(१) प्रतिमणि ।

(२) स्वस्त्रिवाचमंकल्पः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्धोदके न च क्रमात्प्रोच्य ।

मालां गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां गृह्णीयात्, शान्तिकरणमक्षिंद्रा-
वधारणच्च ।

शैवे तु विशेषः,—

क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सञ्जलैः ।

चन्दनागुरुगन्धादैर्वामदेवेन धर्षयेत् ॥

धूपयेत्तामधोरेण लेपयेत् पुरुषेण तु ।

मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकं तु शतं शतम् ॥

मेरुच्च पञ्चमेनैव मन्त्रेणैव च मन्त्रयेत् । इति ।

अत्र,—जीर्णे सूत्रे पुनः सूते ग्रन्थित्वा च शतं जपेत् ।

नवे सूत्रे तथा जीर्णे सहस्रं जप उच्यते ॥

जपान्वकाले तां मालां पूजयित्वा तु गोपयेत् ।

अक्षमालाच्च मुद्राच्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥

प्रमादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा क्षालनम् ।

गायदीं शतं जस्ता नमस्कृत्य स्थापनम् ।

अशुचिस्यर्गे तौर्ध्वादकेन क्षालनं, नोद्धिष्ठेन स्पर्शः ।

स्त्रीणां हस्ते न कारयेत्, शूद्रस्यर्गे पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्याद्यद्विष्टरमां गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेज्ञाप्यमन्वैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयः तर्जनीवर्जिता इति प्रपञ्चसारात् ।

अतएव,—

तर्जन्नद्वृष्टयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्य हेषोच्चाटनादिगतस्य तर्जनीयोगोऽङ्गम् । क्वचिच्च,
तर्जन्यद्वृष्टयोगेन विदेशोच्चाटने जपेत् । इति स्फुटं वाक्यम् ।

तथा,—

अङ्गुष्ठस्यामचमालां चालवेन्मध्यमायतः ।

तर्जन्या न सृशेत्सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

भुक्तौ मुक्तौ तथाङ्गाठौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्टयोगात् स्तम्भने, कनिष्ठाङ्गुष्टयोगान्मारणे ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्टमाक्रम्य जप्यं कुर्यात् मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्टमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशुकम् ॥

अथ जपसाधारणधर्माः ।

नरसिंहपुराणे,—

य उच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदत्त्रैः ।
मन्त्रमुच्चारयेदगतं जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोषौ प्रचालयेत् ।
किंचिच्छब्दं स्यं विद्यादुपांशुः स जपः सृतः ॥
धिया यदत्त्रयेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।
शब्दचिन्तनं जपः, अर्थचिन्तनं तदङ्गम् ।
मानसं हैधमुक्तं पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।
जिह्वया चिन्तयेन्मन्त्रं मनसा केवलेन वा ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

उपांशुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।
सहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद् ध्यानसमो हि सः ॥
अन्यत्र,— उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः सृतः ॥
एवच्च सति,—मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरूपांशुकः ।
वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप इरितः ॥
इति प्रशस्तपरं^२ न व्यवस्थापरम् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

न चंक्रमन् विहमन् न पार्श्वमवलीकयन् ।
 'नापाश्चितो न जल्पयन् न प्राहृतश्चिरास्तथा ॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 न चास्माहितमना न च संश्चावयन् जपेत् ॥
 तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽकं जपं कुर्यात् समाहितः ।
 अन्यथा प्राज्ञुखः कुर्यादच्यमाणक्रमेण तु ॥
 प्राज्ञूलेषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ॥
 ध्यायेत् मनसा मन्त्रं जिह्वौष्ठौ न तु चालयेत् ।
 न कम्येच्छरोग्रीवं दन्तान्वैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्तोशूद्रपतितांश्चैव रासमं च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 तुशीमासीत च जपंश्चारडालपतितादिकान् ।
 दृढ़ा तान् वार्युपसृश्याभाव्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो निल्यं जपेदशुचिदश्चेति ।
 सौरान् मन्वान् यथोत्साहं पावमानीश शक्तिः ॥
 यदि वाग्यमन्तीपः स्यात् व्रतादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरिदृवैश्यवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

कौमे,—

गुह्यका रात्रसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः, असंख्यात्मं तु यज्ञसं तस्मव्वं निष्फलं भवेत् ।

इति—जपसाधारणधर्माः ।

ऋष्यादिस्मरणविचारः ।

ऋन्दोऽनुक्रमण्याम्,—ऋन्दो दैवतमार्पच्च विज्ञाय यज्ञित्रिज्जप-
होमादिकं करोति, तस्य फलमश्चुते, तथा कर्मारम्भे मन्त्राणां
देवता वेदितश्च ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

आर्षं ऋन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद्यजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादौनि तस्य चाल्यफलं भवेत् ॥

आपद्यते स्थाणुगतं स्वयं चापि प्रमीयते ।

यातयामानि ऋन्दांसि भवन्त्यल्यफलानि च ॥

‘तेन ऋन्दोऽदैवतार्पविनियोगमावज्ञाने सम्पूर्णफलं न तु फला-
नुत्पत्तिः, स्थाणुगतेरापत्तिः, प्रमीतत्वार्थवादमात्रं,
ऋपिर्गुरुत्वाच्छ्रूतैव धार्यं ऋन्दोऽक्षरत्वाद्रसनागतं स्यात् ।

धिया वमन्तव्यतया सदैव ह्रदि प्रविष्टामनुदेवता॑ नु । इति
प्रपञ्चमारवाक्यम् प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचाराद्यपादिस्मरणकाले
गिरमि मुखे ह्रदि च हस्तन्यामः ।

(१) तेन ऋन्दोऽदैवतार्पविनियोगमावज्ञाने संपूर्णफलं तदज्ञानेऽत्यफलं, न त
फलानुत्पत्तिः ।

(२) मनुदेवता हू ।

यत्तु तत्रैव,—

यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं क्षन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तम् ।

तत्, श्रियं च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

संतिष्ठते तु तैः सार्वं तत्त्वश्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव, यद्यपि ऋष्यादिज्ञानम्

क्रियारूपफलसाधनाय नाश्रयमपेक्षते ।

तदुक्तं,—

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया । इति ।

तथा, एवं पञ्चविधं योगं जपकाले^१ ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ इति ।

फलार्थस्यापि ऋष्यादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकालएव कालः,—

तद्यथा, यो वृष्टिकामो योऽन्राद्यकामो यः स्वर्गकामः ।

स सौरभेण स्तुविदितेति, क्रियारूपस्यापि सौरभस्य फल-
साधनायाश्यानपेक्षणेऽपि वाक्योपात्तसोमाङ्गसुतिकालीनस्य फल-
साधनत्वम् ।

तत्र,— येन यटविष्णा दृष्टसिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेभार्वावस्तुदार्षकम् ॥

(१) जपकाले ।

(२) स्तुवितेति ।

कृन्दी गायत्राद्यन्तरविन्यासः, यं मन्त्रः प्राधान्येन वदति सा
देवता ।

विनियोगसु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थं एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

इति वचनात्, प्रस्तुते श्रौते स्मार्तें वा कर्मणि विनियोगः, न च
पुराकल्पे इति वचनात्, श्रौतविनियोगस्येव स्मार्तेऽपि स्मरणं,
स्मार्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वात्, अनादित्वाविशेषात् ।
यत्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधाऽवभृये विनियोगस्य कथ्यते, इति तदुदाहरणमात्-
प्रदर्शनपरं, नहि दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना, इति केचित् । वहवसु
सम्बोपक्रमे, तैत्तिरीयश्चुतिगतगायत्रादिक्रृत्यादिकथने उपनयने
विनियोग इति वचनाच्छ्रौतविनियोग एव विनियोग इत्याहुः ।

निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं सुति शैव व्राञ्छखञ्च विधीयते ॥

निरुक्तं निर्बचनं, अधिष्ठानं, आश्रयः, एतत्पत्येकयुक्तं वाक्यं
व्राञ्छणं, एतज्ज्ञानमदृष्टार्थं मन्त्रार्थज्ञानं लिङ्गादेव कर्माङ्गं,
योगियाज्ञवल्क्यवचनस्यान्यपरत्वेऽपि ।

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत्किञ्चित् कर्म नाचरेत्, इति
सूत्रवल्त्तरात्, न च श्रौतकर्मस्येव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्या मन्त्रार्थ-
ज्ञानोपयोगो न स्मार्तकर्मस्यपि, यथाकथच्चिकर्मस्मारकत्वं
सर्वत्र कल्पनीयं, ग्रन्तोदेवीरित्यस्य ग्रनिपूजायां विनियोगे

शनेरम्भारकत्वेऽपि पूजाया फलशान्तिप्रकाशकत्वेन कर्मस्मारकत्व-
सम्भवात् ।

तेन मन्त्रार्थाज्ञाने वैगुण्णं स्यादेव ।
यच्च, याज्ञिकाः पठन्ति,

म्लाते' लूने तथा द्वित्रे सान्नाये मात्तिके तथा ।

पश्चान्मन्वाः प्रयोक्तव्या मन्वा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ।

नैतावता मन्वाणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां क्रियाणां खनना-
दीनां कार्यस्य पूर्वनिर्वृत्तत्वेऽपि कियदप्यंशमसिद्धं कर्तुं इदानीं
क्रिया तत्र मन्वस्य दृष्टार्थतैव ।

क्रियायाश्च सिद्धेऽपि कार्ये नियमादृष्टसिद्धर्थं पुनरनुष्ठानमिति ।
अय ग्रथमभागलत्वं, तत्र सूर्याय दध्यक्षताज्ञलिदानादि
लिखितं तत्काम्यमिति नित्यां नाचरन्ति ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद्गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।

आदर्शाज्ञनमाङ्गल्यदूर्बाद्यालभनानि च ॥

गुरवः पितृमालृविद्याप्रदज्येष्ठभातरश्च ।

मङ्गलान्वाह नारदः,—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्वयष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्विरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्मस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्यायुर्न होयते ॥

अञ्जनं सोबीराञ्जनादि माङ्गल्यानि दूर्वादीनि,
 दूर्वा इवि सपिरयोदकुम्भं धेनुं सवसां वृषभं सुवर्णम् ।
 मृगीमयं स्वस्तिकमक्षतानि लाजा मधु व्राह्मणकन्यकाश्च ।
 श्वेतानि पुष्पाणि तथाशनिं च हुताशनं चन्दनमर्कविम्बम् ॥
 अश्वस्यवृक्षं च समालभेत, आदित्यस्यानमनासंभवाद्यथासंभव-
 मिति वोध्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

दर्पणे वायवा पश्येष्टमीवांस्तु भवेत्वरः ।
 तथा तव व्राह्मे च, स्वमात्मानं घृते पश्येदयदौँच्छेच्चिरजौवितम् ।
 एतत्सर्वाधिकारिकं काम्यमपि नृपैरवश्यं कार्यमित्यमतिप्रा-
 महकृणवृहत्परिग्दितमहापाचैर्नैतिरक्षाकरे लिखितम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अग्निचिक्षिप्ता साध्वी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
 दृष्टमात्राः पुनर्न्येते तम्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

तथा,—

निजायुर्वैदनायैव तिलगोरोचना नृपः ।

अखण्डान्तदूर्वाष्टौ गृह्णीयातिग्रस्मि ध्रुवम् ॥

मनुः,—

मङ्गलाचारयुक्तानां निल्वं च प्रयतामनाम् ।

जपतां जुहृतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥

(१) य इच्छेत् ।

येषां स्तोत्राणां विसम्यं सम्यादये वा प्रातर्बा सूर्योदये वा पाठः, तेषां प्रथमभाग एव पठनम् ।

गारदातिलके,—

दिसहस्राधिका मन्त्राः खण्डशः शतधा क्रताः ।

ज्ञातव्याः स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथा स्थिताः ॥

इति दिसहस्राधिकान्तराणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तम् । इति, स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रबोक्तेः पुरश्चरणपेक्षास्ति तथापि “दिसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जमी न सिध्यती” ति सकृज्जपमात्रमेव पुरश्चरणं, “एकदन्तं महाकायमि” त्यादि गणेशनामहादशकानां येषां कालो नोक्तस्तेषां दिसहस्रान्तरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषा-भावादुक्तनियमाभावात् पूर्वाङ्ग एव पाठः ।

एवं, “नमस्तृत्य महादेवं स्तोष्येऽहन्तं विनायकमि” त्यादीच्छा-कूक्तविनायकसुतिः ।

“सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत् सुपुत्रनामं धनसञ्चयानपौ”-त्युक्तेः, “सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टशतस्य सूर्योदये पाठः ।

“विकर्त्तनो विवस्तांयेत्या” दिशाम्बपुराणीयस्य सूर्यस्तवराजस्य सम्यादयकालः स्फुटः एव ।

प्रथमं च महादेवमित्यादि स्फन्दपुराणीयशिवनामहादशकस्य कालः स्फुटः, अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमाम्तानामेव नपुंस-कलिङ्गत्वम् ।

तेन साकांक्तत्वाभावेन च नमामीत्यध्याहारो न कार्यः,

अच्युतं^१ केशवं विष्णुमित्यादिनामाष्टके ब्रह्मपुराणीये भुट एव
कालः, अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकलिङ्गत्वम् ।
हरिमिति छान्दसोऽनुस्वारः ।

एव मन्या न्यपि वैष्णवगैव स्तोत्राणि पठनीयानि ।

शिष्टाः—

गौतानामसहस्रं च स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः ।

गजेन्द्रमोक्षणं चैव छाण्णस्यातीव दुर्लभम् ॥

अन्यत,—

स्थित्वा भित्वा जगत्सर्वमुषित्वा च चराचरम् ।

पापौ द्वैर्लिङ्ग्यते नैव गौताध्यायौ कथञ्चन ॥

गौता सुगौता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

गौताध्यायं पठेद्यस्तु श्लोकं श्लोकार्द्धमेव वा ॥

भवपाशविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ।

आवह्यस्तम्भपर्यन्तं जगत्तृप्तिं करोति यः ॥

विश्वरूपकृताध्यायं विभूतिं यः पठेन्नरः ।

विभूतिर्विश्वरूपश्च जड्मूलं तथैव च ॥

हृदये यस्य वर्तन्ते तस्य सन्निहितो हरिः ।

स्तोत्राणां परमं स्तोत्रं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥

सहस्रनामतुल्यं हि पावनं नैव दृश्यते ।

अटादशपुराणानां सारमेतद्दनञ्जय ॥

मयोऽत्य समाख्यातमेतत्रामसहस्रकम् ।

न शक्नोति यदा नित्यं पठितुं स्तवपञ्चकम् ॥

तदा नामसहस्रन्तु पठनीयं कलौ सदा ।

एवं,— भक्तिमान् यः सदोत्थायेति फलश्रुतेः

प्रातरुद्याय नित्यं पठनीयम्,

विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।

यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥

शिवालये पठेद्वापि तुलसीवनसन्निधौ ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिः ॥

श्राव्यमाङ्गल्ययात्रोत्सवादिषु यहपौडादिषु च एतत्याठस्यावश्यकत्वं,
काम्यत्वञ्च वहुपुराणेषु एतत्फलश्रुतौ च सिद्धिमिति विस्तरभया-
दाक्यानि न लिख्यन्ते ।

यत्तु केचित्,—

नमो भगवते वासुदेवाय सर्वलोकगुरवे इत्यादि पठन्ति, तद्वचनानां
महाभारतीयत्वाभावात्रैव पठनमिति वहवः । तथाच, हरिवंशोक्त-
आर्यास्तवं प्रवच्यामीत्यादि आर्यास्तवोऽपि पठनीयः स्तवराजश्च
शान्तिपर्वराजधर्मं, आरिराधयिषुर्विष्णुमित्यादि भौमोक्तेज्ञेयं,
अव्यक्तं शाश्वतं विष्णुमित्याद्यनुस्मृतिः गजेन्द्रमोक्तणञ्च विष्णुधर्मं,
ॐ नमो भूलप्रकृतये इत्यादिना नारदोयपञ्चरात्रोक्तं पूर्वस्यां
दिशि चाग्नये इत्यादि नरसिंहकवचमपि पठनीयं, ये त्वामार्येति
दूर्गेति इत्यादि विष्णुपुराणीयार्यास्तवस्य हौ कालौ स्फुटौ ।

तथाहि महाभारते भगवद्वचनम् ।

त्रहावाननुस्यथ शृण्यादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्न्यादित्युक्तेमीवार्थिनः
शुद्धिदारा मुक्तिफलम् ।

शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः,

सोऽपीत्यपिशब्दाद्योऽधीते तस्य मीक्षादिकं सिद्धमेव, महा-
भारतीयमिदं स्तोत्रं विश्वं विशुरित्यादि सर्वप्रहरणायुध इत्यन्तम् ।

तत्र वैशम्यायन उवाच,

शुद्धित्यादि न ते यान्ति पराभवमित्यन्तमवश्यं पठनीयम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

ॐ सूर्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य प्रत्यहं पाठः,
मम सन्निधिकारकमिति मुक्तिफलजनकत्वात् ।

अस्य स्तवस्य यत्कामनाविशेषेषु ग्रान्त्यादिषु च पठनं, तदेतत्
स्तोत्रे कल्पादिषु च सिद्धमेव, अत्रावेष्टित्यायेन एकदेशस्यापि
फलसम्बन्धः ।

जन्मनां प्रादुर्भावानां कोर्त्तनं तत्रतिपादको ग्रन्थः ।

शुतं पापं हरति आरोग्यच्च प्रयच्छति ।

युद्धचरितश्वरणं शकुभयं नाशयति, स्तुतयः श्रुताः शुभमतिं
प्रयच्छति । प्रादुर्भावश्वरणं पापानि नाशयति । एतद्विषये विस्तरम्
अस्मित्यितामहक्षणवृहत्यिष्ठतमहापात्रकृते नीतिरक्षाकरे द्रष्टव्यः,
यद्यप्यत्र प्रातःकालादिनावधार्यते तथापि देवकार्यस्य मर्त्रस्य
पूर्वाह्वः परिकोर्त्तित इति नरसिंहपुराणात् पूर्वाह्वे पाठो न्यायः ।

नक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति पञ्चरात्रवचनावक्तंगाठेऽपि नित्य-

सिद्धिरविरुद्धा, काम्यं तु पूर्वाह्ने एव, अत्र केचित् येषां प्राति-
स्थिककालिकविशेषो नास्ति तत्परमेतद्वचनमिति तत्रसम्यक्,
पूर्वाह्ने कदाचिदपठने सर्वस्तोत्रपाठसाधारणेन नक्तकालस्य'
प्राशस्योक्तेः,—

विशुपुराणीयनमस्ये सर्वभूतानां इत्यादिलक्ष्मीस्तवोऽपि
पठनीयः ।

पश्यते येषु चैवैष गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तत्पास्ते कदादन ॥ इति फला-
भिधानात्,—

न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रिकम् ॥ इति
तथा,—व्याधितस्य कदर्थस्य कृष्णग्रस्तस्य सर्वदा ।

स्तोजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥ इति ।

तथा,—कृष्णानां चानपक्रिया इति च अशक्य कृष्णापकरणशङ्कस्य
कर्मानधिकारस्मरणात् कृष्णशोधनार्थं मङ्गलस्तोत्रादीनि पठ-
नीयानि, एवं फलमपेच्य अन्यान्यपि स्तोत्राणि पठितव्यानि, इति
स्तोत्रप्रकरणम् ।

अथ देवगृहसंमार्जनादिदेवकार्याणि,
कल्यमेव समुत्थाय हत्याद्वेषीं यथोदितां इति वराहपुराणवचनात्तत्र
कल्यप्रभृतिकालः, एवं कृते तु संन्यादिकर्मसमाचरेत्, इति,
यत् देवकवाटोद्वाटनादिदेवकार्यानन्तरं सन्ध्योक्ता, तदृहोत-

(1) नक्तकालस्याप्रशस्योक्तेः ।

(2) कर्मशेषम् ।

भागवतदीक्षाणां स्मार्तानां सम्याया अधिकारमम्पादकत्वात्
तत्सम्ययोरुत्तरमेव ।

तत्र यमः,—देवमात्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्नापनं सर्वदेवानां 'गोदानस्य समं स्मृतम् ॥

तथाच कवाटोहाटनदीपज्वालनदलधावनमुखप्रचालनमात्यदान-
ष्टततैत्ताभ्यञ्जनभूमीलेपनोद्दर्त्तनस्तान-गन्धचन्दनागुरुकर्पूर-कुङ्कुम-
तालदृत्तमयूरव्यजनपुष्पवस्तालङ्घारदानानि सर्वदेवानां कार्याणि ।

विस्तरसु पश्चादक्षयते,—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कृतसम्याजपस्तः ।

यथोक्तन्यस्तमन्तः सद्रष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

स प्राणायामकं कुर्यात्तदर्थेकाग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्यमेष विधिः स्मृतः ॥

नित्यजपेन सर्वपापक्षयः सर्वकामावासिष्व,—

प्राणायामश्च,

रेचनं दक्षिणोक्तं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिर्ज्ञयो विपरीतसु संस्तुतौ ॥

एवं प्रातः प्रणवजपः कार्यः, तथाच, प्रणवमन्तस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्रौ ऋत्वः, परमात्मा देवता, प्रणवजपे विनियोगः, भूः
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, भुवः तर्जनौभ्यां स्वाहा, स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
महः अनामिकाभ्यां हुं, जनः कनिष्ठाभ्यां वौषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इत्यङ्गन्यासः, भूः हृदयाय नमः, भुवः शिरसे स्वाहा, स्वः शिखायै

वषट्, महः कवचाय हुं, जनः नेत्राभ्यां वौषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इति करन्यासः । प्रणवेन सर्वशरीरे व्यापकन्यासः, एवं करदये,
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु करदये युगपन्नासः, अकारं प्रथमे
पर्वणि, उकारं द्वितीये, मकारं तृतीये, सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणवं
न्यसेत्, अकारं नामौ, उकारं हृदि, मकारं मूर्द्धि ।

सर्वाङ्गं प्रणवम्—

शरौरं प्रणवं ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मानम्

विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन स्वदेहं परिबन्धयेत् ॥

भूरग्न्यात्मने हृदयायनमः, भुवः वायूत्मने शिरसे स्वाहा, स्वः-
सूर्यात्मने शिखायै वषट्, भूर्भुवः स्वर्वब्रह्मात्मने कवचाय हुं, सोमा-
त्मने नेत्राभ्यां वौषट्, सत्यात्मने अस्त्राय फट्, व्याहृतिवयेण दिग्-
वक्षनं, एतद्ब्रह्मकवचं,

ध्यानं,

विष्णुं भास्त्विरोटाङ्गदबलयगलाकल्पहारोदराङ्गि-

श्रोणोभूषं सवक्षोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गं,

हस्तोद्यच्चकशङ्खाम्बुजगदममलं पौत्रकौशेयवासो,¹

विद्योतद्वासमुद्यद्दिनकरमट्टशं पद्मसंस्थं नमानि ॥

ततः प्रणवजपः ।

इति प्रणवजपविधिः ।

(१) कौशेयमाशा ।

अथ अष्टाक्षरजपः ।

प्रातः प्रातः समुत्थाय कृतसम्ब्यजपः शुचिः ।

जपेदष्टसहस्रं वै नित्य एष विधिः स्मृतः ॥

यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् लभते फलम् ।

नमो नारायणेलुक्ता तत्कलौ लभते फलम् ॥

अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वपापहरः परः ।

सर्वेषां विशुभूत्वाणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥

कल्पतरौ अष्टाक्षरविधाने,

जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

पादे,—

अष्टाक्षरं हि मन्त्रेण ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।

तान् दृष्ट्वा ब्रह्महा शुध्येते यतो विष्णवः स्वयम् ॥

अस्य च वैदिकत्वात् सिद्धादिचिन्ता, न वा दीक्षानियमः,

न वा पुरश्चरणनियमः, तथाच नारायणोपनिषत्,—

आत्मबोधोपनिषत्त्वप्रमाणं,

प्रपञ्चसारे,—

कृपिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

कृत्स्नु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुड्महावीर द्विमहस्तपदोदकैः ।

उल्कैर्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादाष्टाङ्गिकं सुधीः ।

सहस्रच्छरः शिखावर्मनेतास्तोदरपृष्ठके ॥

तथा,—

अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य, साध्यनारायण कृषिः, देवौ गायत्री-
कृत्तः, परमात्मा देवता, अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य जपे विनियोगः,
ॐ क्रुदोल्काय स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, ॐ महोल्काय स्वाहा
तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ वीरोल्काय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट्, ॐ
हुरोल्काय स्वाहा अनामिकाभ्यां हुं, ॐ सहस्रोल्काय स्वाहा
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । इति करन्यासः ।

एवमङ्गन्यासः,

हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुं,
अस्त्राय फट्, इति विशेषः,

ध्यानं,—

अकैर्घ्याम किरीठान्वितमकरलसकुण्डलं दौसिराज—
लेयूरं कौसुभाभाशबलरुचिरहारं सपौताम्बरज्ञ ।
नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुतं श्रीधराश्चिष्टपार्श्वम्,
वन्दे दोःशङ्खचक्राम्बु'रुहगदममलं विश्ववन्यं मुकुन्दम् ॥
ॐ नमो नारायणायेति अष्टाक्षरमन्तः, नमो नारायणायेति-
मन्त्रैकशरणा वयमितिवचनात् ।

मन्त्रार्थः,—

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वात्मा सर्वगो भ्रुवः ।

जगज्जन्मस्थितिष्वंसहेतुरेष महेष्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदेति सुरेश्वराचार्यरौत्ता-
त्त्रातव्यम् ।

तस्यार्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहार्थं गृहीतदेहो नारायणस्त्वै नमस्कार इति ।
 प्रपञ्चसारे, तारः शक्त्यर्थतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः, पूर्णं, नार्णः
 प्रतिषेधार्थो मोक्षारव्यायमर्थको भवति, सलिलानलपवनधराः
 क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः, चरमे च सुविभक्त्यर्थं^१ दर्शित-
 स्तदर्थार्थं ।

अयं जलतेजोवायुपुष्पग्रात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्म-
 वाहमित्यर्थः, प्रयोगसु कल्पाद्यनुसारेण कार्यः ।

इत्यष्टाक्षरानुविधानम् ।

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

द्वचः,—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, वेदस्त्रीकरणं वेदाध्ययनं, तद्रूपः प्रथमो-
 वेदाभ्यासः ।

याज्ञवल्क्यः,—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

वेदविचारो मौमांसाध्यनं, तद्वयो हितीयो वेदाभ्यासः ।

तदुक्तं,—

धर्मे प्रमौयमाणे तु वेदेन करुणात्मना^१ ।

इति कर्त्तव्यताभागं मौमांसा पूरयिष्यति ॥

लघुअध्यासः,—

यथा पशुभारवाही न भारफलमश्रुते ।

द्विजस्तथा ज्ञानहीनो न वेदफलमश्रुते ॥

श्रुतं गरीयः सर्वेभ्यो विज्ञादिभ्यो न संशयः ।

श्रुताद्वि चक्रिरे धर्मं योऽनूचानो स नो महान् ॥

समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

श्रुतमत्र मौमांसा, अनूचानः साङ्गप्रवचनाध्यायी अर्थज्ञानवानिति यावत् इति लक्ष्मीधरः, तेन शिज्ञादीनां पड़ज्ञानामध्ययनं नित्यं, वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि ।

मतुः,—

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्योऽध्यवसायिनः ॥

अध्यवसायिनोऽध्येतारः,^२

(१) करुणात्मना ।

(२) अतुष्टातारः ।

मनुः,—

वुद्धिविकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेच्छेत् निगमांश्वैव वैदिकान् ॥

वुद्धिविकराणि वैशिष्ठिकन्यायादीनि, धन्यानि नौतिशास्त्राणि,
वैदिका निगमानिर्धणुप्रभृतयः ।

तथा,—

आर्थं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

वेदार्थज्ञानाय विचारात्मःपातिन्यायादध्ययनं

शङ्खलिखितौ,—

न वेदमधीत्य नान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गसृतिभ्य इति ।

अथाभ्यासरूपस्तृतीयो वेदाभ्यासः । अभ्यसनं अभ्यासो गुण-
नात्मकः, पारायणजपन्नव्यज्ञादिसिद्धिहेतुर्वेदधारणफलार्थं क्रिय-
माण आनुसङ्गिकपापक्षयादिफलश्च ।

याज्ञवल्क्यः,—

वेदाभ्यासरतं गान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।

न स्फृगन्ति' तु पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोपाच्च मूल्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

ननु वक्ष्यमाणव्रह्मयज्ञकरणेनापि अभ्यासस्य चारितार्थमस्तु

इति चेत्र, धारणेऽभ्यासस्य साधनत्वादारणं विना ब्रह्मयज्ञाभावात्, किं च ब्रह्मयज्ञस्य प्रातहीमानन्तरं तपेणात्पूर्वं वैश्वदेवावसाने वा तैत्तिरीयशुल्का रात्रौ वा विधानेन कालभेदात् ।

अथ जपरूपश्चतुर्थो वेदाभ्यासः ।

मनुः,—

वेदमेवजपेत्रित्यं यथाकालमतन्त्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ इत्यादि
अस्त्राताशी मलं भुक्ते अजपौ पूयशोणितमिति जावात्याद्युक्त-
दोषवचनेन विहितस्य जपस्य नायं कालः ।

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्टेया स्वशक्तिः ॥

इति ब्रह्मण्डपुराणोक्तेस्तस्य माध्याक्रिककर्मणि वस्त्रनिष्ठी-
डुनानन्तरं विहितस्य ब्रह्मयज्ञरूपस्य जपस्य नायं कालः, किं तु
पापक्रयफलकस्यायमेव द्वितीयभागः कालः, तथा पशुपतादि-
काम्यस्याऽपि, तत्रादौ प्रणवस्यैकान्तिकसच्चिदानन्दब्रह्मपरस्य जपः
सर्वपापक्रयद्वाराऽन्तःकरणशुद्धापादनेन मोक्षफलः कार्यः ।

तथाच यजुर्विधाने,—

ततः परमोक्तारकत्वं व्याख्यास्याम इत्यादि ।

ततोऽस्य सर्वं वेदा अधीता भवन्तीति च ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रणवे हि परं ब्रह्म तज्जपः सर्वपापहा ।
ॐकारायुतमभ्यस्य तदङ्गैव विशुद्धति ॥
यत्तदा दशसाहस्रं जपमन्वहमाचरेत् ।
तस्य हादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥
शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वापि प्रणवं यो जपेत्सदा ।
लिप्यते न संपापेनं पद्मपत्रमिवाभसा ॥

अङ्गिराः,—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
वाज्ञमयं प्रणवे सर्वमभ्यस्येत्प्रणवं ततः ॥
प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतिषु च सप्तसु ।
चिपदायां च गायत्रीं न भयं विद्यते क्वचित् ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

अट्टविग्रहो देवो भावग्राह्णीं मनोमयः ।
तस्योङ्गारस्मृतं नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥

स च गायत्रीजपो द्विविधः,—

प्रणवभूर्भुवस्त्रिति व्याहृतित्रययुक्ततत्सवितुरित्यादि त्रिपदा
गायत्रीत्येकः प्रकारः ।
स एव सन्ध्यासु इति सप्रमाणं प्राक् लिखितम् ।
सप्तव्याहृतिदग्नप्रणवश्चिरः साहित्येन द्वितीयः ।

गङ्गः,—

इति पवित्राख्यभिहितान्येतेभ्यः सावित्री विशिष्यते ।

नाघमर्षणादित्यादि च, अँकारस्य प्रणवाख्या ।
 अँभूः, अँभुवः, अँस्वः, अँमहः, अँजनः, अँतपः, अँसत्यं इति
 महाव्याहृतयः,—

आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवस्वरोम् ।

अत च भवति श्लोकः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
 ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥
 शतजसा तु सा देवौ दिनपापप्रणाशिनी ।
 सहस्रजसा सा देवौ पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥
 दशसाहस्रजायेन सर्वपातकनाशिनी ।
 सुवर्णस्तेयक्तिप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
 सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्ष्मापात्र संशयः ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा कल्पं कल्पं समाहितः ॥
 अहोरात्रकृतात्पापात्तत्क्षणादेव मुच्यते ।
 सव्याहृतिसप्रणवाः प्राणायामासु षोडशः ॥
 अपि भूग्रहनं मासात्पुनर्न्यहरहः कृताः ।
 अत गायत्रधिकारात् सव्याहृतिशिरःसहितदशप्रणवयुक्त-
 गायत्राः प्राणायामः प्रतीयते ।

तथा,—

हस्तवाणप्रदा देवौ पततां नरकार्णवे ।
 तस्मात्तामभ्यसेन्निलं ब्राह्मणो हृदये शुचिः ॥

गायत्रीजप्तनिरतं हव्यकव्येषु योजयेत् ।
 तस्मिन्न तिष्ठते पापमहिन्दुरिव पुष्करे ॥
 सावित्रीजप्तनिरतः स्वर्गमास्त्रोत्यनुत्तमम् ।
 सावित्रीजप्तनिरतो मोक्षोपायच्च विन्दति ॥
 तत्र न भयं विद्यते इत्यत्र नरकभयं मंसारभयं नास्तीत्यर्थः,
 इत्येकः प्रकारः ।

मनुयमौ,—

ॐकारपूर्विकास्तिस्त्रो महाब्याहृतयोऽव्याः ।
 विपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
 योऽधीतेऽहन्यहन्येतां चौणि वर्षाण्यतन्त्रितः ।
 म ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥

वायुभूतो लिङ्गशरीरनिष्ठः, खमूर्त्तिमानाकाशव्यापी,
 पुनर्यमः,—

गायत्रगास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दण्डवराम् ॥

गायत्रीं तु जपेन्द्रित्यं सर्वपापप्रणाशिनींम् ।

गायत्रीचैव वेदांश्च तुलयाऽतोलयत्प्रभुः ॥

एकतश्चतुरो वेदाः माङ्गाश्च सपदक्रमाः ॥

एकतश्चैव गायत्री तुल्यरूपा तु मा मता ।

तत्र प्रणवब्राह्मतित्रयस्त्रहितगायत्रीजपकथनात् ।

प्रणवाद्यतिसंरुद्धां जपेद्वाहृतिभिः मदा ।

गायत्रीं प्रणवच्छान्त इति वैकल्प्यपरमेव ।

अन्ते प्रणवोऽमिन् पञ्चे वैकल्पिकः ।

मनुः,—

सहस्रकृत्स्वभ्यस्य वहिरेतच्चिकं हिजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वन्ते वा हि विमुच्यते ॥

अत यद्यपि वहिर्देशविशिष्टजपविधानात् गृहग्रामादीनां
सामान्यदेशानामिह प्रसङ्गः ।

तथापि असम्भवे अप्राप्यतगृहैकदेशे जपमाचरति
शिष्टाः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

ॐ कारादा त्रिराहृता देवस्थारभ्ये सदा ।

सप्ताहता पुनर्बेदं दशभिः प्रापयेहिष्वम् ॥

विंशावर्त्तेन सा देवी नयते हीश्वरास्तयम् ।

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते भवसागरात् ॥

सर्वेषामेव पापानां सङ्गरे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्राः शीधनं परमिति ॥

यत्र यत्र च संकौर्णमात्रानं मन्यते हिजः ।

तत्र तत्र तिलैहर्ष्मी गायत्रा जप एव च ॥

वायुभक्तो दिवा तिष्ठेद्राक्रीं नीराम्भु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रगायत्राः शुद्धिर्ब्रह्मबधाहृते ॥

शतेन गायत्रा स्तायात् शतमन्तर्जले जपेत् ।

अपः शतेन पौत्रा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,—

गोप्त्रो पिण्डो मातृप्तो व्रद्धहा गुरुतत्पगः ।

भूषणहा स्वर्णहारी च यथ विप्रः सुरां पिवेत् ॥

गायत्रगः शतसहस्रेण जपेन तु भवेत् शुचिः ।

एवं याज्ञवल्क्यौयजपप्रयोगाणां व्याहतितयविशिष्टगायत्रीजप-
विषयत्वं, शंखोक्तानां प्रणवयुक्तगायत्रीविषयत्वं, ये प्रयोगा-
एतदन्यतरलिङ्गशून्यास्तत्र हयोः कल्पयोर्बिंकल्पः ।

यथा,—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्रगः शोधनं महत् ॥

गायत्रगः शतसाहस्रो जपो नक्ताश्चिनो हिज ।

वहिःस्त्रातस्य तच्चैव सर्वकल्पयनाशनः ।

दशायुतानि जप्ता च हविथाग्नी स मुक्तिभाक् ॥

गायत्रगासु जपन् कोटिं व्रद्धहत्यां व्यपोहति ।

लक्षजप्याहायत्रगासु सुरापानात् प्रमुच्यते ॥

पुनाति हेमहत्तरां गायत्रगः लक्षसप्तनिः ।

गायत्रगा लक्षपद्मा तु मुच्यते गुरुतत्पगः ॥

अत्र च गुणविशेषात् फलविशेषः ।

पापक्षयेऽप्यनुवन्धेदाहिशेषः ।

तथा यजुर्बिधाने, अथातो गायत्रीकल्पं व्याख्यास्यामः,
उपोष्ठ पुष्टेण स्वर्गिन्नमुपलिप्य कुरुपूपविद्वो यावापृथिव्योः
मन्त्रिमीक्षमाणो जपेत् ।

ॐकारपूर्वां गायत्रीं जपेत्, यावत्कालं यथाविद्याकालं,
अनिमुपसमाधाय चतुर्बिंशत्याज्याहुतिसहस्राणि जुहयात्
तत्सवितुरिति, समाप्तहोमो दशायुतानि जप्ता सर्वपापैः प्रमु-
चते, अत्रोङ्कारपूर्वगायत्रीमात्रस्य जपः ।

न व्याहतिप्रवेशेन, यावत्कालं यथाविद्याकालमिति सिध्धर्थ-
जपपुरच्छरण एषः ।

अहोरात्रोपोषितः साहस्रिकं होमं समाचरेत्, तिरात्रो-
पोषितो दशसाहस्रिकमित्यादि वच्यमाणकालावक्षिन्नजपकल्प-
नम् । सर्वमन्त्राणां पूर्वसेवार्थं लक्ष्मयुतं सहस्रं शतमिति
सिध्पेक्षाकार्यमल्युपक्रमे विधानाद्याद्यम् ।

तथा,—

स्त्रीशूद्रसभापणवर्जितरात्रमयुतं जप्ता दिपापो भवति,
द्वितीयं विद्यार्थीं, द्वितीयमारोग्यकामः, चतुर्थं पुत्रकामः, पञ्चमं
धनकामः, षष्ठं प्राणकामः, सप्तमं सौभाग्यकामः, अष्टमं ब्राह्मण-
वर्जं सर्वे वर्णा वशीभवन्ति, नवमेन गायत्रीं सुरूपां पश्यति, दश-
मेन ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अथातः काम्यहोमः, दूर्बामायुस्कामः,
पशूनामुपघाते कुशान् जुहयात् ज्वरापगतये तु आम्रसमिधो
जुहयात्, खदिरमन्नाद्यकामस्य, अपामार्गमर्थकामस्य, पद्मानि
श्रीकामस्य, वासकपुष्पं कन्यार्थीं, अकामित्वाज्यहोमात् परं
ब्रह्माधिगच्छति ।

प्राप्य देशञ्च कालञ्च दिजः सामर्थमेव च ।

एकाहं ब्रह्मकूर्चांशी एकाहमेकभक्तत् ॥

एकाहं ब्राह्मणानाशी गायत्रीजपमाचरेत् ।

शतं स्नात्वा तु गायत्राः शतमन्तर्जले जपेत् ॥

अपः शतेन पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

गोभ्रूवैव कृतभ्रूव ब्रह्महा गुरुतत्वगः ॥

भ्रूणहा रत्नहारौ च यश्च विप्रः सुरां पिवेत् ।

अयाज्यं याजयित्वा तु कृत्वान्यदपि पातकम् ॥

न सोदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीमपि सागरम् ।

ये च केचिद्ग्रहा दुःखाः सौम्यास्ते स्युः न संशयः ॥

द्वितीयं विद्यार्थीत्यादिषु समुच्चयोऽयुतद्वयमित्यर्थः, एवं द्वितीयादिषु,

शतं स्नात्वा तु गायत्रा इत्यत्र गायत्रीकरणस्नानशतं वाक्यार्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

ऋग्विधाने, शतेन गायत्राः स्नायादिति शतसंख्यकगायत्री-
जपकरणकमिव स्नानमिति कर्मभेदः ।

तेन द्वयोर्यावत् त्रुतेतिकर्त्तव्यतायोगेनानुष्ठानम् ।

गायत्रा न्यासः, याज्ञवल्क्यः, प्रथमं प्रणवन्यासः, अकारं नाभौ,
उकारं हृदि, मकारं सूर्द्धिं विन्यस्य ब्रह्मरूपतयात्मध्यानम् ।

व्याहृतिन्यासः ।

भूः पादयोः, भुवः जानुनि, स्वः कवां, नाभिदेशे महः,
जनलोकं हृदयं, तपः कण्ठदेशे, भूललाटमध्ये सत्यं ।

गायत्रगत्तरन्यासः ।

पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जानुनोर्जङ्गयोस्तथा ।

ऊर्चीर्गिङ्गेऽय वृथणे पायौ नाभौ नथैव च ॥

जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्षे च तालुके^(१) ।
 श्रोते चक्षुषिः भ्रूमध्ये ललाटे पूर्वके मुखे^(२) ॥
 यास्ये च पश्चिमे चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ।
 अन्तिमं मूढ़ि^(३) विन्यस्य परं ब्रह्म स उच्यते ॥
 पूर्वमुखं शिरसः पूर्वभागः, एवमन्यत् ।

अथ शिरोमन्त्रन्यासः ।

गुह्ये वक्षसि वक्षे च समीके हृदये तथा ।
 पायौ नाभ्यां ललाटे च नवमं मूढ़ि विन्यसेत् ॥
 समीकं कण्ठदेश इति केचित् । गले पृष्ठं समीकं वा ।
 इदं न्यासचतुष्कं च सकृत्वा स्थिति यो नरः^(१) ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ॥

अक्षरदेवताः,—

अग्नि वायुस्तथा सूर्यो विष्णुर्यमो वरुणश्च ।
 द्वाहस्तिथ्यपर्जन्य इन्द्रो गन्धर्वं एव च ॥
 पूषा मित्रावरुणौ च त्वष्टा च वसवस्तथा ।
 मरुतः सोमोऽङ्गिराश्च विश्वेदेवास्तथाग्निनौ ॥

---

(१) तालुनि ।

(२) चक्षुभ्रूवोर्मध्ये ।

(३) हिजः ।

प्रजापतिय देवाश्च मरुद्रवद्विष्णवः ।

जपकाले तु संयोज्य^१ तेषां सायुज्यतां व्रजेत् ॥

न्यासचतुर्क्षमक्षरदेवताचित्तनं च काम्यमिति वदन्ति ।

यजुर्विधाने,—

अथ रक्षायै विद्याङ्गान्युच्यन्ते, मन्त्राणामिषत्वेत्यादिनाः^२ खं
ब्रह्मान्तानां, शिवसङ्कल्पो हृदयं, पुरुषसूक्तं गिरः, उत्तरनारायणं
शिखा, अप्रतिरथं कवचं, शतरुद्रीयमस्त्रं, शतरुद्रीयं रुद्राध्याय-
एव काम्यानां, वयं सोमेत्यनुवाकस्त्रीतेति रुद्राङ्गेऽधिकस्य
विधानात् ।

तथा प्रकारान्तरं, मनो ज्योतिः हृदयं, अवोधग्निः गिरः,
मूर्ढानं दिवः शिखा, मर्माणि तं कवचं, मानस्त्रोकेऽस्त्रं, तथा
प्रणवो भूर्भुवःस्वरिति गृह्णदयादौनि^३, उँहृदयाय नमः, भूः शिर-
से स्वाहा, भुवः शिखायै वषट्, स्वः कवचाय हु^४, उँभूर्भुवः स्वः
अस्त्राय फट् ।

एतत्र यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु नित्यमन्यत्र वैकल्पिकम् ।
गायत्रैमधिकात्य तु योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रणवोभूर्भुवः स्वरित्यङ्गानि हृदयाय नमः ।

द्विवावर्त्य ततः पश्चादार्थं क्वन्दस्थ दैवतमिति ॥

द्विधावृत्तिर्वस्तस्मस्तरुपेण, समस्तेनास्त्रमित्यर्थः ।

(१) मंचित्य ।

(२) मन्त्राणामीषेत्यादिना ।

(३) गृह्णदयादौनि ।

तथा,—

वातारमिन्दं, त्वनो अग्ने, सुग्रनुपर्यां, अशुच्चन्तं^(१) तत्वायामि ।
आनोनियुभिः, वयं सोम, तमीशानं, अस्मे रुद्रा, स्योना-
पृथिवीत्येतत्संपुटं जपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रणवाद्यन्तसंरुद्धो जपो व्याहृतिभिः सह ।

प्रणवव्याहृतिभिः सादृः स्वाहान्तं होमकम्भणि ॥

प्रतिलोमं प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ।

तेन सम्याव्यतिरिक्तजपे प्रणवाद्यन्तत्वं अत्रावाह्य यजुषानेन
तेजोऽसीति विधानत इति याज्ञवल्क्यपाठेऽपि ओजोऽसीत्यादि
मन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धो ग्राह्यः, विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवोक्तः,
सम्यास्थाने^(२) दर्शितौ, नमस्त्वय विसर्जयेदिति वचनादित्यत
नमस्त्वारपूर्वता विहिता ।

तथा,—

अत्रेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशियवसना तथा ।

अत्रेतर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकस्थिताथवा ।

अत्रसूत्रधरा देवौ पद्मासनगता शुभेति ध्यानमावश्यकं,
अथाध्यापनरूपः पञ्चमो वेदाभ्यासः, दक्षवचने तद्वानं वेददानं
अध्यापनमित्यर्थः ।

(१) अशुच्चन्तम् ।

(२) स्थाने ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहस्वैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

यस्तात् कर्मणामस्य त्रौणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

अध्यापनस्य जीविकात्ममुक्तं न धर्मजनकात्मम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्वथा दृष्टफलाभिसन्धानमन्तरेण
परोपकारवृद्धग्नि क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुनराध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतीति श्रुतेः ।

याज्ञवल्क्यः,—

कृतज्ञो अद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तास्तस्वार्थदा धर्मतस्त्वमि ॥

कृतज्ञः परोपकारज्ञाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-
रहितः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

सा धर्मार्थिकः, शक्तो वेदाच्चरग्रहणधारणे ।

आप्तो हितैषी, स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।

तथा वित्तदः स्वेच्छया न तु पण्पूर्वम्,

मनुः,—आचार्यपुत्रः शुश्रूषानन्दो धार्मिकः शुचिः ।

यक्तोऽर्थदाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

तथा,—

विद्यादानेन सुमति ब्रह्मलोके महीयते ।

विद्यादानात्परं दानं चैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

तथान्यतः,—

त्रीखाहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवचनात्
विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्यमिति अध्यापनान्तर्गतमेव ।

ष्टुहस्यतिः—

एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद् यद्वाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

मनुः,—

भार्या पुनश्च दासश्च शिथो भाता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्त्याज्याः स्यु रञ्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अत्र शिष्टाः,—

गृह्णाति योऽनुज्ञातः परस्मात्पठतो द्विजः ।

ब्रह्मस्तेयेन संयुक्तः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

यस्य शुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।

अन्यस्य जनयेल्लौक्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥

इति हितीयभागकाल्यं ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दृष्टः,—

वृत्तौये चैव भागे तु पोथवर्गर्थसाधनम् ।
साता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
अभ्यागतोऽतिथिस्याम्निः पोथवर्ग उदाहृतः ।
ज्ञातिवंश्युर्जनः क्षेणस्तथानाथः समाश्रितः ।
अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोथवर्ग उदाहृतः ॥
ज्ञानविदभूप्रदाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोदयाः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यामे यत्तोयं 'पूर्वतः स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं ब्रजेत् ॥
शिवलिङ्गसमीपस्य यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति तदज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं ब्रजेत् ॥
अत्र विशेषोपादानात् कृतिमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं
शिवगङ्गात्वं च, अत्र जलसामीप्यं पुरस्यत्वं च ।

ब्रह्माण्डे,—

तत्र क्रतुशतं पुण्यं नदो यत्रोत्तरायते ।
तदा शतगुणं प्रोक्तं पश्चिमे शिवसंविधौ ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगासु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एव,—

देवा'स्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीस्त्रानमन्योन्यतुत्यम् ।

शिष्टाः,—

नदीस्त्रानमवाप्नोति स्त्रातः स्वे तु जलाशये ।

वाहुखाते जले स्त्रातो गङ्गास्त्रानमवाप्नुयात् ॥

अत नद्यादीनां संयोगपृथक्त्वन्यायेन गुणसम्बन्धः, भाष्यकारमते तस्मिंस्तु वर्त्तमाने तदाश्रितकामोऽपि प्रवर्त्तते इति नौत्या प्रातःस्त्रानेऽपि मध्याङ्गस्त्रानोक्तानां नद्यादीनामिव गुणफलसम्बन्धः, स्त्रानं चाक्षित्रिम इति नद्यानुवादो न क्विमनिषेधः, अतएव स्त्रकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।

अतएव भूमिष्ठमुद्भृतात् पुण्यमिति क्विमाक्विमसाधारण्येन मार्कण्डेयादिभिरुक्तम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुमनोहरे ।

नात्योदके द्विजः स्त्रायावदीं चोत्सृज्य क्विमे ।

तथाच नद्यादी वह्नदकसम्बवे अत्योदके न स्त्रानम् ।

एवं अक्विमसम्बवे क्विमे न स्त्रानम् ।

(१) देव्या स्त्रिंशत्सहस्रम् ।

विष्णुः,—

परनिपानेषु न स्नायादाचरेदा पञ्चपिण्डानुदृत्यापि ।

आपदि जलान्तरासम्बवे—

मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायात्तु कदाचन ।

निपानकर्त्तुः स्नायात्तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्त पिण्डान् समुदृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

शंखलिखितौ,—

स्नायात्तडागोदकनिपानकूपेषु ।

सप्त पञ्च त्रीन् पिण्डान् उदृत्य देवपितं स्तर्पयेत् ॥

बौधायनः,—

स्वन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा हिजातयः ।

प्रातरुत्याय कुर्वीरन् देवर्पिण्डतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन्शभाक् तत्र सेतुकृत् ।

तस्मात् परक्षतात् सेतुन् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उदृत्य वा त्रीन् पिण्डान् कुर्व्यादापत्सु नो सदा ।

निरुद्धासु तु मृत्यिण्डांस्त्रींस्त्रीनम्बुघटांस्तथा ॥

अत्रियं व्यवस्था,—

परक्षततडागेषु सप्तपिण्डोद्धरणं, कूपतडागातिरिक्तपरक्षत-
जलाशये पञ्चमृत्यिण्डोद्धरणम् ।

परक्तकूपेषु पिण्डतयोद्वरणं प्रवहसेतुकरणाज्जलाधिकां यत्र
तत्र ऋत्पिण्डतयोद्वरणं अब्दुघटतयोद्वरणम् ।

अत च,—

चतुर्विंशाङ्गुलैर्ह स्तैश्वतुभिर्धनुरुच्यते ।

एकधन्वादित्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणा ।

सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तलक्षणाः कूपादयः, एवम् परक्तेषु उत्सृष्टेष्वगुत्सृष्टेषु
च निषेधपिण्डोद्वरणे ।

पिण्डोद्वरणं विधायत्वाह योगी याज्ञवल्क्यः,—

अनुजृत्य तु यः कुर्यात् परकौयजलाशये ।

वृथा स्नानफलं तस्य कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

तथाच पिण्डोद्वरणाभावे स्नानवैगुण्यात् पुरुषदोषाच्च तदुभय-
समाधानार्थं पिण्डोद्वरणं, केवलं जलान्तरासम्भवे परक्ततजले
वैधस्नानकरणेन न स्नानफलं न वा पुरुषदोषपरिहारः ।

किन्तु शरीरशुद्धिः, प्रत्यवायपरिहारश्च स्यादेव, स्नातस्य
वक्षितसेत्याद्युक्तेः, एवं संकान्तिग्रहणादिनैमित्तिकस्नाने वोध्यं,
कर्माङ्गस्नानस्य जलान्तरासम्भवे अवैगुण्यमेव । तत्र स्नानधर्मान-
तिदेशात् परक्तेऽपि स्नानस्वरूपनिर्वाहादवैगुण्यमेव ।

पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे दोषः स्यादेव, स्वक्ततडागादौ
विक्रयादिना परकौये क्ते नदीसेतुभङ्गादिना परभूमौ गत्ते जाते
तथा परकौयनिम्नभूमौ वर्षोदकपूर्णले च जलस्य च परकौयलेऽपि

परक्षतत्वाभावात् पिण्डोदरणं, अतएव स्नातस्य वङ्गितसेन तथैव
परवारिणेत्वत्र परवारिपदस्य परवारिक्षिममक्षिमं च परेणी-
पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानात् पिण्डोदरणम् ।

शरीरशुद्धिः प्रत्यवायपरिहारय स्नाताम् ।

पत्र केचिक्वाचीनाः,—

परकौयपदस्याजहक्षक्षणया निपानकर्तृपरसम्बन्धिपरत्वं भवेत्,
जहक्षक्षणया परक्षतमात्रपरत्वस्य न्यायत्वात् यत्क्रीतं परिगृहीतं
वा तत्रापि न नियेधपिण्डोदरण इति ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

न याद्या स्वागता द्यापो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तौर्धाद्विनिःसृताः ॥

प्रथमवेगितानियेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः, प्रक्षोभिताः
हस्तिमहिपादिना, तौर्धाद्विनिःसृतास्तौर्धाद्विच्छन्नास्तौर्धगत-
त्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः ।

कात्यायनः,—

यव्यहयं शावणादि मर्वा नद्यो रजस्त्वाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ।

समुद्रगाः साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेशाः, यव्यो मासः ।

यत्तु,—भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ॥

तुड्डभद्रा भोमरथा तापी चैव पयोणिका ।

दादृशैता महानद्याः पापिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं इदश्महानदौपरमिति तत्र । समुद्रगापदस्य प्रसिद्धयोगत्यागेनाप्रसिद्धक्षिकल्पनायां मानाभावात् । तथा,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्त्वाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽक्षिं शुद्धाः स्युर्जाङ्गवी यथा ॥

इति पठन्ति तत्र गङ्गाया दृष्टान्ततयोपादानान्यथानुपपत्त्या नित्य-
शुद्धत्वं सूचितम् ।

गङ्गा च यमुनाचैव प्लक्षजाता सरस्त्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसञ्जकाः ॥

प्लक्षजाता सरस्त्वती, कुरुक्षेत्रस्थिता सरस्त्वती ।

नदाः श्रीणनदादयः ।

कात्यायनः,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्त्राने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

जलान्तरासंभवे न रजोदोष इति कालादर्शकारः । अतएव न
दुष्टेत्तीरवासिनामिति मदनपारिजातधृता स्मृतिरपि तत्परैव, तेन
विशेषविधानादवैगुण्यम् ।

व्याघ्रपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्रते ।

रजोदुषेऽपि पर्यसि ग्राम्यभोगो न दुष्टति ॥

अन्येनापि घटादिना,—

अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तङ्गागा वाप्य एव च ।

“एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरे” दित्यापस्तम्बीय-
निषेधस्य पुरुषार्थत्वेऽपि परकृतत्वेन स्नानवैगुण्यमप्यस्ति ।

जलान्तरासम्बवे न स्नानफलं प्रत्यवायपरिहारः स्यादेव,
पुरुषार्थं प्रायश्चित्तं च कार्यं ।

मनुः,—

न स्नानमाचरेद्भूत्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्त्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यद्यच्छास्नाननिषेधः, नित्यस्नानस्य प्राप्तमाभावा
च्चण्डालादिस्यर्गनिमित्तकस्यावश्यकत्त्व्यत्वादिति मेधातिथिः ।

एवमातुरस्य महानिशायां अनवरतं च लौकिकमेव निषिद्धम् ।

अविज्ञातत्वं गाधत्वेन निन्दितविषयत्वेन च ।

जावालिः,—

त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविट्ठ्नियाः स्नानं नाचरेयुः कथंचन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रागप्राप्तस्य ।

शिष्टाः,—दशमी नवमी चैव द्वितीया च त्रयोदशी ।

प्रतिपञ्च विशेषेण स्नानमन्तं विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपञ्चे तु न स्नातव्यं कथं चन ।

दर्गं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोम्नु जीवतोः ॥

न वर्ज्यं तत्र वर्ज्यं तविमित्तान्तरसम्बवे ।

न स्नायादुत्सवेऽतीति माङ्गल्यादिनिवृत्य च ॥

अनुव्रन्त्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ।

भरणं पीष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पौड़ने तस्य तस्माद्यत्वेन संभरेत् ॥

स जीवति पुमानेको वहुभिर्योऽनुजीव्यते ।

जीवन्तोऽपि मृतास्वन्ये पुरुषाः स्तोदरम्भराः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रितः न तु संपन्न, आश्रितौ-
ऽपि अभ्यागतः, सम्बन्धी आमाल्तरादागतः, ज्ञातिः पितृवस्तुः,
वन्धुर्माल्त्रवस्तुः, जनः आत्मजनः, अनाथः पित्रादिपोषकरहितः,
अत्र मात्राद्यग्न्यन्तानां कष्टायामापदि गर्हितेनाप्युपायेन पोषणौ-
यत्वं, ज्ञात्यादीनां सम्भवे न गर्हितेन पोषणम् ।

गुरुन् भृत्यांश्चोज्जिहौर्षव्रच्चिष्ठन् देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् तु लघ्येत्स्वयं ततः ॥ इति-
मनुवचनात्,—

न तु लघ्येत् प्राणयात्रामात्रं कुर्यादिव ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।

सीदता यत्क्षतं पापं तेन पापेन लिप्यते ॥ इति
माकेण्डेयपुराणाच्च, ज्ञातिसमानल्वात् माल्त्रवस्त्रादीनामपि सम्भवे
पीष्यवर्गत्वमवगम्यते, अतएव गुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण
द्रुत्तिसम्भवे न पीष्यवर्गत्वं ।

गुरुपु लभ्यतौतेषु विना वा तैर्गं है वसन् ।

आत्मनो द्रुत्तिसिद्धार्थं गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ इति,
तैर्विना वा गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण द्रुत्तिसिद्धाविति-

भावः, वृत्तयो धनप्रतिग्रहविचारादयश्ववच्यन्ते, इति लृतीयभाग-
कृत्यम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

ब्रह्माण्डः,—

अङ्गश्वतुर्थभागे तु सुख्यं भवति मध्यमम् ।
तेन नित्यं सदा स्नानं कर्त्तव्यच्च गृह्णायितैः ॥

दत्तः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविभ्रं स्नानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यत्रित्यं तत्पुनर्भिद्यते लिधा ॥.
मलापकर्षणं वाह्ये मन्त्रवत्तु जले सृतम् ।
सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशः प्रकीर्तितः ॥

गङ्गः,—

“मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गं पूर्वकं,” इति नित्यस्नानमध्ये
मलापकर्षणस्नानस्य गणनादस्य निरवकाशत्वेन गृहस्यकर्मलात्
तदिरुदस्य ब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिपेधस्यानतिदेशः ।

तथाच,—

तैलाभ्यङ्गं च ताम्बूलं मांसं कांस्ये च भोजनम् ।
ब्रह्मचारी यतिथैव विधवा परिवर्जयेत् ॥ इति
वचनान्तृहस्याभ्यङ्गो न निपिडः तैलाभ्यङ्गस्य सर्वदा निपिडत्वे-
अष्टम्यादितिथिविशेषनिपेधस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाख्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्त्रीमांसभोगी च पञ्चस्तेषु पर्वसु ।
 विग्रहूत्वभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥
 अशेषपर्वस्तेषु तस्मात् संयमितैर्नरैः ।
 भाव्यं सच्चास्त्रविदेज्यादानजप्यपरैः सदा ॥

वसुनो ब्रह्मारणपुराणे,—

श्वेषवातहरं तैलं पित्तध्रं घृतमुच्यते ।

अतस्तैलेन स्नातव्यं ब्राह्मणेन स गुँहापुनरिति विधिः स्पष्टः ।
 अत तैलपदस्य तिलभवस्तेहि मुख्यता, सार्वपादौ च काल्यायनीयस्य
 तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यक्ता गौणप्रयोगेण प्रत्याख्यानात्मा-
 र्पैरण्डस्तेहादौ मुख्यतैलत्वाभावान्न तैलनिषेधे तन्निषेधः ।

तथाच प्रचेताः,—

तैलाभ्यङ्गनिषेधे च तिलतैलं निषिध्यते ।

तस्मात्प्रकृतैलं गन्धतैलं सार्वपं पुष्पवासितम् ॥

वर्ज्याहेष्वप्यदुष्टं स्याद्रव्यान्तरयुतं तथा ।

इत्यादि वाक्येषु सार्वपपदोपादानं, पक्तैलाभ्यनुज्ञायां दृष्टान्तार्थम् ।

एवं वामनपुराणीये चित्राहस्तश्वरणक्षेषु तैलमिति

निषेधेऽपि वीथ्यं ।

वृद्धशातातपः,—आसप्तमं कुलं हन्ति तैलग्रहणमष्टमी ॥

(१) सदा उनरिति विधिः स्पष्टः ।

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यज्ञेचतुर्दशी ॥

तथा,—

पष्ठीषु तैलं मलमष्टमौषु ।

इत्यादौ दोषातिशयात्सु हमात्रनिपेधः ।

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यज्ञमुपाचरेच्च, अत्रापि सर्वस्त्रेह-

निपेधः, नन्दाः, प्रतिपत्‌पष्ठेकादश्यः ।

यत्र तैलोपभोगस्त्रवभक्षणस्यापि निपेधः ।

तथापि सार्वपादितैलकृतपूर्पादौ न निपेधः ।

पूर्वोक्तयुक्तेः,—

सप्तम्यां तैलसंसर्गादिष्टा भार्या विनश्यतीत्यत्र तैलस्य भक्षण-
मपि निपिङ्गम् ।

मोहात्प्रतिपदं पष्ठीं कुङ्घंरिकां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यज्ञयेद्यसु चतुर्भिः परिहीयते ॥

चतुर्भिरायुःप्रज्ञायशोवलैः, तेन चतुर्थीनवम्योरपि निपेधः ।

पितृश्वादे प्रगे स्नाने द्वादश्येकादाशीपु च ।

सुरास्त्रानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥

प्रगे प्रातःकाले ।

गारुडे.—

उपोपितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।

तावच्छ्रीस्तिथति प्रीता यावत्तैलं न संसृगेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

हृत्तापकीर्तिमरणं धर्ममारोग्यमेव च ।

दारिद्र्णं सर्वकामास्तिरभ्यङ्गे भास्तुरादिषु ॥ इति
रविकुजगुरुशुक्रवारेष्वपि निषेधः ।

समाचारसु स्तोषामेव वारवर्जनविचारो न मुंसाम् ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च द्वयोरपि च पक्षयोः ॥

अभ्यङ्गन्त्रानपानाद्यैर्योऽत तैलं निषेवते ।

चतुर्णां तस्य हृष्टिः स्तावनापत्यवलायुषां ॥

पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य विधिवलान्विषेधाभावः, निषेधसु
निष्कामस्य, तत्र चिच्छादिनक्रत्योगेऽपि विहितत्वादेव न दोषः,
पर्वणि तु विशेषमांसभन्नवत् ।

तथाच शिष्टाः पठन्ति,—

दशम्यां तैलमसृष्टा यः स्नायादविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥

तदुपासनमाक्रे नित्यब्रतसिद्धगा काम्यब्रतानुष्ठानाभावे बोध्यं ।

देवलः,—

शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत् । नेति सम्बन्धः, शिरः-
कार्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः, तिथिनक्रत्योस्तैलादिनिषेधसु
तद्वासिमात्र एव, निषेधसु निवृत्यात्मा कालमात्रमपेक्षते इति
स्मृतेः ।

संक्रान्तौ तु तदवच्छिन्नाहोरात्रे, संक्रान्तिसमयस्याति-
सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यात्तदवच्छिन्नाहोरात्रस्यैव ग्रहणात् । अतीताना-
गते पुख्ये इत्यादि वचनानां तु दानविषयत्वमेव न तैलस्त्रौमांस-
वर्जनविषयत्वम् ।

पुख्यं नाम विहितविधिर्दीर्घं इति निषेधस्य पुख्यत्वाभावात् ।

सर्वदा च तिलैः स्नानं पूर्णं व्यासोऽव्रवीन्मुनिरिति वचना-
निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्वदिने न दोषः ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

तथा सप्तम्यमावास्यासंक्रान्तिग्रहणेषु च ।

धनपुत्रकलवार्थी तिलपिष्टं न संस्तुशेत् ॥ इति,
तथा सर्वदा स्नानविधिपुख्यतावाक्यवलाह्वनपुत्रकामस्य काम्यो-
निषेधः ।

यत्तु,—

प्रतिपद्यनपत्यस्य द्वितीयायामपत्रीकः ।

दशम्यामध्यनं सर्वं हन्ति तत्र चयोदशौ ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तग्ने उपसंहारात्त्वरमेव, सर्वदा
पुख्यतावचनादेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्द्विजः ।

तुष्यत्वामलकैर्द्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै वृणाम् ॥

अत्र विशेषः,—

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्यजेत् ॥

एतत्र श्रीकामनाभावेऽवगत्तव्यं,—

इदच्च मलापकर्षणस्नानस्यावश्यकत्तंव्यत्वात् तैलनिषेधदिने
तिलपिष्ठेनामलकपिष्ठेन बहिरुद्धृतोदकेन मलापकर्षणस्नानं कृत्वा
माध्याक्षिकस्नानारभः कार्यः ।

चतुर्थं च तथा भागे स्नानार्थं सृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादौनि स्नानञ्चाक्षिमे जले ॥

तत्र स्नानदेशः, मतुः,—

नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्ववणेषु च ॥

देवखातत्वं भुवनेश्वरे विन्दुङ्गदादौ,

तड़ागः सहस्रधन्वन्तरमितः, सहस्रेण तड़ागः स्यादिति-
वचनात् ।

सरांसि इन्द्रद्युम्नात्सोदप्रभृतौनि,

गर्त्ताश्छन्दोगपरिशिष्टे,

धनुःसहस्राखण्डौच गतिर्थासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकौर्त्तिताः ॥ इति,

शङ्खः,—

सरःसु देवखातेषु तौर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानं पुण्यफलं सृतम् ॥

स्नानमेव क्रियेति मध्याङ्गस्नानस्य पोदास्ताने क्रियापदवाच्यत्वादित्वर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुडृतात्पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकं ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥

तीर्थं तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ।

ततस्तोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्तोऽम्बुधिः ॥

महानद्यनन्तरं, साधुपरिगृहीतमिति,

शङ्खः,—

सर्वे प्रस्त्रवणाः, अत सुखार्थस्नानस्यैव निषेधो न लट्टष्टार्थस्य ।

तदुक्तं,

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं याटच्छिकं नरैः ।

तन्निषिङ्गं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—

शिरोमज्जनमसु वर्जयेदस्तमिते च स्नानम् ।

प्रातःस्नानप्रकरणे नित्यं नैमित्तिकमित्यादिनित्यस्नानं प्रकीर्तिमित्यन्तं लिखितम् ।

तदनन्तरं शङ्खः,—

चण्डालचितियूपादि सृष्टा स्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हसु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ।

पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ॥

तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं ना कामस्तुप्रयोजयेत् ।
 जसुकामः पवित्राखर्चयिष्वन् देवतापितृन् ॥
 स्नानं समाचरेद्यसु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तिं ।
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकं ॥
 सरित्सु देवखातेषु तडागेषु सरस्मु च ।
 स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात्पुखफलं स्मृतं ॥ इति

तत्र,

‘प्रातःस्नानं नित्यकृतं, मध्याह्नस्नानं चोच्यते, क्रियास्नानं चात्रभागे
 चोच्यते, कर्माङ्गस्नानं तत्कर्माङ्गस्नानं कृच्छाद्यङ्गचिवण-
 स्नानादीत्युक्तम् ।

मलापकर्षस्नानं मलच्छयहेतुत्वाद्वाटष्ठार्थं । नाचेतिकर्त्तव्यता-
 पेच्छया, पुष्टस्नानादिकाम्यस्नानमपि दृष्टार्थत्वादेव नेति कर्त्तव्यता-
 पेच्छं, यत्तु तीर्थादिषु काम्यस्नानं तददृष्टार्थत्वादितिकर्त्तव्यतापेच्छं
 सत् प्रातःस्नानवद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेश-
 नैव मध्याह्नस्नानधर्मान् गृह्णाति ।

तथा ब्राह्मे,—

कृत्वायादैदिकैर्मन्त्रैरभिषेकं च मार्जनमित्यादि समुद्रस्नाने-
 लिङ्गदर्शनं, यत्तु, यहोपरागसंक्रान्त्यलभ्ययोगादौ नैमित्तिकं
 स्नानं तदप्यदृष्टत्वादेव तीर्थस्नानवत्सधर्मकं ।

(१) तत्र प्रातःस्नानं नित्यसुकृतं मध्याह्नस्नानं चोच्यते ।

तथाच,—

एवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणीयतर्पणविधिः सधर्मकल्पे लिङ्गं,
यत् चण्डालादिस्तर्गननिमित्तं स्नानं तत्र नेतिकर्त्तव्यता ।

तथाच,—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते प्रमशुकर्मणि मैथुने ।

‘दुःखप्रे दुर्जनस्यर्थे स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदितेऽशुद्धोऽनारादिनाभिव्यक्ते, एतच्चोत्तरकालस्नान-
प्राप्तर्थमजीर्णावस्थायां स्नाननिषेधात् स्नानमावमटष्टार्थेति-
कर्त्तव्यतारहितं ।

आपस्तुम्बः,—

असृश्यस्यर्थने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्रविवर्जितं ॥ इति,
निलं नैमित्तिकं काम्यं विविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अङ्गलेन विनिश्चितं ॥ इति,
ब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनाट्टार्थेतिकर्त्तव्यतामात्रवृत्तिं
वोधयति ।

तथाच योगी याज्ञवल्क्यः,

तु शौभिवावगाहेत यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

(१) दुःखप्रे दुर्वलस्यर्थे स्नानमात्रं विधीयते ।

(२) गरीरशुद्धिक्त्वात् ।

इह मध्याङ्गस्नानप्रकरणावाधाय स्नानं विधिवदाचरेदिति मध्याङ्ग-
स्नानानुवादः, तु शीमेवावगाहेतिवेतावहिधीयते, अनुवादप्रयोजन-
ज्ञाशुचेर्मन्त्राद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य मध्याङ्ग-
स्नानेन सह तन्दानुष्ठानं नास्तीति ज्ञापकं, अतएव प्रातः-
स्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन श्रीरशुध्यर्थत्वान्माघवैशाखादि-
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्त्रेणानुष्ठेयं भवतीति केवलं
सम्भवातः पूर्वमेव पृथगनुष्ठेयं तद्विस्तरसु वैशाखमासकृत्ये काल-
सारे द्रष्टव्यः, तस्माच्छङ्गालादिस्पर्शननिमित्तशुध्यर्थस्नाने धर्मा-
पिक्षा, नाव नद्यादिनियमः, उडृतेनानुडृतेन वा सर्वाङ्गजलयोग-
रूपस्नानपदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव, एवंमलापकर्षणे काम्यपुष्पा'दि-
दृष्टार्थस्नाने च वोध्यम् ।

तथाच शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुश्णोदकपरोदके ॥ इति,
एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्यभावलिङ्गिन
न स्नानेतिकर्त्तव्यतानिर्देशः ।

ब्रह्माण्डे तु,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्मृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुण्वारिणा ॥

अत्र व्याधिवृद्धगशङ्गया हृष्यादिकालदीषेण जलाशयगमनासामर्थ्ये

सर्वाङ्गसंयोगक्षमजलासमवे वा मन्त्रस्नानादयोऽनुकल्पाः, प्रातः-
स्नानं विधायान्ते च,

एष वो विहितः कृत्स्नः स्नानस्य परमो विधिः ।
गुणाश्च तस्याचरणे दोषास्तस्यानिवेष्णे ॥

इत्युपसंहत्य,—

असामर्थ्यात् श्रीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्ष्या ।
मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
इति स्नानानुकल्पविधिः प्रातःस्नानवन्माध्याक्षिकस्नानेष्टविशि-
षात् प्रवृत्तेः ।

सन्ध्याप्रकरणे च, उभे सन्ध्ये च स्नातव्यमिल्युद्धा,
कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यसौ ।
तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यसु मन्त्रैष्टन्तु मार्जनं ॥ इति
सन्ध्यासाद्गुरुष्णे स्नानफलेऽनुकल्पवेनोक्तं ।

अप्रायत्वे समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

इति चण्डालादिस्यमें स्नानमेव, तत्र निष्कर्पः, कर्मसाद्गुरुर्खं स्नानेन
मार्जनाद्यनुकल्पेन् वा, अप्रायत्वनिवृत्तिसु स्नानादेव, लाला-
दिलेपाशुद्धौ स्नानेन ज्ञालादिना वा ।

योगियाज्ञवल्क्योद्य,—

अन्मोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।
मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि दिजातीनां विशिष्यते ॥
तर्पणान्तु शुचिः कुर्यादिल्यव शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपीति लक्ष्मी-
धरः, काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नानुकल्पप्रवृत्तिः, तत्राप्रायत्व-

निभित्तान्युच्यते, गौतमः पतितचण्डालसूतिकोटक्याशवसृष्ट-
स्पर्शने सचेलोटकोपस्पर्शनात् पूतो भवति ।

अत्र उपस्पर्शनं स्नानं सचेल इति लिङ्गात्, अत्र तु सृष्टिपरं
शवसृष्टिपरमित्येके, अन्ये त्वेकपदोपात्तत्वादविशेषात् सर्वत्र
सम्बन्ध इत्याहुः, अत्र वर्त्तमानचण्डालसृष्टस्य स्पर्शने स्नानं ।
अतीतचण्डालादिस्पर्शस्याकृतस्नानस्य स्पर्शने तु—

शतातपः,—

अशुचिं संसृशेद्यसु एक एव स दुष्यति ।

तं सृज्ञान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

देवलः,—

उपसृश्याशुचिसृष्टं लृतौयं वापि मानवः ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

चण्डालः प्रथमस्तत्स्पर्शे द्वितीयः, तत्सृष्टस्पर्शे लृतौयः, अतः-
अतीतचण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्पर्शे यदाचमनं तदाकामतः,
कामतसु तत्रापि स्नानमेव,

तत्सृष्टिनं सृशेद्यसु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ज्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्तं तथा ॥ इति,

स्मृत्यन्तरादित्याहुः, शवसृष्टस्पर्शे त्वकामतोऽपि स्नानं, दोषगुरुत्वा

(१) न त पूर्वेषा सुन्तरेषां तु वारिणा ।

(२) दुष्यति ।

(३) दुष्येत ।

दिल्ववधेयं, गुरुत्वं च वन्यमाणच्यवनमृतौ पृथक् निर्देशात्,
शवसृष्टशब्दस्य तत्रातीतशवस्यर्गनद्रव्यपरत्वात् ।

वौधायनः, चण्डालेन सहाध्वगमने सचेलेस्नानम् ।

तेन सहैककार्येणाध्वगमनं,

यस्तु छायां स्वपाकस्य ब्राह्मणोऽप्रधितिष्ठति ।

सचेलो जलमाप्नुत्व षट्तं प्राश्य विशुध्यति ।

आपस्तम्बः,

एकशाखां समारूढश्चण्डालादिर्भवेद्यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रहणमेकावयवाद्युपलक्षणं, अनेकोद्धार्ये दारुणिले
भूमिसमे इति वचनादनेकपुरुषवाह्नावयविपरं,

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालश्चजनादर्वाक् सचेलो जलमाविशेषत्वन्तसान्विष्ये स्नानम् ।

तेन, युगं च दियुगं चैव चियुगं च चतुर्युगम् ।

चण्डालपतितोदक्षामूर्तिकानामधःक्रमादिति युगादिदेशपरि-
हारोक्तावपि तत्राध्वगमनं न स्नाननिमित्तं । पड़गीत्वज्ञुन्तयुगं ।
पराशरः,—

चैत्यवृक्षश्चितियूपश्चण्डालः सीमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः सृद्धा सचेलो जलमाविशेत् ॥

चितियूपयोः कर्मसमाप्तौ सर्गनं स्नाननिमित्तं । वात्तिके तु,
कर्मसम्ध्ये वैधस्यर्गभिन्नस्यर्गं स्नानमित्युक्तम् । च्यवनः, स्नानं प्रेतधूम-
देवद्रव्योपजीविनं ।

आमयाजिनं चितिकाष्ठं, मद्यं मद्यभाण्डम् ।
सम्मेहमनुष्ठास्थिश्वस्युष्टं महापातकिनं शवं सृष्टा सचेलमम्भोऽव-
गाह्य उत्तीर्णग्निमुपसृशेत् ।

गायत्रयष्ठशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनःस्नात्वा द्विराचमेत् ।

इदं कामकृतेऽभ्यस्तेऽग्नुरपस्पर्शनादिकमधिकम् ।
देवद्रव्योपजीवो, देवतायै दत्तस्य हिरण्यादेरपहारेण जीवति यः ।
तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वक्तरवयम् ।
असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥
सृष्टा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

सृष्टा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्नुतः शुचिः, इदं वैधनिर्माल्य-
ग्रहणव्यतिरिक्तपरम् ।

सृष्टिः,—

शैवान् पाशुपतान् सृष्टा वैडालत्रतनास्तिकान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥
शैवपाशुपतपदं वामशैवपाशुपतपरं ।
योगी याज्ञवल्क्यः,-पाशुपतस्य प्रामाण्योक्तेः ।

कौर्म,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोके संमोहनानि च ।
वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ॥

“वामं पाशुपतं शैवं दक्षिणे चैव भैरवं” इतिपमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येष्वया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलं सृष्टाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

शुद्धत्वनुद्वत्ती, विष्णुः, सर्वस्यैव हि प्रेतस्य वास्यवैः सहाशुपातं क्षत्वा स्नाने, अकृतेऽस्थिसंचयने सचेलस्नानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखुखुकुटाः ।

पतिता विडचण्डालमृतहाराश्वधम्बवित् ॥

संसृश्य शुद्धति स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥

अत मार्जारपदं स्थिरस्थित मार्जारपरम् । मार्जारचंकमे शुचिरिति स्मृत्यन्तराचंकमणे मार्जारस्यर्थं न स्नानम् ।

आखुपदं कुकुटपदसमभिव्याहाराद्वाम्याखुपरम् ।

एवं मार्जारमूषिकाशनशयं खुविप्रुपो निलं मेधा इति ।

मार्जारमूषिकस्यर्थं कर्म कुर्वन्नपः स्तुशेत् ।

विशुध्यत्युपवासेन पुनः क्षक्षेण चैव हि ॥

आरण्यकुकुटवराहस्यर्थं स्नानं, स्मृत्यन्तरात् खरोदस्यर्थं स्नानं ।

अत विशेषमाह शातातपः—

(१) शयाम्बु ।

रजकश्चमंकारच्च व्याधजालोपजीवकौ ।
 चेलनिर्णेजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥
 मुखे भगस्तथा वेश्या वनिता सर्ववर्णगा ।
 चक्री ध्वजी वद्गात्रौ ग्राम्यकुकुटशूकरौ ॥
 एभिर्यद्भ्रं संसृष्टं शिरोवर्जं हिजातिषु ।
 तोयेन त्तालनं क्षत्ता आचान्तः शुचितामियात् ।

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करव्यतिरिक्तमानाभ्युद्भूम्भागपरमित्युक्त-
 मेव, अत श्वकुकुटवराहाणामत्यन्तामेधत्वादकामतोऽधमाङ्गसर्गं
 आचमनं, कामतस्तु त्तानमेव ।

विष्णुपुराणे, उदक्यासूतिकाशान्यावसायिमृतहारस्यर्गे त्तात्ता
 ह्वादशवारमद्भ्रहणं मैथुने वमने चेत्युक्तं ।

व्यासः,—

भासवानरमार्जारखरोद्राणां शुनां तथा ।
 शूकराणाममेधं च स्फृद्धा त्तायात् सचेलकं ॥

सबुहारौतः,—

श्वविष्टां काकविष्टां च कंकगृनरस्य च ।
 अधोच्छिष्टसु संसृश्य सचेलो जलमाविश्वेत् ॥

नरविष्टा परकीया च, अधोच्छिष्टः, मूलपुरीषशुक्रोत्सर्गेणाशुद्धः ।

शंखः,—

रथ्याकर्द्मतोयेन पावनाद् येन वाप्यथ ।
 नामेरुद्धं नरः सृष्टः सद्यः त्तानेन शुद्धति ॥

ब्राह्मि,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः सृष्टसु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाण्डुलशुनस्मर्गे स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—वान्तो विरक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्

आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनं सृतम् ॥

भुक्तान्नं वान्त इत्यर्थः, तेन सद्यो वान्ते आचमनमात्रं, मैथुनं ऋतौ ।

ब्राह्मि,—

मानुषास्थि तु संसृश्य दग्धं सम्मेहमेव वा ।

स्नायाहां संसृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥

मानुषास्थिग्रहणमभ्यपञ्चनखास्थिपरम् ।

शुत्यन्तरसम्बादात्, देवलः,—

मानुषास्थिवसां विष्ठामार्त्तवं सूक्तरेतसौ ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संसृशेत् ॥

स्नात्वापमृज्य लेपादौनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्नानि संसृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् ॥ चालनात् ।

विष्णुः,—

नाभेरधस्तात्वाहुपु नायकैर्मलैः सुराभिर्मर्दै-

र्वीपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं प्रक्षाल्य तदेनसः^१ शुद्धिर्भवति ॥

(१) तदेतः एद्वोभवति ।

अत्यन्तोपहतस्य तदङ्गं सृत्तीयैः प्रक्षाल्य स्नानेन ।

चक्षुश्चुपहते उपोथ स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति ।

दग्नोपहतस्य, प्रवाहुर्हस्तः, अत्यन्तोपहतः ।

नाभ्यूर्द्धकायः स्मृष्टः,

अङ्गिराः,—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेधं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संसृश्य गतं तत्र स्नानं विशेषधनम् ॥

विशेषधनं इन्द्रियमुखप्रक्षालनं स्नानं च कार्यं ।

हारीतः,—स्नातः शुद्धो भवति अजीर्णवान्तश्मशुकर्मायोनिपशु-
दिवामैयुनगमने च ।

सुमुत्तुः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे, नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः
स्नानं दृतकुशहिरण्योदकप्राशनम् ।

लघुपस्तम्बः,—

यदिष्ठितं काकवलाकिकाभ्याममेधलिपञ्च भवेच्छरीरम् ।

शोवे मुखेन प्रविग्न्तु सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकिकाभ्यां यस्योपरि विष्टा क्षता तत् शरीरममेध-
लिपं स्नानेन शुद्धति ।

शोत्रमुखप्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं, अत पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्शे-
सम्बत्सरपर्थ्यन्तं नित्यकर्माकारिस्पर्शे स्नानं सृत्यन्तरात्, क्षणा-
जिनदानग्रहिस्पर्शे स्नानं,

असृशोऽसौ हिजो राजन् चितियूपसमो हि सः ।

इति यूपसाम्येन नित्यनात्, यामयाजकस्य स्पर्शे स्नानं सृत्य-

न्तरात्, चिताधूमस्यर्थं च, पुत्रजन्मस्नाननिमित्तं वभुमरणच्च,
यहणमुक्त्योरपि स्नाननिमित्तत्वं,

यत्तु चण्डालादिस्यर्थं पुनर्मन्त्रं जपेत्, महाब्याहृतिभिः सपा-
ज्याहृतीर्जुहुयादिति तत्कामतोऽभ्यासे,

स्मृत्यन्तरेऽस्थिचयनात् पूर्वमावान्धवरोदने स्नात्वोपोष्य शुद्धिः,
शूद्रे विराचेण,

पराश्ररः—

अस्तज्जन्ते यदा स्युर्ये चण्डालपतितं स्त्रियं ।

सूतिकां सृशतस्यैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ॥

स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवोऽनुतजलेन च ।

दिवोऽनुतामावे तु,—

जातवेदाः सुवर्णच्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव सृष्टा त्वाचम्य शुद्धयति ॥

अग्निस्तर्णकाशानां एकं सृष्टा ब्राह्मणानुज्ञया जलमुदृत्य स्नाया-
दित्यर्थः ।

अत हेतुमाह, “आचान्तमनुगत्तच्च निशि स्नानं न विद्यते” ।
अनुगत्तं भूमिष्ठजले स्नानं, आचान्तमाचमनच्च निशि न विद्यत-
इत्यर्थः ।

अवापवादः—

अधोवायुसमुक्तर्गं प्रहासेऽनुतभापणे ।

मर्जारमूषिकस्यर्गं आकृष्टे क्रोधसम्भवे ॥

निमित्तेष्वेषु सब्बेषु कर्म कुर्वन्नपः सृगेत् ।

शिष्टाः,—

विष्णुलयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।
चण्डालपुक्षान् वापि सृष्टा न स्नानमाचरेत् ॥

इदं चोत्सवादौ वहुजनसङ्कुले,—

तौर्यं विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
मगरे यामदाहे च सृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

सृष्टमसृष्टमिति सृष्टासृष्टं,

आचारपङ्कवे,—

कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजहृत्योः ।
संग्रामे संक्रमे चैव स्वर्णदीपो न विद्यते ।

सृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।
शुद्धमित्यर्थः, चिरातीतं उच्चिष्टभाण्डखर्परादिकं लुद्रं मार्गा-
दिस्यं न स्वर्णने स्नाननिमित्तम् ।

अनेकपरम्परया चण्डालादिस्वर्णनं न स्नाननिमित्तं, एकान्त-
रिते स्नानमित्युक्तमेव, लघु उच्चिष्टानवाष्पतत् सृष्टमारुतास्युश्या-
ग्निधूमादिकं नाशुद्धम् ।

तथा,—

मन्त्रिकासन्ततिर्धारा, सन्ततिः सन्तत्यमानं लग्नादि धारा,
जनकोरष्टतादेः पात्रादधः पतति तलेऽमेघसंसृष्टाऽपि पात्रं नरं
वा न दूषयति ।

तथा,—

पादुके वापि गृह्णीयादसृश्यस्यर्गवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोषितां विष्टां वशिष्ठः प्राह मृत्तिकां ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गम्भाद्यभावे च वोध्यम् ॥

तथा,—

रथाकैमतोयानि नावः पम्यास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥

तथा,—

पादौ शुचौ ब्राह्मणानां इति, पदा स्तृञ्च कामत इत्युक्ता
शुद्धेष्टपवादः, इत्यादि वाक्यानां आचारोपष्टमान्महाजनपरि-
ग्रहाच्च प्रामाण्यं, इति नैमित्तिकस्त्रानादि ।

अथ जलशुद्धिः,

विष्णुः,—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं विट्ठणा यत्र गौर्भवेत् ।

अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्ददाकाशसंस्थितम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

शुचि गोदृसिक्तीयं प्रकृतिस्यं महीगतं ।

प्रकृतिस्यं रूपरसात्तरमनापत्रं, महीगतं शुद्धभूमिगतम् । आका-
शस्यमपि गोदृसिक्तमञ्चेत् शुद्धमाचमनार्हम् ।

दिवा सूर्यांशुभिस्तसं रात्रौ नक्षत्रमारुतेः ।

सन्ध्ययोरप्युभाभ्याच्च पवित्रं सर्वदा जलम् ॥

इति यमवचनमनुपहतविषयम् ।

देवतः,—

उद्भृता अपि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्भृताः ।

एकरात्रोषिता आपस्त्वाज्याः शुद्धा अपि स्त्रयम् ॥

पर्युषिते हारीतः,—

सुराधाने तु यो भुक्ते अपः पर्युषिताः पिवेत् ।

शङ्खपुष्पाविपक्वेन त्राहं क्लौरेण वर्तयेत् ॥

विष्णुदिपादोदकं पर्युषितं अपि ग्राह्यं प्रसादत्वात् ।

पादोदकञ्च निर्मलं नैवेद्यञ्च विशेषतः ॥

प्रसाद इत्युक्तत्वात्,—

तस्य एकरात्रेत्यादि वाक्येन नाप्यशुद्धिः ।

किन्तु,—

अक्लौणास्यैव गोपानादापः शुचिकराः स्मृताः ।

इति सामान्यतो यत्शुद्धिकरलं तत्रैव पर्युषितपर्युदासो न कार्यान्तरे, नापि यज्ञपात्रप्रोक्तणार्थं जलवत् संस्कारविशेषाधानशुद्धिहेतुल्येऽपि, एवं न नक्तोदकपुष्पाद्यैरर्चनस्त्रानमिथ्यत इत्यनेनापि देवार्चनस्त्रानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्त्राने ।

एतेन पर्युषितजलपानेऽपि दोषाभावो दर्शित इति प्राचीनाः, नव्यासु विष्णुपादोदकं मूर्द्धि कल्यसुत्याय धारयेदिति वचनात् पादोदकस्य कल्ये यहणविधानात् पर्युषितस्यैव कल्ये सभवादेकरात्रोषिता इति निषेधस्याप्रवृत्तिः, यत्तु नक्तोत्यादिना देवपूजादेवस्त्रानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्त्रस्य स्त्रानादाविति, तत्र,

देवस्यार्ब्दनपदेनैव स्नाननिषेधस्य स्वं स्नानपरत्वौचित्यादिति,
तत्र सम्यगिति प्रतीमः, एतदाकायस्य क्रेवलदेवविषयत्वात्, यदि
स्नानस्य विवक्षा स्यात्तर्हि उदकस्नानयोः पौर्वापर्यविषयांसो न
संगच्छेत, आश्यपदोपादानमस्यसंगतं स्यात्, देवविषयत्वे तु
आश्यपदेन चन्दनादेः परिग्रहः । माघस्नानेऽपि राविजलस्य वाच-
निकत्वाच्च । अस्मदेशे द्वहङ्गाण्डस्थितपर्युपितजलेन स्नानपान-
व्यवहारदर्शनाच्चेति ।

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्टं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।
न वर्ज्यं जाङ्गवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

इति व्रह्माण्डपुराणीक्तः, गङ्गाजले न पर्युपितत्वस्य दोषः ।
विष्णुपादोदकेऽपि न, विष्णुपादोदकं मूर्ढीति वाक्यात् ।

माघस्नाने तु,
नारदीयपुराणे,—

सरितामस्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।
वायुना ताङ्गितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः ॥

इति पर्युपितत्वाभावः ।

स्मृत्यन्तरे,—

काले भिषोदकं आह्वां वर्ज्यं विदिनमेव च ।
अकाले दग्धरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥
अज्ञा गावो महिषय व्राह्मणैः च प्रसूतिका ।
दग्धरात्रेण शुद्धरन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

(१) स्नानपरत्वौचित्यादिति ।

ब्राह्म,—

न व खात जलं दशरात्रेण शुद्धति,

अङ्गिराः,—

चाण्डालपरिगृहीतं च योऽज्ञानादुदकं पिवेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

एतदन्त्यजस्वामिकतदुपभोगसंसृष्टाम्बुद्विषयम् ।

आपस्तम्बः,—

अन्त्यजैः खानिताः कूपा स्तङ्गागा वाप्य एव वा ।

एषु स्नात्वा च पौत्रा च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

म्लेच्छादीनां जलं पौत्रा पुष्करिणां झटेऽपि वा ।

जानुदध्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ।

जानुदध्नादधस्तात् म्लेच्छजलाशयोऽशुद्धः । एतदप्यापदि, अन्त्य-
जक्षतेऽपि तड़ागादौ संपर्कमावे तदुत्सृष्टे वा आपदि जला-
न्तरासम्भवे वचनादिदोषः ।

तथाच शातातपः,—

अन्त्यैरपि ह्रते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पौत्रा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,—

वा पौकूपतड़ागेषु दूषितेषु सरसु च ।

उद्भृत्य वै कुम्भाशतं पञ्चगव्येन शुद्धति ॥

(१) संस्कृष्ट ।

(२) जलान्तरासम्भवे न वचनादि दोषः ।

आपस्तम्भः,—

उपानच्छेष्वविग्रहूते इस्त्रिक्ते मद्यमेवच ।

एभिश्च दूषिते चैव कुम्भानां शतमुद्धरेत् ॥

इदमत्योपहतिविषयम् ।

पराशरः,—

कूपेषु^१ पतितं दृष्टा खश्त्रगालञ्च भर्कटम् ।

अस्थिच्चर्मादिपतनात् पीत्वामेधा ह्यपो द्विजः ॥

नारं तु कुण्ठं काकं विड्वराहं खरोद्योः ।

गावयं सौप्रतीकञ्च वाग्मुदं त्वामुखं तथा ॥

वैयाप्रमाचं सैंहं वा कूपेषु यदि मज्जते ।

तडागस्यैव दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥

विप्रः शुध्येत्तिराचेण चत्तियखु दिनहयात् ।

एकाहेनापि वैश्वस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥

अत्यन्तोपघातविपये तु विष्णुः—

मृतपञ्चनखाळूपादत्यन्तोपहतोदकम् ।

पीत्वा विराच्नमुपवसेत् ।

पुनर्विष्णुः,—

मृतपञ्चनखाळूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

अपः समुद्रेरेत्सर्वोः शेषं वस्त्रेण शोषयेत् ॥

वक्षिप्रज्वालनं क्षत्वा कूपे पक्षेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं चसेत्पश्चान्वतोयं समुद्धरेत् ॥

(१) त ।

(२) त्वाखुदं ।

जलाशयेषु सर्वेषु स्यावरेषु सरस्मुच् ।

कूपवल्कथिता शुद्धिर्महत्तु च न दूषणम् ॥

अतएव न दुष्टतीवनुवृत्तौ नापो मूत्रपुरोषाभ्यामिति याज्ञवल्करीयं
महाजलाशयपरम् ।

पराशरः,—

नदो वेगेन शुद्धेत यत्र लेपो न विद्यते ।

देवलः,—

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं श्वादि, तथाच जलावतरणं श्वादशुचियोगादशुद्धं
चेत्तहि जलावतरणान्तराज्जलं ग्राह्यमित्यर्थः ।

कश्मलानि देवलेन परिभाषितानि ।

मानुषास्थिश्चिराविठारेतोमूत्रार्त्तवानि च ।

कुणपः पूयमित्येतत् कश्मलं समुदाहृतम् ॥

यमः,—

प्रपामरण्ये घटकं च कूपे द्रोण्यां जलं कोषगतास्तथापः ।

ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापहतो भूमिगताः पिवेत् ॥

प्रपां पानीयशालास्यजलम् ।

घटकोऽत्र कूपादौ सर्वसाधारणजलोद्धरणपाचं कलशादि तज्जलं,
द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी निपानमित्यर्थः तज्जलं, कोषश्वर्मपुटः ।

शूद्राद्धतेऽपि द्विजस्वामिकमपि प्रपादिजलमित्यर्थः । आपहत-
इति मरुदेश्यानां शिष्टानामपि विपक्षौ तत्यानसमाचारः ।

शातातपः— ।

मदभाण्डोदकपाने कृदिनं घृतप्राशन—

महोरात्रं च ।

शुनोऽच्छिष्ठस्थिता आपो यदि कश्चित्पिवेद्दिजः ।

शंखपुष्पाविपक्ने त्राहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥

खुऽच्छिष्ठजलपानेऽप्येवं हारीतः, परागरण 'भाण्डस्थिताभीज्या-
न्नाम्बुपाने व्रत्तकूच्चीपवास उक्तः, तद्वचनं वक्ष्यते,
तयाचास्मदीयशुद्धिसारमंग्रहकारिकाः ।

निजेन रूपेण रसेन युक्तं गोटसियोग्यं शुचि शुद्धभूस्यम् ।

ब्योमस्थितं शुद्धमद्रैव दैवं गोतर्पकं चाचमनौयमम्बु ।

अप्युद्धृतं वारि आदिवसुकं शुद्धेन पादेण समुद्धृते चेत् ॥

विशुद्धमप्यम्बु यस्यानं त्रोपितं भवेच्चेन्न हि तदिशुद्धम् ।

गोपानसंक्षेपमस्म० गाय॑न्यदप्येकरात्रोपितमम्बु पेयम् ॥

स्नानाय योग्यं तु 'श्चान' देवाभिपेकपूजादिषु नेति वृद्धाः ।

गंगाजले पर्युषितेऽपि शुद्धि विश्वादिपादोदक एवमाहुः ॥

असम्भवे पर्युषितञ्च मात्रे स्नानेऽम्बु वाताहतमाददीत ।

त्राहोत्तरं प्रावृष्टि मेघतीयं शुद्धं दशाहोत्तरतोऽन्यकालम् ॥

दग्धस्वहःस्वेव गतेषु नोरं शुद्धं भवेन्नूतनखातजातम् ।

जान्वादिदग्धाभसि पुक्तरिखादौ सेतुकूपङ्गदवापिकादौ ॥

अन्त्यैः कृतेऽप्यापदि वान्यनौराभावेन दोषस्तदसङ्गं एव ।

सर्वेषु कूपादिजलाशयेषु दोषेऽत्यविष्टादिकयोगरूपे ॥

(1) भाण्डस्थिता-

शताम्बुकुमोदृतिपूर्वकञ्च गव्यप्रणिक्षेपणतो विशुद्धिः ।
 कूपे यदा पञ्चनखस्य मृत्युः प्रभूतमद्यास्त्रविद्धादियोगः ॥
 उद्भृत्य सर्वं जलमंशुकेन प्रोच्छ्वा च्छिपेत्तत्र च पञ्चगव्यम् ।
 यक्षेष्टकासंघठिते विशेषः कूपेऽनलज्वालनमेव भूयः ॥
 चराचरेष्वम्बुषु शुद्धिरेवं महत्सु दोषो न जलाशयेषु ।
 शुध्यन्ति नद्यः खलु वेगवल्यो विगेऽपि दुष्यन्ति मलोपलिमाः ॥
 जलावतारे यदि विट्शवादेः पातोऽन्यतीर्थाज्जलमाददीत ।
 जलाशयाभ्यासगसवपातान्निपानतश्चर्म्मुटावपायाः ॥
 इत्तं हिजेनापि जलं न पेयं मरी विपत्तौ च्छितिगन्तु पेयम् ।

इति जलशुद्धिः ।

प्रातर्लिंखितविधिना माध्याक्षिकयता कुर्यात्, अथवा
 अघमर्षणेन कुर्यात्, तद्यथा, अघमर्षमूत्रास्य, अघमर्षण ऋषिः,
 अनुष्टुप्क्लन्दः, भाववृतं दैवतं, स्नायेतं समुद्रोगः, ऋतं चेत्यादि
 स्वरित्यन्तं वारतयमुक्ता तौर्थावाह क्विमे जले गंगादि-
 शब्देनावाहनम्, पुनरघमर्षणं त्रिवारंतङ्गार्थं जलावर्त्तनरूपं
 जलाभिमन्त्रणम्, पुनस्त्रिवारमुक्तार्थं जलचलुकपानं हिराचमनं,
 पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम्, जले मज्जनं त्रिवारमघमर्षणजपः,
 उद्भृतस्नान अन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिषेचनं यावत्पाठः, ततोऽ-
 घमर्षणं क्रिः पठिला मज्जनम् ।
 विषुस्मरणं, उद्भृतस्नानमन्तः,—

शक्तौ सत्यां कात्यायनीयविधादिना स्नायात् ।

मध्याक्षे तत्सुविस्तरमित्युक्तलात्, कात्यायनीययाज्ञवल्कीय-

शाङ्कीय-वौधायनीय-वाशिष्ठानां पञ्चानां विधयोऽस्मत् कृते स्नान-
सारे द्रष्टव्यः, प्रातः स्नानोक्तानि स्नानाङ्गानि तदैगुण्ये विष्णुस्मरणं
प्रायश्चित्तं, पूर्वोक्तरौत्याचमनवस्त्रपरिधानतिलकमालाकुशादि-
ग्रहणं,

'स्नातश्वर्णहृदयं नित्यं कुर्याद्दिशं पते ।

प्रियङ्गुचन्द्रनाभ्याञ्च विल्बेन तगरेण च ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् नात्मूर्त्तिकाग्रहणमिति केचित् ।

कर्काचार्यासु समाचाराङ्गामूर्त्तिकाग्रहणम्

इत्याहुः, ततः सम्या प्रातः सम्यावत्, तदनन्तरोपस्थाने
विशेषः, उद्दयं उदुल्यं चिक्रं तच्चक्षुः हंसः शुचिपदित्येतैरुपस्थानं
क्षत्वा गायवग्रा कृत्यादिस्मरणं, मन्त्रं प्रदक्षिणौक्षत्य अङ्गन्यासः,
गायवुपासनपूर्वमुपस्थानं, ध्येयः सदेति ध्यानम् । यथोक्तार्थज्ञाने
नियमे तिर्थक्पाणिना गायत्रीजपः शतमष्टोक्तरं अष्टादश वा
कार्यः । ततो गायत्रुपस्थानपूर्वकं पूर्ववत् गायत्रीविसर्जनं ।
ततः पुनरुत्थानं वा, योगी याज्ञवल्क्यः,—

विभ्रादित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ।

शिवसङ्गल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥

दिवाकीत्तेश सौरैश्च मन्त्रैरन्तैश शक्तिः ।

जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥

पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गृह्णोपनिषदा तदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जपत्वा जपसिद्धये ॥

(1) स्नातश्वर्णं हृदयं नित्यं कुर्याद्दिशं पते ।

(2) नि ।

अथ ब्रह्मयज्ञं स एवाह,—

पञ्च

प्रदक्षिणं समारह्य नमस्कृत्योपविश्य चाति ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राञ्चुखस्तु कृता^१ पञ्चलिः ॥

स्वाध्यायन्तु यथाग्रक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचौव रेत् ।

आकेगादानखाग्राच्च परमं तप्यते तपलाः ॥

यः स्वग्रपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं निश्चक्तितोऽन्वहं ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वोपर्युपरिश्चर्त्त्रं क्रमात् ॥

यदधोतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय पुट्टिति स्मृतः ।

दर्भपाणिः पवित्रोपयहव्यतिरिक्तवैदर्भच्चयहस्तः ।

आपस्तम्बः,—

तस्य विधिरकृतप्रातराश उदकान्तं^२ गत्वा प्रातः शुचौ देशे
अधीयीत ॥

तैत्तिरीयशुतो ब्रह्मयज्ञेन यत्प्राणः प्राच्यां दिशि ग्रामाद्-
गच्छति दर्शना उदीच्यां प्रागुदिच्यां^३ वोदित आदित्ये दक्षिणत-
उपवीत्युपविश्य हस्ताववनेनिज्य त्रिराचामेहिः परिमृज्य सकृदुप-
स्मृश्य शिरश्चक्षुषो नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य त्रिराचामते न
ऋक्प्राणोति यहिः परिमृजति ते यजूऽपि स यत् सकृदुप-
स्मृश्यति तेन सामानि यत् सब्यं पाणीं पादौ प्रोक्षति यच्छ्रश्चक्षुषो-
नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्यते तेनाय वर्णाङ्गिरसौ ब्राह्मणानितिहास-
पुराणानि कल्पान् गायानारायणंसौः^४ प्रीणाति,

(१) उदीच्यां वोदित- ।

(२) नाराशंसीः प्रीणाति ।

दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्यायमधीयौत्, तथा तदैव, दक्षिणोत्तरौ पाणिप्रादौ कृत्वा सपविचावाचां^(१)मति-प्रतिपादेति तदै यजुवयीं विद्यां प्रत्येषी वाचो तत्परमक्षरं, यथा-भूर्भुवःस्वरित्वाह तदै वाचः सत्यं यदे वाचः सत्यं तवायुड्क्ताऽय सावित्रीं तिरखाह पश्योह्मुँ चिशो नवानं सविद्वा श्रियः ।

प्रसविता म्नियमेवाप्नीत्यथो प्रज्ञातदैवप्रतिपदा कृन्दाण्डसि प्रतिपद्यते, प्रीये मनसी स्वाध्यायमधीयौत् दिवानक्तं वेत ह स्माह शौगङ्गेय तत्त्वारण्ये वल उत वाचोत्तिष्ठन्तुतव विन्मूलासीनः उत-शयानोऽधीयौतैव स्वाध्यायं तपस्त्री पूर्खोभवति य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीयौति, नमोत्तराणे नमोऽग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीम्यो नमोवाचे नमो वनस्पतये नमोविषणवे इहते करोमि मध्यंदिने प्रवलमधीयौति, तथा नमोत्तराणण इति परिधानीयां तिरन्वाह, उपसृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्चिह्नदासीति सा दक्षिणा, अत ग्रामे मनसाध्योतेत्यवेति विशेषः, अरण्ये उच्च-रित्यनुवादः रात्रौ मनसा वाचा वेति विकल्पः, रात्रिरपि ब्रह्म-यज्ञस्य एकः कालः, शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः ।

काल्यायनः,

स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैखदेवावनान्यतोक्तौनिमित्तकादिति ॥

कालत्रयं,

रात्रविकः कालः स्मृत्युक्तः ।

(१) सपविचावाचमति ।

(२) -न्येतोक्त- ।

याज्ञवल्क्यः,—

वेदार्थवत्पुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।

जपयज्ञार्थसिद्धर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥

एवं वेदाध्ययनाशक्तौ ब्रह्मयज्ञे जपन् स्त्रां पौरुषं चिन्तयन्
हरिमिति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्,

अनुष्टुप्त्रिष्टुव्गायत्री विज्ञेया स्याच्छताक्षरा ।

शताक्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

सोंकरा चतुराहत्ता विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शत-क्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

बौधायनः,—

प्रणवो व्याहृतयः, सावित्रीत्येति ब्रह्मयज्ञा अहरहर्वाङ्मयं
किल्विषात् पावयन्ति ।

आपस्तुम्बः,

भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अङ्गया जुहोमि इत्येतिनैवास्य तदहः
स्वाध्यायः समाप्तो भवति, आर्यवर्णीयतापनीयशुतौ, यः
प्रणवमधीते स सर्वमधीते ।

अथ तर्पणविचारः ।

शातातपः,—

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको ह्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापीति लक्ष्मीधरः, एवं प्रधानतया तर्पणमुक्तम्
प्रत्यहमिति वचनान्वितं ।

कात्यायनः,—

क्षायां यथेच्छेच्छरदा उपात्तः पयः पिपासुः कुधितो यथान्नम् ।

वालो जनिवीं जननीं च वालं योपित्युमांसं पुरुषश्च योपितम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे हृदककाङ्गाणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं कुर्वन्ते महतैनसा ।

युज्यते व्राञ्छाणः कुर्वन् सर्वमेतदिभर्ति हि ॥

स्नातश्चार्द्वासा देवर्पितृतर्पणमन्तर्मन्त्रस्य एव कुर्यात् । परिवर्त्ति-
तवासाथेत्तीर्थतीरमुक्तीर्थ,--

पाद्मे,—

देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदन्तोदकैः । यदा यवो-
दकैः, यवाङ्गिस्तर्पयेद्वानिति कात्यायनोक्तेः ।

उग्ना,—

न वेष्टितगिराः क्षणकापायवासा वा देवर्पितृतर्पणं
कुर्यात् ।

शङ्खः,—

स्नातः कृतजपोऽन्तर्जानुरुद्भुखश्च ।
दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् ।

तथा,—

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन वा ।
विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥
सुवर्णरजताभ्यां तु खड्डेनोदुम्बरेण वा ।
दत्तमन्नयतां याति पितृणां तु तिलोदकम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

शङ्खेनेष्टकाचिते पितृंस्तर्पयेत् ।

शङ्खः,—

सौदर्णपात्रेण राजतौदुम्बरेण वा शङ्खुनाऽप्युदकं, पिण्डतीर्थं स्थशन् दद्यादिति सौवर्णपात्रादीनां तदभावे तल्लीलकानां च संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यत्वं कास्यत्वं च, तत्पाचेणापि दाने यथा पिण्डतीर्थं जलसंयोगो भवेत्तथा देयमित्यर्थः ।

हैमेन सह यद्यत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यन्नयतां याति पितृणां तु तिलोदकमिति ॥-

मधुक्षीरयोर्गुणफलार्थत्वं न नित्यत्वम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

स्नातसु तर्पणं कुर्यात् पितृणां तु तिलाभ्यसा ।

मरीचिः—

मुक्तहस्तं न दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

अन्यत्र,

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

मुद्रा तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः ।

योगी याञ्चवल्क्यः—

यदुदृतं प्रसिद्धेहै तिलान् संमिश्रयेजलम् ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला याह्वा विचक्षणैः ॥

वामहस्ते तण्डुलाद्या अपि याह्वाः ।

कूपादुदृतजलपत्रे पात्रान्तरे जलं पूरयित्वा तत्र तिलान् प्रक्षिप्य तत्र एव तर्पणं पात्रेण कुर्यात् । पात्राभावे प्रथमं वामकरमध्ये तिलान् दत्त्वा पश्चाज्जलं गृहीत्वा तर्पयेदित्यर्थः ।

अङ्गस्थैः न तिलैः कुर्यादेवतापितृतर्पणं, इति स्मृतेरुर्वादौ^(१) न स्थापयेत् ।

रोमकूपेष्ववस्थाप्य तिलान् यस्तर्पयेत् पितृन् ॥

तर्पितास्तेन सर्वे नैरुधिरेण मलेन चेति पराशरवचनात् स्वरोमाङ्गेष्वपि न स्थापयेत् ।

तिलसंख्यानियमे मानाभावः, तथाचासम्भवे कपिज्जलाधिकरणन्यायेन चिष्वेव चरितार्थत्वम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि इति विष्णुपुराणीयस्य आदप्रत्यान्वात् तर्पणपरत्वात् तस्येह प्रसङ्गः ।

(१) उर्वादौ ।

(२) सर्वेण ।

मरौचिः—

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 'तदभावे निषिद्धेत्' दर्शनमन्त्वेण वाप्यथ ॥
 पिण्डश्वाङ्गे रवौ शुक्रे सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
 संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

त्वापवादः—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः !
 उपाकर्मणि चोक्तर्गे युगादौ पिण्डवासरे ॥
 रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।
 तौर्थं तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं ।

तथाच पिण्डश्वाङ्गे निषेधो युगाद्ययनविषुवस्ताहप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः ।

रविशुक्रदिने निषेधः, सर्वापवादव्यतिरिक्तविषयः, सप्तमी-
 निषेधस्तीर्थव्यतिरिक्तः ।

तौर्थं तिथिविशे चेत्युक्तेः ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधेऽपवादाभावः ।

संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः । जन्म-
 दिवसनिषेधो गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषय इति विवेकः ।

तथाचाष्टकान्वष्टकाभावास्याकाम्यश्वाङ्गेषु तिलतर्पणं न कार्य-

(1) तदभावे निषिद्धेत दर्शनमन्त्वेण वाप्यथ ।

मिति फलितं केवलं निविडदिनेष्वपि आडप्रतिनिधित्वतर्पणं
कार्यम् ।

तथा,—

दर्शे स्मात्वा पिण्डभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।

अत्रं च विधिवद्यात् सन्ततिस्तेन वर्षते ॥

इति वचनात् सन्ततिद्विकामोऽमावास्यायामपि समुदितानि
स्नानतिलतर्पणशाढानि कुर्यात् ।

वौधायनः,—

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरभिरेवासु देवतास्तर्पयति, प्रणवब्याहृतिवय-
गायत्रः पञ्च ब्रह्मयज्ञा तदुत्तरम् ।

पुनवौधायनः,—

नार्देवासा नैकवासो दैवानि कर्माख्युपसञ्चरेत् पिण्डकर्माणि-
चेत्येकेषाम् ।

गङ्गः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदौयते ॥

गङ्गः,—

उदकेनोदकं कुर्यात् पिण्डभ्यश्च कदाचन, एवञ्च वाक्यविरोधे
वाधविकल्पव्यवस्थानां परे वक्तौयांस इति न्यायेन व्यवस्था
एवोचिता ।

तथाच,—

न यादितीरस्येन स्मले स्थित्वा न यादौ तर्पणे

क्रियमाणे जले जलप्रक्षेपः कर्त्तव्यः, गृहादावुद्भूतोदकेन तर्पणे
स्थल एव, जलमध्ये तर्पणे जल एव ।

अतएव वृहस्पतिः,—

भूमौ यदापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्वैयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥

तथा,—

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिमिति अविशेषाद्वस्तु-
निष्ठीड्डनादितोयं जलस्थेन स्थलस्थेन वा स्थल एव देयम् ।

तथा,—

प्रादेशमात्रमुद्भूत्य सलिलं सलिले क्षिपेत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं योगी याज्ञवल्क्यः,—

ततः सन्तर्पयेद्वान्-ऋषौन् पितृगणांस्तथा ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विषणुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांच्छन्दासि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ।

'आचार्यांश्च पुराणांश्च गम्भर्वानितरांस्तथा ॥

सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ।

तथा देवानुगानागान् सागरान् पर्वतानपि ॥

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यज्ञान् रक्षांसि चैवहि ।

पिशांचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशुंस्तथा ॥

वनध्यतींश्चौषधीश्च भूतयामं चतुर्बिंधम् ।

अन्वारव्येन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥

(१) पाठान्तरम् आचार्यांश्चैव गम्भर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।

हृष्टतामिति सेक्तव्यं नान्ना तु प्रणवादिना ।
 आधाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च शुभान् कुशान् ॥
 प्रागमेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणामेषु वै पितृन् ।
 सब्यं जानु तदाङ्गुच्च पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तज्जिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पिण्डगणांस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं अङ्गया तर्पयेदुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं प्रसिद्धेदै तिलान्वितम् ।
 यदुदृतं प्रसिद्धेदै तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
 ततोऽन्यथा तु सब्येन तिला ग्राह्या विपश्चितैः ॥
 दक्षिणे पिण्डतीर्थेन जलं सिद्धेयथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पिण्डतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निपिञ्चेत्तु दर्भमन्त्रेण वाप्यथ ॥
 कव्यवालं नलं सोमं यममर्यमणं तथा ।
 अग्निष्वात्तान् सोमपांश्च तथा वर्हिषदः पितृन् ॥
 यदि स्याज्जौवत्पिण्डकः एतान् दिव्यपितृंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमीतपिण्डको द्विजः ।
 वस्त्रं रुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारस्वधान्वितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एव्यायत्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्यांश्च पितृन् स्वांश्च पिण्डप्रभृति नामतः ॥

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रौतिवर्द्धनम् ।
 उदीरतामङ्गौरस आयन्तुनोजिंमित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति त्यृचम् ।
 पितृन् ध्यायन् प्रसिद्धेऽहै जपन्मन्त्रान् यथाविधि ॥
 लृप्यध्यमिति च त्रिवै ततः प्राञ्जलिरानतः ।
 नमो व इति जप्ता च ततो मातामङ्गान् सखीन् ॥
 सर्पयेदानुशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ।
 माता मालृष्वसा चैव मातुलानौ पितृष्वसा ॥
 दुहिता च स्त्रीसा चैव शिष्यत्विक्ज्ञातिवाभ्यवाः ।
 नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः^३ स्युरनुपूर्वशः ॥
 सवर्णेभ्यो जलं दद्याद्वासवर्णं कथञ्चन ।
 पूर्वं स्वपितरस्तर्थाः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्यभावाद्यश्वैतान् न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥
 अत्र पितृभ्य इत्यत्र यजुस्त्वयमिको मन्त्रः ।
 पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यादि पितरः शुन्दध्यमित्यमत्तमिति
 वोध्यम् । स्मार्त्तकमंगणि परादिना पूर्वान्त इतिश्रीववन्मन्त्र-
 परिच्छेदहेत्वदर्शनात् कर्णिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थ-
 त्वात् ।
 ततः सन्तर्पयेद्वावृष्टौन् पितृगणांस्त्वयेत्यत्र ऋषितर्पणं
 मनुष्यतर्पणं पद्मपुराणीयं सूचितं, तेन सनकादितर्पणवत्,

(१) -नोऽक्षिमित्यपि ।

(२) त्यृचं ।

(३) तर्पाः ।

मरीचिमवग्निरसौ पुलस्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रतेतसं वशिष्ठञ्च भगुं नारदमेव च ।

एतेन सनकादि मरोच्चादि तर्पणं याज्ञवल्क्यगानुकृत्वादैकल्पिक-
मिति निरस्तं इति केचित् ।

तमते सनकादितर्पणं मरोच्चादितर्पणञ्च नित्यं कार्यमिति ।

वसुतः कात्यायनेन ततो निवीति मनुष्यान् ।

सनकञ्च सनदञ्च वृत्तीयञ्च सनातनम् ।

कपिलञ्चासुरञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तया ॥

इति सनकादय एवोक्ताः,—

ततः सनकादीनामेव तर्पणं नित्यं, यदुकृं सनकादीनां याज्ञ-
वल्क्यगानुकृमिति तत्र ।

ततः सत्तर्पयेहेवानृषीन् पितृगणांस्तथेति संक्षेपेणोऽन्ना
ब्रह्मादीनां तर्पणं वदता याज्ञवल्क्येन पश्चात् ब्रह्मादीनुपवीती तु
देवतीयेन तर्पयेत् ।

निवीती कायतीयेन मनुष्यान् सनकादिकान्, इति सनका-
दय एव गृहीताः, तथाचारोऽप्यव्याहतप्रसर एव, किञ्च पद्म-
पुराणविधिः शूद्रविषय इति कैश्चिदप्युक्तं, पुराणानि इत्याचार्य-
विशेषणं, पुराणाचार्यानिति कात्यायनीयसम्बादात्, तथा गन्ध-
र्वाचार्यानिति, एवमितराचार्यानिति, सावयवमिति सम्बत्सर
विशेषणम् ।

दिव्यान् मनुष्यानिति कात्यायनीयसम्बादात् मनुष्ये दिव्य-
विशेषणं देयं, चतुर्विधि इति भूतग्रामविशेषणं गृह्णस्त्रेते उक्तं

कर्मणि पुराणाचार्यान् गम्भर्वाचार्यान् इतराचार्यानिति
तर्पणदेवतानिर्देशादेकत्र निर्णीतः ।

शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथेति न्यायाच्च तथैव निर्णयः ।

अन्वारब्धेनेति वामहस्तेन वाहुस्यर्गसमाचारः ॥

पलाशशाखया पशुमन्वारभते हुत्वा वा समन्वारभेरनित्यादौ
परम्परास्यर्गेऽन्वारभग्नश्वदर्शनात् ।

तृप्यतामिति लृपिधातोः परस्मैपदित्वेऽपि कर्त्तरि छान्द-
समात्मनेपदम्, अतएवाये तृप्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुत्वापेक्षस्य
बहुवचनस्योक्तिः ।

तथा च सर्वथा भावेन प्रयोगः, ब्रह्मा तृप्यतामिति कल्प-
तरुकारोऽपि, तथा कर्काचार्योऽपि, एवं देवास्तृप्यन्तामित्यादिषु
बहुषु बहुवचनात्प्रयोगः कर्त्तव्यः ।

अत्र सनकादितर्पणे पितृतर्पणे च मन्त्रः, प्रत्यञ्जलि
अभ्यसनीयः, एकस्येव सोमयागस्य ऐन्द्रवायवादित्यादियहाधीना-
भ्यासवत्, अत त्यागो मनोमात्रव्यापारो न शब्दरूप इति वहवः,
शब्दरूप इति नव्याः ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जनात्^१ ।

पितृणाच्च यथान्यायं सकृचापि प्रजापतेः ॥ इति
विशुपुराणे त्रिलोक्तावपि,—

एकैकमञ्जलिं देवा ह्वौ ह्वौ च सनकादयः ।

अहंन्ति पितरस्त्वौन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम् ॥ इति

(१) देवातामपवर्जयेत् ।

वचनात् देवतर्पणे सकृत्समाचारः ।

तथा,—

न सकृत्प्रतिपद्येत मातृणां पितृवत्तथा ।

तथा मातामहानां च तत्पत्रौनां सकृत्सकृत् ॥

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायामुक्तत्वात् आज्ञ-
प्रकरणोक्ता मन्त्राः ।

ततोऽविशेषः । आज्ञे ब्राह्मणदेवपित्रावाहनम् ।

इह दैवे प्राग्यास्तुतकुशवये देवावाहनम् ।

देवतर्पणानन्तरं तत् कुशवयमुक्तरायं कृत्वा सनकाद्या-
वाहनम् । पित्रेण तु सनकादितर्पणानन्तरं तत् कुशवयं दक्षिणायं
कृत्वावाहनम् । नत्वन्यलुग्नवयम् । जले तर्पणे तु यदि प्रवाहा-
दिनास्तरणासम्भवस्तदा गुणलोपे तु मुख्यं स्यादिति नौव्या
यथाकथमिति कुशान् यत्र कापि कृत्वा तत्रावाह्य जले जलप्रक्षेपः ।

आज्ञवदत्र अनुज्ञातभावात् सर्वथावाहनप्रश्नः ।

निवीती च भवेत्तत्र इति देवोत्तरं मनुष्यतर्पणार्थम् ।

न नौवीतित्वम्,—

मरीच्यादि तर्पणेऽपि नौवीतित्वम् ।

पाद्ये,—

नौवीती तु भवेत्तत्र इत्युपक्रम्य सनकादीनां मरीच्यादीनां च
तर्पणमुक्ता अपस्वयं ततः कृत्वेति पितृतर्पणेऽपस्वयतोक्तेः ।

(१) चत्र-।

(२) भीवीतत्वं ।

(३) नौवीतत्वं ।

तैन्तिरीयश्रुतियज्ञोपवीतप्रकरणे,—

अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं बाहुमुद्गरतेऽवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावीतं मानुषमिति ।

अत विपरीतमिति दक्षिणतोऽश्वेऽवधत्ते सव्यमुद्गरते एवमप-
सव्यं भवतीत्युक्तं, संवीतं कण्ठपाश्वंद्यलग्नं तच्च मानुषमित्यर्थः ।

यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च हिजोत्तमैः ।

तत्र संधार्यते यस्मादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

इति वचनात् उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वमपि कार्यम् ।

अतएव आह्वानप्रकरणे अपसव्यं वासो यज्ञोपवीते क्षत्वेत्युक्तम् ।

दक्षिणैव गृह्णीयादिति वचनाज्जलाज्जलिपूरणं दक्षिण-
हस्तपिटौर्थद्वरा पात्रे पाणावपि यहणे तेनैव, मन्त्रैदर्भेणेति ।

ऋजुदर्भैश्च दैवं स्यात् कार्यं मानुषकं तथा ।

मूलाग्निष्ठदर्भेषु पितृणां तर्पणं स्मृतमित्युक्ते दैवगामुषयोः
ऋजवः कुशाः पित्रेण हिगुणौक्तामोटकरूपाः ।

अग्रैसु तर्पयेद्देवान् मनुषान् कुशमध्यतः ।

पितृश्च कुशमूलाग्नैरिति व्यवस्था मन्त्रव्या ॥

अग्निव्यात्तानिव्यादिषु त्रिषु पितृनिति सम्बधते ।

कात्यायनोक्तं यमतर्पणं सामवेदिनां तच्च जीवत्पितृकस्यापि ।

यदि स्याज्जीवत्पितृक इति यमतर्पणानन्तरं कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु जीवत्पितृकस्य मातृमरणे मातृतर्पणसमाचारः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इत्युक्तपितामहादितर्पणपक्षाश्रयणेनेति केचित् ।

वसुतसु पिण्डसंस्कारकत्वात् पितामहादितर्पणमङ्गलाऽपि
पुञ्चेण मातुः तर्पणं क्रियते । पितामहादीनां पित्रा कृतेन तर्पणेन
तस्मिद्देः ।

अत्र, न जीवत्पिण्डकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेदिति नात्र
तिस्तर्पणम् ।

तथा,—

जीवत्पिण्डकस्य ताम्रपात्रमपि निषिद्धम् ।

तथाच सृत्यन्तरे,—

गयायाम^१ कुङ्खश्चाद्ब्रं तिलैस्ताम्बैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पिण्डकः कुर्यात् कुर्वन्त्सु पिण्डहा भवेत् ॥ इति
नमस्कारस्त्वधान्वितानिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयम् । न कव्य-
बालनलादिविषयम् । व्यवायैर्न भिन्नवाक्यत्वात् । दृष्ट्यतामिति
सेत्कव्यमिति विशेषोपादानात् ।

आचार्यांश्चेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारस्त्वधान्वितत्वमति
दिश्यते । तदत् पिण्डनिल्यवापि स्वानिति पिण्डविशेषणम् । पिण्ड-
प्रभृतिनामत इति पिण्डप्रभृतौनि पदानि नाम चेतौति इन्द्रः ।

ततस्तृतौयार्थं तस्मिल्प्रत्ययः । तथाचास्मत्पिताऽमुकशमेति-
प्रयोगः । नामगोत्रस्त्वधाकारैरिति योगियान्नवल्कप्रवचनाद् गोत्र-
वाचकपदोच्चारणम् ।

नामगोत्रस्त्वधाकारैरिति पश्याद्युक्तमपि^२ गोत्रपदं विशेषणत्वा-

(१) आद्रं ।

(२) पश्याद्युक्तमपि ।

दादौ प्रयुज्यते, 'नामगृहीतविशेषणात् विशेषे 'बुद्धिरिति न्यायात् विशेषणस्य पूर्वपाठसिङ्गेः । पिण्डप्रभृतिपदस्य नामासमासात् पूर्वं निर्देशः, अत्र सन्ततिगोवजननकुलानौति पर्यायपाठात् पुच्चपौच्चपरम्परा गोत्रशब्दार्थः ।

पुच्चपौच्चपरम्परामात्रं चाविशिष्टमिति विशेषलाभाय तदादिभूतेन कौशिकादिना कृषिणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादिसंस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्बवस्थापि कौशिकस्य ये पित्रादियः पूर्वे ये च तत्पुच्चादयोऽर्वाङ्गाः सर्वे कौशिकेन गोत्रान्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुच्चगोत्रपरम्परामात्रत्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः ।

एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परारूपधर्मवाचित्वात्तदर्थविशिष्टव्यक्तिलाभाय सगोत्र इति तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुच्चपौच्चपरम्पराक इति विशेषणविशेषभावात् कौशिकसगोत्र इति निर्देशः । अतएव, सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि, असगोत्रा च या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः ।

यत्तु,—

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमसु स्वधा नम इति त्राह्मणवचनं तदर्थवाचिगोत्रपदस्य व्यक्तौ लक्षण्या सिद्धति, स्वायत्ते प्रयोगे तु लक्षणाया अयुक्तत्वात् सकारं विहाय प्रयोग इत्यस्मैश्चौयाः ।

देशान्तरीयासु, मध्यपदलोपिसमासं क्ल्वा सकाररहितप्रयोगमपि समादधते ।

(१) नामगृहीतविशेषणात् ।

(२) विशेषबुद्धिरिति ।

यमः—

शर्मा देवत्वं विप्रस्य वर्ष्मा राजा च भूभृतः ।

गुप्तो दत्तत्वं वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथाच,—

व्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वेति-
विकल्पः, एवं चत्रिये राजा वर्ष्मा वैश्ये गुप्तो दत्त इति ।

शर्मान्तं व्राह्मणस्योक्तं वर्ष्मान्तं चत्रियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति वाक्यान्तरात्, इति केचित्,

बहुतसु व्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं स्त्रीनाम्नो-
देवाताऽन्तत्वम् ।

तथाच,—

अमुकशर्मा अमुकदेवौतिप्रयोगः, एवं अमुकवर्ष्मा अमुका
राज्ञी इति चत्रियस्य, अमुकगुप्त अमुका दत्तीति^(१)वैश्यस्य, अमुक
दासो अमुका दासीत्वेव शूद्रस्य इति व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासगर्ष्मा इति प्रयुज्यते तत्र दास इति दान-
पावत्वमूर्चिका लौकिकौ संज्ञा न शास्त्रीया ।

दासो भूत्वे दानपात्रे इति विश्वप्रकाशादिकोपात्, एवं कर-
धररथादिसंज्ञाः कुलविग्रेषेषु ज्ञेयाः, एवत्वं सति यैदेवशर्मेति

(१) देवन्तत्वं ।

(२) अमुका दत्तेति । ..

प्रयुज्यते तेषां देवशब्दस्य लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्दिरोधः,
पितृन् ध्यायन्निति पूर्वदृष्टरूपेण ।

अदृष्टेष्वपि पुत्रादिसारूप्येण ।

लघ्वध्यमिति च क्रियै इति वहुवचनप्रयोगात् पिण्डपितामह-
प्रपितामहासूप्यध्यमिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इति अञ्जलि-
त्रयं दातव्यमिति च शब्दाच्च पूर्वनवाञ्जलिभिः समुच्चयः ।

नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीनिति नमो व-
इत्यादि स्वधायै वः पितरो नम इत्यन्तस्य जप एव ।

न पठञ्जलिकरणं,—

तथाच,—

नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति श्राद्धस्त्रें कर्काचार्यैरुक्तं
नमस्काररूपत्वात् पुटाञ्जलिमिति ।

श्राद्धप्रकरणे,—

षट्क्लो नमस्कारोतीति श्रुतिरपि, तत्र जपानन्तरं माता-
महादितर्पणं ततो मातामहानिति वचनात् ।

विशुपुराणे,—

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात्पित्रेण तौर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुस्त्रे मे ॥

माले प्रमात्रे तन्माले गुरुपत्नैर्तथा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां स्त्रिघमिकाय भूसुजे ॥

इति मातामहानन्तरख्लोकेश्वेति मातामहतर्पणानन्तरं काम्यं
मातादितर्पणं कार्यमिति केचित्, न किञ्चिदेतत् ।

शहः,

पित्रे पितामहाभ्याच्च मात्रे दद्यात्ततो जन्म ।
पितामहोस्ततो दद्यात्-मातामहकुले ततः ॥

मरीचिः,—

पितृणां तर्पणं पूर्वं मातृणां तदनन्तरम् ।
पित्रादिवयपद्मीनां सुखं देवं ततो जन्म ॥
ततो मातामहानाच्च क्रम एष तु तर्पणे ।

गोभिनः,—

वीन् पिण्डतस्त्रीन् मातृतः, एवं याज्ञवल्क्योयकात्यायनीययो-
रतुक्तावपि अविरोधात्मातृतर्पणम् ।

पिण्डतर्पणानन्तरं नित्यमेव कार्यं, अतएव मातृवर्गतर्पणं
नित्यं स्मृत्यन्तरादिति कल्पतरुकारेणाप्युक्तम् ।

मातामहानन्तरं मात्रादितर्पणं कल्पतरुकारेण लिखितमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तदपि न किञ्चित् ।

तेन याज्ञवल्क्योयानुकूलेऽपि नित्यं मातृतर्पणं कर्त्तव्यमिति
पद्मादिचारितं न तु मातामहाद्यनन्तरं कार्यमिति लिखितम् ।

विश्णुपुण्यवचने मात्रे इति यदुक्तं तदिमातृपरं प्रमात्र इति
मातामह्यै मातामहाय तत्पित्रे च समाहित इति प्रमातामह-
वृद्धप्रमातामहयोः मन्त्रिहितखेन बुद्धिस्थत्वात्तमात्रे इत्यत्र
प्रमातामहोवृद्धप्रमातामह्योः परामर्गः ।

एकवचनं क्षान्दमं जाद्याभिप्रायेण वा, नैर्यथा व्याख्यातं

प्रमातामहभार्या । तन्मातापितामहस्य बुद्धिस्थत्वात्प्रितामह-
माता इति^१ तत्कर्वप्रमाणपदेन पितामहाः परामर्शे विहस्य
व्यक्तनिगमनाविरहात् तन्मात्रे इत्यत्र मातामहादिना व्यवहृत-
त्वात्प्रितामहस्य परामर्शभावात् सर्वथाप्यसङ्गतसिति सारविद्धि-
र्विभाव्यम्, एतेन तैरन्यद्युक्तिजालं कृतं तत् पूतिकुम्भाखडायित-
मिति मन्तव्यम् ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां भागं तेन गच्छेत् स्तरिष्यति ॥

इति मनुवचनात्त्र परम्पराप्राप्तो माणवतर्पणानन्तरं मातामह-
तर्पणसमाचारः सर्वथा न त्याज्यः, विष्णुपुराणवचनस्य स्मृत्य-
पित्र्या दुर्बलत्वमित्यपि केचित्, अत्र पितामहादिजीवने स्वान्
पितृनिति देवतात्मेनाभिधानात्

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्य कीर्तयेत् प्रपितामहमिति वचना-
हृष्टप्रपितामहादियोगेन चौनवतर्पयेत् । माणवजीवनेन पिता-
महादितर्पणम् ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति निषेधे जीवन्तमिति पुंस्वस्योद्दिश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्, पितामहोजीवने माणवतर्पणं,
पिता यस्य तु वृत्तः स्यादिति प्रतिप्रसवाभावेन न जीवन्तमति
दद्यादिति निषेधप्रवृत्तेः । मातामहे जीवति प्रमातामहादिपुरुष-

(१) -पितामहमाता इति तन्माणपदेन पितामहाः परामर्शे निगमना-
विरहात् ।

वयतर्पणं, यदि स्याज्ञीवत्पितृक् एतानेवेतिवत् तर्पणनिषेधाभावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपौति नियमवचनात्, बहुनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये मातामहाच्च सततमिति मातामहपटोपस्थापितमालपितादिवर्गस्य वहुत्प्राप्तेः ॥

सर्वत्र नमश्वदादियोगः, नमस्कारस्वधान्वितानिति वचनात् ।
तत्र क्रमः,—

पितृमालमातामहवर्गतर्पणानन्तरं विमालपितृव्यज्येष्ठभावादिस्ववंशानां पढीनां पुन्नाणां च एकैकाङ्गलितर्पणं तत्-पुन्नाभावेन कार्यम् ।

विष्णुस्मृतौ आदौ स्ववंशानां इति सामान्याकारणोक्ते, ज्येष्ठादिक्रमेण कार्यं, मातामहादीनां सख्यादीनां च तर्पणं वैकल्पिकत्वात् क्रियेत चेत् ।

यथाच्च यथाप्रकाशमिति शङ्खोक्तेः ।

शङ्खायां सत्वां नामस्मरणमनतिक्रम्य कार्यम् ।

तत्र यत् क्रमवाक्यानि पठन्ति तानि परस्मरविरोधान्वादर-ण्णीयानि । सर्वतर्पणानन्तरं विष्णुपुराणे, इदं चापि जपेदम्बुद्याद्वा स्वेच्छया नृप, देवाः सुरास्तथा यत्रा इत्यादि कथनात् । अन्ते तत्तर्पणं पितृधर्मेण, तदाक्यानि पढतौ लेख्यानि । जपेदम्बुद्यादिति मन्त्रेण जलं दद्यादित्यर्थः । इदं सर्वं स्नानाङ्ग-तर्पणेऽपि ।

तथाच विष्णुः,—

ततः सम्बन्धिवान्ववाः ततः सुहृदां, एवं नित्यस्त्रायौ
भवतीति स्मृत्यत्तरोक्तानां सर्वेषां तर्पणं स्नानाङ्गमित्युक्तं भवति ।
याज्ञवल्क्यः,—

वस्त्रनिष्ठौडितं तोयं स्नातस्योच्छष्टभागिनां ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्विष्ठौडयेत् स्थले ॥
अन्नप्रकरणात्तस्य अपसव्येन पौडनम् ।
तथा,—असंस्कृतप्रमीतानां इत्यादि ।

स्नानशास्यां प्रदातव्या मृदस्त्तिस्त्रो विशुद्धये ॥
इति वचनाच्युर्शोधनपूर्वकं निष्ठौडनम् ।
अत मन्त्रपद्मतौ लेख्यः । एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि स्तिष्ठकृद-
यागवत् त्यागांशेनादृष्टार्थच्च ।

तेन भान्त्या स्नानवस्त्रस्य पूर्वं निष्ठौडने नाशे वाऽकृत-
स्नानस्य वा तर्पणे जलान्तरेणासंस्कृतानुहित्य जलं देयम् ।
स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं वाधित्वाऽस्य स्नानाङ्गत्वम् । तेन
तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नानेऽपौदं प्रवर्त्तत इति केचित्तत्र, स्नान-
पदस्य प्रकृतमाध्याङ्गिकस्नानपरत्वात् ।

अथ जपयज्ञविचारः, सावित्रीं प्रकृत्य ब्रह्माण्डे,—
अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।
नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्टेया स्वशक्तिः ॥
सा सावित्री, अतएवास्य नित्यत्वम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

पीड़ियित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

अजपौ पूयशोणितमिति यो नित्यजप उक्तस्तस्यायं काल-
विधिः ।

याज्ञवल्क्योर्ये तर्पणात् पूर्वमादावारभ्येत्यादिना ब्रह्मयज्ञ-
मुक्ता तर्पणात्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानान्नास्य जपयज्ञस्य
ब्रह्मयज्ञत्वं, किं च मनुना स्नातकप्रकरणे कृषियज्ञपदेन ब्रह्म-
यज्ञमुक्ता सन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितम् ।

शङ्खः,—

नाघर्मर्षणात्परमन्तर्जलजपो न व्याहतिभ्यः परं होमो न
सावित्रिगः परं जाप्ये इति जपसामान्यमुहिष्य गायत्रीजपं
विहितवान् ।

तस्मात् पुरुपार्यस्य जपस्यायं कालः

न चास्य जपयज्ञस्य स्नानाङ्गत्वं शङ्खनीयम् ।

तर्पणस्य स्नानवस्त्रजलप्रतिपत्यन्तत्वात्, अतएव ब्रह्मा-
विष्णुदिपूजनं न स्नानाङ्गं न वा तर्पणाङ्गं, तीर्थविसर्जनं तु
स्नानाङ्गं, तदादायैव स्नानविधिरेप इति कात्यायनस्यात्ते
उपसंहारात् ।

मरसिंहपुराणे,—

ततोऽर्थं भानवे दयात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।
 उत्थाप्य मूर्द्धं पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥
 हंसः शुचिषदिति भानवेऽर्थं दयादिति सम्बन्धः ।
 प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यन्तर्हितत्वात् ।

पाद्म,—

आचम्य विधिवत् सम्यगालिखेत्यद्वयमग्रतः ।
 अक्षताभिः सुपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥
 अर्थं दयात् प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 नमस्ते विषुरूपाय प्रभाकर नमोऽसुते । इत्यन्तो नम-
 स्तारमन्त्रः पद्मतौ लेख्यः ।
 एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः क्षत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 द्विजं गां काञ्चनं सृष्टाऽ ततो विषुरुहं ब्रजेत् ।
 अक्षताभिरर्थं दयादिति पूर्वेणान्वयः ।
 सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 एवं सूर्यं नमस्त्वयेति परेणान्वयः । तेनार्घदानानन्तरं
 नमस्ते विषुरूपायेत्यादिना सूर्यनमस्तारः ।
 प्रदक्षिणत्रयं चार्षदानाङ्गम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

निष्पोद्य स्तानवस्तुं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।
 देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादैनाममस्तरः ॥

ब्राह्मवेणवरौद्रैसु सावित्रैसैत्रवारुणैः ।
 तत्त्विष्ट्वर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वे तु दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेतु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 त्वसर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः ।
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाख्यप एव वा ॥
 अच्छितं स्याजगदिदं तेन सर्वचराचरम् ।
 विशुर्व्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ॥
 तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ।
 सावित्रा दद्याद्गूपादि यथाशक्ति समाहितः ॥
 एवं सम्पूज्य देवेशं चण्डं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदकं हंसः शुचिषदित्यृचा ॥
 स याति ब्रह्मणः सद्य स्तावेतेतानया तु यः ।
 अट्टश्यमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 सम्बर्चस्येति पाणिभ्यां तोयेन विसृजेन्मुखम् ।
 स्वयम्भुरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आवृत्य तु नमस्कुर्याद्विशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै 'ओषधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ।
 एतेभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जन्मम् ॥

(१) औषधिभ्यः ।

दत्त्वा नमस्येक्षुमशस्त्रन्ते वै सर्वेकम्भणाम् ।
 नमोऽङ्गोऽपां पतये वारुणाय नमो नमः ॥
 इत्युक्ता ऽपो नमस्त्रियावनौ देवांश्च नामवत् ।
 इदमापः प्रवहत धाम्नो धाम्नस्तथैव च ॥
 विमोचनञ्च तौर्यस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ।
 देवगा तु विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ॥
 प्रक्षाल्य तौर्यदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ।
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एवैकेन तस्मिन्नमन्तेण पूज्याः । सविता-
 मित्रो वरुणश्चाचिरेव च ।

उपादेयबहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्मिन्नैर्वैर्ज्ञादिदेवताप्रकाशन-
 सम्बन्धैः, ब्रह्मादीनां मूर्त्तिधानं कृत्वा तस्मिन्नमन्त्वमुच्चार्यं प्रणवेन
 नामान्युक्ता अँ ब्रह्मणे नम इत्येवं पृथक् पृथक् पुष्पं विन्यसेत्,
 जले क्षिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमात्रेण्यर्थः ।
 विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावाहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन
 पुष्पदानं, समस्तस्य करण्णत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं विष्णुस्मृतिगतं
 प्रत्येकस्य पुष्पदानसाधनत्वमत्र न ग्राह्यं, उदकदानं पुष्पाभावे,
 गायत्रया धूपाद्युदासनान्तं कर्म, निरञ्जनं निष्पृपञ्चब्रह्म,
 अत नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषे नारायणेनाभिष्ठौ इति श्रुत्या
 मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात् मन्त्रलिङ्गस्यापि
 नारायणपरत्वात् विरुद्धस्मृतिगतपुरुषोत्तमनरसिंहविष्णुचक्रपाणि-
 पदानां पूजावाक्याश्रुतनामप्यनादरः ।
 नरसिंहपुराणे,—

ध्येयः सदेति नारायणध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्टं ददानीति प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं, समाचारोऽप्येवं, दिशः प्राच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्याः, दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्यो नम इति वहवः ।

अवनौ भूमौ देवनमस्त्वारः, नामवत्, कृत्वेदाय नम इत्येवं क्रमेण, आप्यायस्त्र इति देवा गातुविद इति निवेदनम् । अनेन जपेन परमात्मा मे प्रोयताःस्मित्येवं रूपेण ।

अथ मध्याङ्गसम्ब्यापद्वतिः,—

तत्र प्रमाणं प्रातःसम्ब्यायां लिखितम् ।

तत्र विशेषः,—

गायत्रा जलाञ्जलिप्रचेप एक एव ।

तत्र पुष्टमित्रयणनियमः,—

जलाञ्जलिप्रचेपकाले सावित्रीध्यानम् ।

तद्यथा,—

सावित्री वैणवी चतुर्भुजा गङ्गाचक्रगदापद्मधारिणी युवतिः शुक्लवर्णा शुक्लवस्त्रदयोपेता गरुड़माहृष्ट विष्णुलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टेति ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनम् ।

अमन्त्रं प्रदक्षिणं कृत्वा उद्दयं उदित्यं चित्रं तच्चक्षुः हंसः शुचिपदित्येतैरूपस्थानं कृत्वा गायत्रा कृत्यादिस्मरणम् ।

कराङ्गन्यासो,—

सावित्रादिपूर्व्ववद्गानं ध्येयः सदेति वा ध्यानं यथोक्तार्थध्याननियमेन तिर्थक्पाणिना गतमष्टोत्तरं अष्टादश वा गायत्री-

जपः कार्यः, ततो गायत्रुपस्थानपूर्वकं पूर्ववद्वायत्री-
विसर्जनम् ।

अयोपस्थानादितर्पणपद्मिः, जड्डबाहोः सूर्याभिमुखस्य
उपस्थानं, असंसक्तपार्श्वरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य,
स्वयम्भु कृषिः, विभ्राड्बहती कृत्यः, उदुत्यं पावक, दैव्या
अध्ययू, गायत्रास्तिस्तः, तं प्रलया । जगतौ कृत्यः, अयं वेनश्चित्रं
देवानां, आन इलाभिस्तिस्तस्तिष्टुभः, तरणिर्विशः पदहिकच्च
दे गायत्रैः तत् सूर्यस्य तन्मित्रस्य दे त्रिष्टुभौ,२ वरमहान्,
वर्यश्वसा आयन्त इवेति हहत्यः ।

अद्या देवा आकृणेति दे त्रिष्टुभौ, अत तं प्रलया ।

अयं वेनश्चित्रं देवानामिति कृत्यं, प्रतीकोक्तम् पूर्वान्मातं
स्मारितम् ।

लोकं शृणुता अस्येन्द्रं विश्वा इतिवत्, एवं सप्तदशर्तो भवति,
प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः, विभ्राड्बहत्पिवतु सोमं मध्यायुर्दध-
यद्वप्त्वा अविह्वतुं, वातयुतो यो अभिरक्षन्तु लना प्रजाः गुप्ते
अपुरुषा विराजति ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं,
येनापावकचक्षुषा भुरख्यन्तं जना अनु ।

त्वं वरुणं पश्यसि ।

दैव्या अध्ययू अगत्प्रयेन सूर्यत्वचा, मध्यायकं समं जाये, तं
प्रलया पूर्वया विश्वथेमया ज्येष्ठतात्रिं वर्हिषद्गु स्वर्विदं, प्रती-

(१) यदहिकच्चदेनायत्यै ।

(२) तत्सूर्यस्य तज्जनितस्य दे त्रिष्टुभौ ।

चीनं ब्रजिनं दोहसे धुनि माशुं जयत्त मनुया सुवर्जसे, अयं वेन-
शोदयत् पृष्णिगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने, इममगाञ् सङ्गमे
सूर्यस्य णिशुं न विश्वामतिभीरियन्ति ।

चित्रं देवाना मुदकादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रायावा पृथोवौ अन्तरोक्तं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषवश ॥

आन इलाभिर्विदधे सुशस्तिविश्वानरः सविता देव एतु ।

अपियथा युवानो मक्षयानो विश्वं जगदभिपिले मनीषा ।

यदयकच्च ब्रवहं तुदगा अभिसूर्यः, सर्वं तदिन्द्र ते वशे,
तरणिर्विश्व दर्शतोज्योतिष्कृदसि सूर्यं, विश्व मा भ्रामि रोचनं,
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्वा कर्त्तोर्विततथुं सञ्जभार,
यदेतयुक्तहरितथुं सधस्यादादाक्रीवासस्तनुतेऽसि मसै । तन्मित्रस्य
वरुणस्याभिचक्षे सूर्योरूपं क्षणुदत्तदीरुपस्ये ।

अनन्त मन्दृष्टपदस्यपाजः^(१) क्षणमन्दृष्टरितः सम्भरन्ति ।
वर्णमहां असि सूर्यबलादित्य मर्हासि, महस्तेसतो महिमागनिस्य-
तेऽर्द्धा देवमहांसि । वटुर्यसहसा महाञ् असि सत्रा देवमहाञ्
असि, महादेवानामसूर्यः पुरोहितोविभुज्योतिरदामः ।

आयत्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षतः, वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रतिभागं न दीधिम । अद्या देवा उदिता सूर्यस्य
निरथहसः पिष्टतानि रजद्यात्, तत्रोमित्रोवरुणोमामहन्ता

(१) पाणिः ।

(२) महानाम-

(३) ज्योपाञ् ।

मदितिः सिभुः पृथिवी उतद्यौः । आक्षेन रजसा वर्त्तमानी
निवेशयन्नमृतं मर्त्यच्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ।

ॐ पुरुष सूक्तमन्तस्य, नारायणकृषिः, पञ्चदशार्चाऽनुष्टुप्-
छन्दः । षोडशर्चाच्चिष्ठुपच्छन्दः । जगद्गीजं पुरुषो देवता, पुरुष-
मेष्ठे विनियोगः, पुरुषोऽहं नारायणो कामयतेत्यादि ब्राह्मणं ।

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्वतः सृष्टात्यतिष्ठद्यगाङ्गुलम् ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्येशानो यदन्ने-
नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो जायाञ्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ॥

ततो विश्वद्व्यक्त्वामत्साशनानशने अभि, ततो विराल जायत,
विराजोऽधिपूरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चात् भूमिमयोपुरः ।

तस्माद् यज्ञात्सर्वहुतः समृतं पृष्ठदाच्यं पुश्यूस्त्वाञ्चक्रे वायव्या
नारण्यायाम्याद्यये, तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत रुचः सामानि जज्ञिरे,
छन्दाञ्चसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । तन्मे मनः शिव-
सङ्खल्पमसु, येनेदं भूतं भवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वं,
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्खल्पमसु, यस्मिन्नृचः
सामयजुञ्जियस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिञ्चित्तं
सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्खल्पमसु । मुसारथिरस्या

निवचन्मनुष्यानेनीयते भिषुभिर्बाजिन इव, हृत्रितिष्ठं यदजरं
जविष्ठं तमे मनः शिवसङ्कल्पमसु ।

मण्डलब्राह्मणं,—

विनियोग्यत्वेन मन्त्रकार्यं करणान्मन्त्रलाभेन कृष्णादिस्मरणं,
प्रजापति कृष्णः, यजुः सूर्योदेवता सूर्यो पस्थाने विनियोगः, यदेत-
न्मण्डलं तपति तन्महदुक्तं अरुचः सरुचं लोकोथ यदेतदतिदीप्यते
तन्महाव्रतं तानि सामानि सप्ताम्नां लोकोथ य एष एतदस्मिन्
मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूऽषि स यजुषां लोकः सैषा
त्रयेव लोकविद्या तपतौति वाग्वै ते पश्यन्ती वदति । य एष-
एव सृत्युर्यः एष तस्मिन् मण्डले पुरुथैवमसृतं यददर्चिर्दीप्यते
तस्मान् सृत्युर्निन्नियते सृते ह्यस्तमादून दृश्यते विवर्ते सर्वतो-
हेनेन परिवृत्तो सृत्यो पुसा विवर्तौत्येतस्मिन्निमण्डल एतस्य
पुरुस्याल्मेति तदेष श्वोको भवति, तयोर्वा एतयोरुभयो रेतस्य
चाशिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्त्यं
परस्मैनश्च उत्तेदेतां प्रतिष्ठां चिन्दा इत्येताऽहं हस्त प्रतिष्ठां
ज्ञत्यो महादुक्त्यं परस्मै श्च सति तस्मादुक्त्यश्चसं भूयिष्ठं परि-
चक्षते प्रतिष्ठा च्छिन्नो हि भवतौत्यधीदेवतम् ।

अथा यज्ञ यदेतन्मण्डलं यदेतन्मण्डलं यतस्मादश्चा अजायन्त
एके चोभयादतः ।

गावो ह जन्मिरे तस्मान्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं वर्हिषि प्रोचन् पुरुषं जातमग्रतः ॥

तेन देवा अजायन्त साध्या कृपयत्व ये ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, मुखं किमस्यासि किं बाह्न
किमूरु यादा उच्येते । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासौद्वाह्न राजन्यः
क्षतः, उरु तदस्य यदैश्चः पङ्गाण् शूद्रो अजायत ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चोः सूर्यो अजायत ।

श्रीवाहायुश्च प्राणश्च^१ मुखादग्निरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरोक्तं श्रीर्णो द्यौः समवर्त्तत ।

पङ्गाण भूमिर्दिशः श्रीवात्तथालोकान् अकल्पयन्, यत्पुरुषेण
हविषा देवा यज्ञ मतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासौदाज्यं ग्रीष्म इधः शरद्विः ।

सप्तस्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधक्षता ॥

देवाय यज्ञं तन्वाना अवध्नं पुरुषं पशुम् ।

यज्ञेन यज्ञमजयत्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेहनाकं
महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ।

यज्ञायत इत्यस्य पट्कस्य, प्रजापतित्रष्णिः, तिष्ठुपक्षन्तः,
मनोदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः, उँ यज्ञायतो दूरमुदैति
दैवं तदुसुपस्य तथैवेति, दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमसु ।

येन कर्माख्यपसो मनोघिणो यज्ञे क्षणन्त वितयेषु धीराः ।

यत्पूर्वं यज्ञमन्तः प्रजानां तन्मेमनः शिवसंकल्पमसु ।

यत्प्रज्ञानं भूद्वचेतो धृतिश्च ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्वृते किञ्चन कर्म कुरुते तन्मे मनः शिवसंकल्पमसु ।

न पल्यथु सक्तोय यदेत इदं तत्पुष्करपर्णमापोह्नीतामापः
पुष्करपर्णमय १स एष तस्मिन् मण्डले पुरुषोऽयसेव ३सत्योऽयथु
हिरण्यमयः पुरुषः, तदेवैतत्त्वयथु सथु ३सृत्येहोपे भेतद्यज्ञ-
स्यैवानुसथु स्थामूर्द्धमुपक्रामति तदेतमश्चेति तस्मादग्निनादियेत
परिहतममूर्तह्नीयु ५तदा भवति ल्य एवाधि यज्ञं, अथाध्यामं
यदेतन्मण्डलं तपति यश्चैपरुषम इदं तत्शुक्लमं क्षणव्रय यदेत-
दच्चिर्दीर्घ्यते यज्ञैतत् पुष्करपर्णमिदं तत्क्षणमक्षणव्रय यएष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैप हिरण्यमयः पुरुषोऽयसेव स योऽयं
दक्षिणे यत्पुरुषः । य एष एव लोकं १पृणितामेव ३सर्वोऽग्निरभि-
संपद्यते, तस्यैतत्त्वियुनं योऽयथु सब्येयन्पुरुषोर्द्धमूलत्वे तदात्मनो
यन्मियुनं यदा वै सहस्रियुने नाथसर्वोऽक्षत्स्त्रियायैतदत्ते हे भवतो-
इन्द्रह्यु ५ हि सिद्धियुनं प्रजननं तस्मादेऽच्युरोकं गृणे उपधीयते
तस्मादुच्याभ्यां चितिं प्रणयन्ति, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेयन्
पुरुषोयोऽयमन्वाणी ताभ्यां देवा एतां विश्रृतिमकविनासिकां
तस्माज्ञायाया अन्तेनास्त्रियाद्वीर्यवान् वास्माज्ञायते वीर्यवन्त-
मुहसा जनयन्ति यस्या अन्तेनाश्वाति ।

तदेत देवतन्त्रु राजन्य १वौ मनुष्याणा मनुत्तमां गोपयन्ति
तस्मादुत्तेषु वीर्यवान् जायते सृतवाकावयसात् ३साक्षिप्रस्येनं न

(१) यएष एतस्मिन् ।

(५) गट-

(२) मयोऽयथु-

(६) सुर्वोऽ-

(३) सृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैव-

(७) हे हे लोकं-

(४) ह्नीददो भवति- ।

(८) वन्न वो-

जनयति तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा
 मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत् पुरुषः स्वपिति तदर्था है विद्यं
 मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा समिति भव इति देव इत्येतन्मिथुनं
 गरमोह्येष आनन्द तस्मादेवं वित्स्वपां लोकाण् है ते एव तदेव
 ते मिथुने प्रियेण धाम्ना सम्बद्धेयति तस्मादुह्य स्वपन्तं धूरेण वन-
 वोधयेत्वेतदेते देवते मिथुनीभवत्यो हिनसानौति तस्मादुहैतत्
 सुष्टुगुणश्चेष्माणमिव सुखं भवत्येते एव तदेव ते रेतः सिद्धन्तः
 तस्माद्रेतः स इदं सर्वं एव सम्भवति यदिदं किं च, स एष एव
 मृत्युर्य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यशायं दक्षिणेयन् पुरुषः तस्य
 ह्येतस्य हृदये पादावतिह्य तौ तौ हैतदाच्छन्नो क्रामति यन्मनो
 क्रामत्यथ हैतत् पुरुषो मियते तस्मादुहैतवेतमाहुराच्छैदितस्येते
 षड् एव प्राण एषहीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः
 स्वासयदास्वपित्ययैनमेति प्राणाः स्वा अपि यन्ति तस्मात्
 स्वापीयस्वाप्ययोहः सर्वतः स्वप्ननुत्वा चक्षते परोपरोक्तका
 माहिदेवाः ।

स एतैः सुप्तो न कस्यानवेदमनसा सङ्गत्ययति न वाचानसा
 रसं विजानाति न ग्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यन्ति न
 श्रोत्रिण शृणुत्येव इत्येति तदापिता भवन्ति स एष एकः सन्धजा-
 सु बहुधा व्याविष्टः तस्मादेकासति लोकं पृणाति सर्वमग्निमनु-
 विभव्यथ यदेक एव तस्मादेका, तदाहुरेको मृत्युविभना इत्येकश्च
 वहवश्येति अब्रूपादयेहासावभूत तेनैकोथ यदिह प्रजासु बहुधा
 व्यादिष्टस्तेनो रहवः, तदा दुरन्तिके मृत्युदुरात्यन्तिकः दूरे चेति

ह्यवूयादहाय मिहाध्वासं तेनान्तिकेय यदस्य १वमुत्र तेनोदूरे,
तदेष श्वोको भवति अन्ये भात्ययचितो रसानात् साच्चरेमृत इति
यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमयना एष एतन्मण्डले गुरु असोभासं
एतस्मिन्ननेपचितो भातीत्यधिदेवत, अथाध्वात्ममिदमेव शरीरमन्न-
मययो यां दक्षिणे यन्पुरुषस्येता स एतस्मिन्ननेपचितो भाति,
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरित्येपहीन्नात् सर्वं युनक्ति
सामिति छन्दोगा एतस्मिन्न्वौदृश् सर्वात् समानमुकथमिति वह्वप-
एपहीदृश् सर्वमुत्यापयति यान्तरिति यन्तविद एतेन हीदृश्, सर्वं
क्षतं विषमिति सर्पा सर्पा इति सर्पविद उर्जति २देवायिरिति
३मनुष्यमायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनपदोरुप-
मिति गम्भीर्गम्य इत्यप्तरमस्तु यथायथोपासते तदेवो ४भवति
५तद्वैत्यत्वावतितम्मादेनमेन ६एवंवित्सविरेवैरुपासीत सर्वात् हैत-
इवति सर्वात् हैनमेतद्वैत्यत्वावति ।

म एष तैष्टकोऽग्निरुचो वाययुरेकास्यस्यैकातव्यं कांशगर्गेपद-
धातिरुक्म एव तस्या आयतनमय यां यजुषा पुरुष एव तस्या
आयतनमययात् साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तैष्टकः
ते एवैते उभे एव च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे
ह्यन्ना ७सेनावरपीत एवत स्मृकेष्टकं स एष एव मृत्युर्य एष

(१) वमुत्र ।

(५) तद्वैत्यम्भूत्यावति ।

(२) देवारयिति ।

(६) तम्मादेनमेवं वित् ।

(३) मनुष्वा- ।

(७) ह्यक्षमेयजरपीत ।

(४) तज्जद्वेवभवति ।

तस्मिन्मण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणे यन् पुरुषः स एष एवं विदि
आत्मा भवति स यदैवं विदस्त्राज्ञोका रौत्यथैतमे अत्मानमभि-
संसवन्ति सोऽमृतो भवति रुत्युर्हिंस्यात्मा भवति इतिमण्डल-
ब्राह्मणं, दिवाकीर्णेः, शतरुद्रीयः शतैरिति लग्नौधरः, नमस्त-
इति तिस्तुणां प्रजापति ऋषिः, गायत्रीकृत्वः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः,
रुद्रो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यासुतते नमः,
या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनौ, तया नस्तन्त्रशन्त मया
गिरिगन्ताभिचाकसिही, यामिवुं गिरिशन्तहस्ते विभर्घऽस्त्वे,
शिवां गिरिततां कुरु मां हिंसीः पुरुषं जगत् ।

सौराः—

परमेष्ठिप्रजापति ऋषिः, द्वयोरनुष्टुप्खतीयस्य विराट्
आदित्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, कदाचनस्तरौरसि-
नेन्द्रसश्च सिदाङ्गुषे, उपौपेन्नु मघवन् भूयद्वन्नुतेदानं देवस्य पृच्छते
आदित्येभ्यस्वा ।

कदाचन प्रयच्छस्युभे निभासि जन्मनौ, हरीयादित्यसवनन्व-
‘इन्द्रियमातस्याममृतं दिव्या आदित्येभ्यस्वा ।

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुन्नामादित्यभवता मृगयन्तः, आवो-
र्वाचि सुमतीवह्वला दृश्यो विद्रशावरिवो विभरासदादित्येभ्यस्वा,
अघमर्षणसूक्तेनोपस्थानम् ।

गृह्णीपनिषत्,—

पूर्णमिदं पूर्णपूर्णमुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ खं ब्रह्मणं पुराणं वायुरमितिहस्माह कौरव्यायणीपुत्रो
वेदोऽयं व्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ।

असभवे मण्डलव्राह्मणान्तं, असक्तो विभाडित्यनुवाक-
मादेण वोपस्थानं, 'तव प्रदक्षिणमावृत्य नमस्तुत्योपवेशनं आसन-
स्येषु प्रागग्रेषु इर्भेषु, प्राञ्छुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः, हस्त-
योस्तोयेन घर्षणं, त्रिराचमनं अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्मार्ज्जनं, ओष्ठ-
योरेवाङ्गल्यग्रैः सक्षदुपस्थर्शनं, उदकेन वामपाणिना प्रोक्षणं, पाद-
योव्र प्रोक्षणं, शिरश्चुर्दयनासिकादयश्चोत्तद्यानां हस्तेन स्पर्शनं,
पवित्रलक्षणोपेतकुशत्वयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदग-
माकाभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपयह-
व्यतिरिक्तपवित्रलक्षणोपेतकुशत्वययुक्ताञ्जलिधारणं, प्रणवमुच्चार्य-
व्याहृतिचयोच्चारणम् ।

गायत्राः पादानां व्यस्तानां उच्चारणं, पुनः गायत्राः पाद-
द्वयरूपमड्डर्चमुच्चार्यं लृतीयपादोच्चारणम् ।

ततः आद्यावारभ्य मन्त्रसंहितायाः प्रथमम् ।

अध्यायाध्यायक्रमेण । अनुवाकानुवाकक्रमेण वा । प्रति-

दिनं यावत्समाप्ति पाठः । मन्त्रसमाप्तौ ब्राह्मणसंहितायाः
अध्यायाध्यायक्रमेण ब्राह्मणक्रमौ यावत्समाप्ति पाठः ।

अशक्तौ कण्ठिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्त्य यस्या-
नेकवेदाध्ययनं तस्यापरस्य वेदस्येवमेव क्रमेण समापनम् ।
पश्चादार्थवर्षपुराणेतिहासाङ्गानां यथाक्रमेण समापनम् । एवं
यावद्दिर्दिनैरेतिषां समाप्तिः पुनरादावारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण
यावज्जौवमभ्यासः । अशक्तौ गायत्रीमात्रं, प्रणवमात्रं वा, फल-
विशेषार्थिनः पुरुषसूक्तस्य जपनियमः । भूः, भुवः, स्वः, सत्यं,
तपः, शब्दायां, जुहोमौत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः,
सोंकारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, व्रग्म्बकजातवेदा गायत्रीरूपशता-
क्षरा जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते प्रुतप्रणवोच्चारणं,
ॐ नमो ब्रह्मणि, नमस्त्वग्नये, नमः पृथिव्यै, नमो ओषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे वृहते करोमीति
विजपः, इति तैत्तिरीयशुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः । अस्य
प्रत्यक्षशुतिगतप्रकारान्तरं न गृह्णते स्मृत्युक्तत्वात् ।

अथ तर्पणविधिः ।

प्रागग्रकुशत्रयास्तरणं, विश्वेदेवा स इत्यस्य मन्त्रस्य, 'पृच्छ-
मह कृषिः, गायत्रीकृत्वः, विश्वेदेवा देवताः, ब्रह्मादीनामावाहने
विनियोगः । विश्वेदेवा स आगत शृणुताम इमं हवं, एवं
वर्हिनिंघौदत, इत्यक्षतपुष्टाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छते—
त्यावाहनं, अक्षतानि वौकौर्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं इत्यस्य मन्त्रस्य
सुहोत्र कृषिः, त्रिष्टुपकृत्वः, विश्वेदेवा देवताः, जपे विनियोगः,
विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरौक्ते च उपदाविष्ट, येऽग्नि-
जिह्वा उतवायजत्रा आसद्यात्मिन् वर्हिविमादयध्वं इति जपः ।

दक्षिणजानुपातनं, उदझुखत्वं, कृत्जुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन
तर्पणार्थं यहणं, वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्यर्गनं,ॐ ब्रह्मा लृप्यतां,
इति अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थेन अक्षतयुक्तजलैर्येवाभिर्वा प्रादेश-
मात्रमुडृत्य जले जलप्रक्षेपेण सकुञ्जहस्तपर्णणं, इदं ब्रह्मणे मनसा
त्यागं कुर्यात्, एवं सर्वत्र, एवं ॐ विशुस्तृप्यतां, इत्यङ्गुल्यग-
रूपेण देवतीर्थेन सकृत्पर्येत् ।

रुद्रस्तृप्यतां इति पूर्ववत्, ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां इति
कनिठामूलरूपेण प्रजापतितीर्थेन सकृत् ।

इतः प्रभृति देवतर्पणं देवतीर्थेन सकृत् कार्यं, देवास्तृप्यन्तां
कृदांमि लृप्यन्तां, वेदास्तृप्यन्तां, कृपयस्तृप्यन्तां, मनातनास्तृप्यन्तां,
पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, गन्धर्वाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्या-

स्तृप्यन्तां, सम्बसरः सावयवस्तृप्यतां, देव्य स्तृप्यन्तां, अप्सरस-
स्तृप्यन्तां, देवानुगास्तृप्यन्तां, नागास्तृप्यन्तां, उँ सागरास्तृप्यन्तां,
ॐ पर्वतास्तृप्यन्तां, उँ मनुष्यास्तृप्यन्तां, यज्ञास्तृप्यन्तां, रक्षांसि-
त्प्यन्तां, उँ सुपर्णास्तृप्यन्तां, भूतानि लृप्यन्तां, पश्वस्तृप्यन्तां,
वनस्पतयस्तृप्यन्तां, उँ ओषधयस्तृप्यन्तां, उँ भूतयामचतुर्विध-
स्तृप्यतां,

स्थलस्य समीपे चेज्जले जलप्रक्षेपः, स्थले चेदुद्भूतोदकेन
‘चावाहनस्थानकुरेषु तान्नादिपात्रादिस्येषु जले स्थलेऽपि वा ।

ततो यज्ञसूत्रोत्तरौये कण्ठावसक्ते कृत्वा देवावाहनं कुशत्रय-
मुत्तरायं कृत्वा दक्षहस्तस्थितकुशत्रयमध्यस्य तोयाभिमुखं धृत्वा
उदध्नुखः सनकाद्याः सप्त मनुष्या अत्रागच्छत इति आवाह्य
सव्यान्वारथे दक्षहस्तेन प्राजापत्यतीर्थेन सनकादीनां प्रत्येकं
वारद्वयं तर्पणं, उँ सनकस्तृप्यतां, उँ सनन्दस्तृप्यतां, उँ
सनातनस्तृप्यतां, उँ कपिलस्तृप्यतां, उँ आसुरिस्तृप्यतां, उँ
बोदुस्तृप्यतां, उँ पञ्चशिखस्तृप्यताम् ।

अत्र सर्वव्रतापि मानस स्वागः, ततो यज्ञोपवीतोत्तरौये
अपसरथे कृत्वा दक्षिणाभिमुखः सव्यं जानु भूमौ निपात्य तत्र
देवावाहनं कुशत्रयं दक्षिणायं कृत्वा तिलपुष्पमादद्यात् ।

ॐ उग्नत इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्खं कटपिः, त्रिष्टुपकृतः, पितरो
देवता, आवाहने विनियोगः । ॐ उग्नतस्वा निधौमह्युग्नतः-

(१) स्थलस्य स्थले तीरसमीपे चेज्जले चेदुद्भूतोदकेन स्थले सम्भवे चावाहन-
स्थानकुरेषु तान्नादिपात्रादिस्येषु जले स्थलेऽपि वा ।

समिधोमहि । उशनुगत आवह पितृन् हवियेऽत्तवे इति
पठित्वा कथ्यवालननादयो दिव्यपितरोऽत्रागच्छत ।

वसवो रुद्रा आदित्या आचार्या अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा-
अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्मणं अत्रा-
गच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्माटपितामहीप्रपितामह्यः अमुका-
मुकामुका देव्यः अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातामह-
प्रमातामह-हृष्टप्रमातामहा अमुकामुकामुकशर्मणः अत्रागच्छत
इति आवाहयेत्, असामर्थ्ये सामान्यतः पितरो अत्रागच्छत-
इति आवाहयेत्, जीवत्पितृको वस्त्रादिहृष्टप्रमातामहान्तानामा-
वाहनं न कुर्यात्, केवलं मातरि मृतायां माटपितामहीप्रपिता-
मह्य अत्रागच्छत इति वर्हिष्ठदः पितर इत्यनन्तरं आवाहयेत्
तिलविकिरणं, आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्खं ऋषिः, तिष्ठुप्-
कृत्वः, पितरो देवता जपे विनियोगः ।

आयन्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निंश्चान्तांपयिभिर्देवयानैः
अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधित्रुवन्तु तेवन्त्यस्मान् ।

इति जपः, रजतादितास्त्रादिपात्राभावे रजतादिकौलकयुते-
नाञ्जलिना वा, केवलाञ्जलिना वा तर्पणं, तर्पणसाधनदच्छहस्त-
स्थितकुगतयस्य द्विगुणीक्रत्य कुगदिदलेन मोटककरणम् ।

कुगभूताग्रयोज्ज्ञे प्रवेगाय सव्यहस्ते कुगसधधारणम् ।

पितृतीर्थेन पावे जलपूरणं, दक्षिणहस्तेन अङ्गुष्ठतर्जनीरूप-
मुद्रां परिहृत्व धारास्त्रलेपु तिलप्रक्षेपः ।

शुद्धाञ्जलिना ग्रहणे पूर्वमेव दक्षिणहस्तेन तिलानादाय वामहस्ते क्षत्वा जलपूरणं, उद्भृतोदकेन पक्षे भूमिष्ठजलपूर्णपात्रे तिळान् प्रक्षिण्य तदाचात्पात्रेण सतिलजन्मग्रहणं जीवत्पिण्डकस्य तिलतर्पणाभावः, कव्यबालनलादीनां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ कथ्यबालनलस्तृप्यतां, इति गोशृङ्गमात्रमुदृत्य पिण्डतीर्थेन जलं क्षिपेत् । त्यागो मानसः ।

ॐ सोमस्तृप्यतां, ॐ यमस्तृप्यतां, ॐ अर्यमा लृप्यतां, ॐ अग्निश्वात्ताः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ वर्हिष्वदः पितरस्तृप्यन्तां, एतावज्जीवत्पिण्डकः कुर्यात् ।

पितरि जीवति मातरि सृतायां माटपितामहीनां तर्पणमचैव, प्रपितामही ततः प्रमीतपिण्डकस्याधिकं, ॐ वसवस्तुप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इति पिण्डतीर्थेन गोशृङ्गमाचमुदृत्य वारत्रयम् ।

इतःप्रभृति सर्वेषां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ रुद्रास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आदित्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः ।

अत्र मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं, नामविशेषणगोत्रादौ च ।

अथ पित्रादितर्पणं, उदौरतामित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिकृष्णः तिष्ठुप्छन्दः, पितरो देवताः, पिण्डतर्पणे विनियोगः, ॐ उदौरतामवर उत्परा स उन्नध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

अमुं य ईयुरवृकारुतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु इति पठिला

अमुकसगोब्रोऽस्मतिता अमुकदेवशर्मा लघ्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इति प्रथमाञ्जलिं दद्यात् ।

अङ्गिरस इत्यस्य मन्त्रस्य, अङ्गिरा कृषिः, लिष्टुप्कृत्तः, पितरो देवताः, पिण्डतर्पणे विनियोगः, अङ्गिरसीनः पितरोऽनवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः, तिषां वयं सुमतोयज्ञियानामपि भट्टे सौमनसे स्थामः, अमुकसगोब्रोऽस्मतिता अमुकदेवशर्मा लघ्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इति द्वितीयाञ्जलिं दद्यात् । आयन्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख कृषिः, लिष्टुप्कृत्तः पितरो देवताः पिण्डतर्पणे विनियोगः, उँ मधुवाता कृतायते मधुच्चरन्तु साधवः, माघ्रीनः सन्तोषधीः ।

आयन्तुन इति अस्मानित्यन्तं पठिला अमुकसगोब्रोऽस्मत् पिता अमुकदेवशर्मा लघ्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति लघ्यतीयाञ्जलिं दद्यात्, प्रत्यञ्जलि मानसस्थागः ।

जर्जमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति कृषिः, यजुः पितरोदेवताः, पितामहतपणे विनियोगः, उँ जर्जंबहन्तीरमृतं छृतं पयः कीलाळं परिस्तुतं, स्वधास्यतर्पयतमि पितृन्, उँ अमुकसगोब्रोऽस्मतितामहोऽमुकदेवशर्मा लघ्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इतिप्रथमाञ्जलिदानं, ल्यागः सर्वत्र मानसः ।

उँ पिण्डभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति कृषिः, यजुः पितरोदेवताः पितामहतपणे विनियोगः, उँ पिण्डभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, अचन् पितरोऽमीमद्दल्ल पितरोऽति-

ल्प्यन् पितरोपितरः शुभधं, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो-
ऽमुकदेवशर्मा ल्प्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति द्वितीया-
ञ्जलिदानम् ।

यैचेह इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, तिष्ठुपूर्कन्दः, पितरो
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ यैचेह पितरो यैचनेह
यांश्च विद्ययात् । उच न प्रविद्ध, त्वं वेत्य यति ते जातवेदः
स्वधाभिः यज्ञं सुकृतं जुपस्त्र, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो
ऽमुकदेवशर्मा ल्प्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति ल्पतीया-
ञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुवाता इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीकन्दः
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुवाता ऋताय ते मधु क्षरन्ति 'साधवः, माध्वीर्नः
ैसन्तोषधीः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा ल्प्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रथमाञ्जलि-दानम् ।

मधुनक्तमित्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीकन्दः, विश्वे-
देवा देवताः प्रपितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुनक्तमुतोषसो-
मधुमत्यार्थिं रजः, मधुद्यौरसुनः पिता, अमुकसगोत्रोऽस्मत्-
प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा ल्प्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
द्वितीयाञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुमां न इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्रीकन्दः,
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

(1) सिन्धवः ।

(2) सन्त्योषधीः ।

ॐ मधुमान्वो वनस्पतिर्धुमां असु सूर्यः, माध्वीर्गावो
भवन्तु नः, अमुकसगोत्राऽस्मवपितामहो अमुकदेवशर्मा लघ्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति लृतीयाञ्जलिदानम् ।

अमुकसगोत्राऽस्मत्पितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुक-
देवशर्माणस्तृप्यध्यमिदं जलं युष्मभ्यं स्वधानमः, इति मन्त्रं
प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्वयदानं, पितामहे जीवति प्रपिता-
महे पितामहसम्बन्धिमन्त्राः ।

एवमन्यदूर्घां,—

ॐ नमोव इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, पितरो-
देवताः जपे विनियोगः, ॐ नमोवः पितरो 'शुभ्यायनमो वः
पितरस्तपसे नमोवः पितरो यज्ञोवं तस्मै नमोवः पितरो रसाय,
नमो वः पितरो धोराय मन्त्रवे स्वधायै वः पितरो नमः, इति
क्षताञ्जलिर्जपेत्, ३पुनः पट्क्षत्वो नमस्कुर्यात् ।

अथ माहतर्पणं,—

अमुकसगोत्राऽस्मन्माताऽमुकादेवी लघ्यतामिदं जलं तस्यै
स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्वयं दद्यात्, एवं
अमुकसगोत्राऽस्मत्पितामही लघ्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः
इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्वयं दद्यात्, अमुकसगोत्राऽस्म-
वपितामही लघ्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः इति प्रत्यञ्जलि
पठित्वा अञ्जलित्वयं दद्यात् ।

(१) शोषाय ।

(२) न पट्क्षत्वो नमः कुर्यात् ।

अथ मातामहादितर्पणम् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा लघ्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठिला अञ्जलित्वयं दद्यात् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मव्यमातामहोऽमुकदेवशर्मा लघ्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठिला अञ्जलित्वयं दद्यात्,
अमुकसगोत्रोऽस्मद्वृज्ञप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा लघ्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठिला अञ्जलित्वयं दद्यात् ।

ततो ज्येष्ठमात्रादीनां तत्पुत्राभावे तर्पणम् ।

यथा,—

अमुकसगोत्राऽस्मद्ज्येष्ठमाताऽमुकादेवी लघ्यतामिदं जलं तस्यै
स्वधानमः, इत्येकवारं तर्पणं, एवं कनिष्ठमात्रादीनासूक्ष्मम् ।

देवा सुरास्तथायच्चा नागागन्वर्बराच्चसाः ।

पिशाचा गुच्छकाः सिङ्गाः कुषाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाव्याहाराश्च जन्तवः ।

दृष्टिमेते प्रथान्त्याशु महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

इति पिण्डतीर्थेन जलाञ्जलिदानम् ।

एति च प्रेतभावं गता इति वुद्धा तर्पणम् ।

तथा,—

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्याययायैतद्वैयते सलिलं मया ॥

इत्येकाञ्जलिः,—

तथा,—

ये बाध्यवा अबाध्यवा अन्यजन्मनि बाध्यवाः ।

ते हृषिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकांचिणः ॥

इत्येकाञ्जलिदानं—

ततः स्नानवस्त्रे मूर्त्तिकां विवारं दत्त्वा वस्त्रन्नालानं समा-
चारादास्तरणकुशत्रयं तर्पणकुशत्रयं च एकीक्षत्वं भूमौ संस्थाप्य
तत्र स्नानवस्त्रनिष्पीड़नम् ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोचिणो सृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम् ॥

इति मन्त्रेण,—

स्नानाभावेऽपि एतज्जलाञ्जलिदानमत्रैव ॥

निष्पीड़नकाले चासंस्कृतप्रमौतानां वुद्धौ करणं ततो यज्ञो-
पवीतो भूत्वा पूर्वमुखः सङ्कटाचमेत् ।

अप्र जपयज्ञः—

गायत्रा ऋष्यादिकं स्मृत्वा यथा ग्रक्तिगायत्रीजपः, अस्य ग्रक्तौ
सत्यामघमर्षणादोनां जपः ।

जपविधिस्तद्विर्माश्चोक्ताः ।

अथ सूर्याच्युतः—

अग्रतस्ताम्नादिपात्रेऽष्टदलपद्मं लिखित्वा तिलतण्डुलरक्त-
चन्दनयुक्तजलपात्रं अमन्मवे केवलजलपूरितपात्रं गृहीत्वा
ऋष्यादिस्त्रमरणपूर्वकं हंसः शुचिपदित्युचा मूर्द्धपर्यन्तं पात्रमुत्याप्य
सूर्याय अर्थो नमः, इति लिखितपद्मेऽधीम्बुप्रचेपः, गिरस्यञ्जलिं

निधाय, नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगव्रसूतिस्थितिनाशहेतवे,
त्वयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरच्छिनारायणशङ्करात्मने नमः,
इति नमस्कुर्यात्, त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणोत्तरकर्म,—

तत्र ब्रह्मपूजा,—

ब्रह्माणं चतुर्वक्त्रं रक्तवर्णकमण्डलुस्त्रकं स्त्रवहस्तं ध्यात्वा
हिरण्यगर्भं इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, विष्टुपूर्वन्दः,
हिरण्यगर्भो देवता, ब्रह्मपूजायां विनियोगः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां तस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
इतिजले पुष्पप्रक्षेपः, नात्रावाहनादि, पुष्पदानरूपैव पूजा ।

विष्णुपूजायां विशेषः—

यथा,—

प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, देवौ गायत्रौकृन्दः परमात्मा
देवता, विष्णुपूजाकर्मणि विनियोगः, प्रणवेनार्थसंस्कारः, जले
नारायणमावाहयामि नारायणं अत्रागच्छेति जलेन ध्येयः सदेति
ध्यात्वा आवाहनं, नारायणाय नमः, नारायणाय गम्भो नमः,
इति जलेन गम्भदानं, पुरुषसूक्तस्य ऋष्यादिस्मरणम् ।

पूजाया विनियोग इति विशेषः ।

ॐ सहस्र श्रीर्षेत्यादि साध्याः सन्तु देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य

नारायणाय पुष्टं ददामौति पुष्टदानं, असम्भवे तर्दर्थमपि जल-
दानं, गायत्रा कृथादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्थं नारायणाय धूपः
स्वहेति धूपदानं, गायत्रीमुच्चार्थं नारायणायेति दौपः स्वाहेति
दौपदानम् ।

गायत्रीमुच्चार्थं नारायणाय नैवेद्यं स्वाहेति नैवेद्यदानं, आच-
मनं, गायत्रीमुच्चार्थं नारायणाय नमः इति पुष्पाञ्जलिक्षयदानं,
गायत्रीमुच्चार्थं नारायणाय नमः स्वस्यानं गच्छेति हृदयकमले
गत इति चिन्तनं, इदं सर्वं जलेनैव निर्वाहयेत्, सम्भवे पुष्पेण,
शक्तौ सत्यां सर्वोपचारान् साक्षाद्यात्, तदन्ते निरञ्जनत्रूपत्वेन
धानं इति विष्णुपूजा ।

अथ रुद्रपूजा ।

नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य, अघोर कृषिः, गायत्रीकृत्वः रुद्रो-
देवता, रुद्रपूजायां विनियोगः ।

रुद्रं वृषं रुढं शूलहस्तं शुक्रं शुक्रवाससं ध्यात्वा नमस्ते रुद्रं
मन्त्रव उतोत इपवे नमः, वाहुभ्यामुतते नमः इत्युच्चार्थं रुद्राय
नम इति जले पुष्टं दद्यात्, अभावे जलदानं, इयमेव रुद्रपूजा ।

अथ सूर्यपूजा ।

देव सवितरित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण कृषिः, यजुः सविता
देवता, सूर्यपूजायां विनियोगः ।

देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गम्भीरः
केतपः^(१) केतनः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ।

गायत्रा: विश्वामित्र ऋषिः, गायत्रीऋन्दः, सविता देवता,
पूजायां विनियोगः ।

ततो गायत्रीं पठेत्, विश्वानित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण-
ऋषिः, गायत्रीऋन्दः, सविता देवता, पूजायां विनियोगः,
विश्वानि देव सवित दुरितानि परासुव, नाभिद्रं तन्न आसुव, इति
मन्त्रलयं पठिला सूर्यं रक्तं दिभुजं पद्महस्तं ध्यात्वा सविते नमः,
इति जले पुष्टं जलं वा दद्यात्, इति सूर्यपूजा ।

अथ मित्रपूजा ।

दण्डहस्तं महिषवाहनं कृष्णवर्णं मित्रं ध्यात्वा, मित्रस्येत्यस्य
मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीऋन्दः, मित्रो देवता, मित्र-
पूजायां विनियोगः ।

मित्रस्य ईर्ष्याधृतो गोदेवस्य मानसे, युन्नं विलं स्वस्तमं,
मित्र इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता,
मित्रपूजायां विनियोगः ।

मित्रो न एहि सुमित्रधा इन्द्रस्य रुमाविशदक्षिणं
उशनुशतम् खो नः खोनम् ।

---

(१) केतवः ।

(२) तर्षणी ।

(३) मित्र न एहि ।

धृत इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति कृषिः, यजुः, मित्रो देवता
मित्रपूजायां विनियोगः ।

धृते दुंहमामिल्यस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समोक्ताणं,
मित्रस्याहं न चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, इति मन्त्रतय-
मुच्चार्थं मित्राय नमः, इति जले पुष्टं जलं त्रिपेत् । इति
मित्रपूजा ।

अथ वरुणपूजा ।

शुक्लवर्णं पाशहस्तं मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा इमं मे वरुणं तत्वा-
यामि उरुं इति मन्त्रः तस्य यस्य कृत्यादिस्मरणं कृत्वा मन्त्रतय-
मुच्चार्थं वरुणाय नम इति जले पुष्टं जलं वा त्रिपेत् । इति
वरुणपूजा ।

हंसः, शुचिषदिति सूर्योवलोकनम् ।

अट्यमस्येति मन्त्रस्य, प्रजापति कृषिः, गायत्रीकृत्वः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अट्यमस्य केतवो विरस्मयो जनां अनु ।

भाजन्तो अग्नयो यथा ।

इति सूर्याभिसुखस्य ऊर्जवाहोरवस्थानं, संवर्चसेत्यस्य मन्त्रस्य,
प्रजापति कृषिः, त्रिष्टुप्कृत्वः, लष्टा देवता, सुखविमार्जने
विनियोगः, संवर्चसा पयसी संतनूभिरगच्छहिमनसामंशिवेन,
लष्टसुदन्तो विदधातु रायोनुमार्थितन्वोयद्विष्टम् । अनेन तोयेन

पाणिभ्यां सुखविमार्जनम् । स्वयम्भूरित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति-
ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता, उपस्थाने विनियोगः ।

स्वयम्भूरसि शेषोरश्मिवर्चोदा असिवर्चो मे देहि ।

सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते, अनेन सूर्योपस्थानम् ।

सूर्यस्येत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता,
प्रदक्षिणे विनियोगः । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते, अनेन प्रदक्षिणम् ।
उपविश्य दिग्भ्यो नम इति दिङ्नमस्कारः । दिग्देवताभ्यो नम-
इति दिग्देवतानमस्कारः, नमो ब्रह्मणे इति नमस्त्वत्य जला-
ञ्जलिदानम् ।

एवमग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीभ्यो नमः, वाचे नमः,
वाचस्पतये नमः, विष्णवे नमः, महते नमः, एतेभ्यो नमस्त्वत्य
प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं, तौर्ये च तौर्यदेशक्षालनं, नमो ऽद्रिभ्यो
अपाम्पतये वरुणाय नमो नमः, इति जलनमस्कारः ।

अत भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः, ऋग्वेदाय नमः,
यजुर्वेदाय नमः सामवेदाय नमः, अर्थवेदाय नमः ।

इदमाप इत्यस्य मन्त्रस्य, 'परमेष्ठो ऋषिः, अनुष्टुप्कृत्सः,
वरुणो देवता, तौर्यविसर्जने विनियोगः ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्चिद्विरितं मयि, यद्वाहमभिद्रोह
यद्वाश्रिप्र उतान्ततम् ।

धाम्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, धाम्नो धाम्न इति

(१) परमेष्ठिप्रजापति ऋषिः ।

यजुः यदाहुरम्भ इति गायत्रौकृत्वः, वरुणो देवता, तौर्यविसर्जने
विनियोगः ।

धाम्नो धाम्नोराज्ञस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरम्भा
वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तौर्यविसर्जनं, एवमावाहितस्य तिर्या-
न्तरस्यापि विसर्जनं, आप्यायस्वेत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति कृषिः
गायत्रौकृत्वः, सोमो देवता, जपे विनियोगः, आप्यायस्व समे तु
ते विश्वतः सोमवृशां,^१ भवावाजस्य सङ्गत्वे, इति दश जपेत्,
देवागातुर्विंद इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति कृषिः, यजुः, गातुविदी
देवता, जपसमर्पणे विनियोगः ।

देवागातु मिदो गातु मित्वा गातु मित, मनसम्यतद्भं
देवयन्नज्ञ खाहा वातेधाः, अनेन जपेन परमात्मा विष्णुः
प्रीयतामिति जपनिवेदनं, एवं स्नात्वा गृह्णागमनं, माध्याक्रिक-
कर्मानन्तरम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्रक्षाल्य तौर्यदेवी^२ तु गत्वा स्त्रं धर्ममाचरेत् ।

तथा,—

अवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानल्को ह्यसंस्तुशन् ।

आचान्तः सोदकुभ्यम् यद्देव शुचिरेव सः ॥

(१) विष्णु ।

(२) दानसम्पत्त ।

(३) देशं तु ।

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि,—

पातादिरहितं तोयमुडृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिष्ठीङ्गेन च ॥

शातातपः,—

नाधोवस्त्वैकदेशेन शुद्धर्थमप आहरेत् ।

यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्वक्षिणेन तु ॥

अत्र प्रोक्षणलक्षणं, पूजापञ्चयज्ञभोजनार्थमौष्टशमेव जलमित्यव-
गत्तच्यं,

विष्णुपुराणे, तर्पणानन्तरं ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष-
सुपूजनम् ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ।

पद्मपुराणे,—

द्विजङ्गां काञ्चनं सृष्टा ततो विष्णुगृहं ब्रजेत् ॥

आश्रयेषु ततः पूज्यः प्रतिमां वापि पूजयेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवमाचान्तपूर्वं विष्णुपूजायां क्लतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याक्षे
पूजा आवश्यकी नित्यविधानात् ।

(१) -दभिष्टपूजनं “जलाभिषेकपुष्पाणां वस्त्रनिष्ठीङ्गेन च ।

तथाच शिष्टाः,—

प्रातसु पूजयेदिष्णुं पञ्चरात्रविधानतः ।

मध्याह्ने पूजयेद्विद्वान् विष्णुपुरुषसूक्तकैः ॥

पुरुषसूक्तयाज्ञवल्क्योयकल्पे ।

चतुरस्त्वपुरं कृत्वा चतुर्दारि विभूषितम् ।

तन्मध्ये विलिखेत् पद्मं कण्ठिकाकेग्रात्मितम् ॥

प्रणवेन फटन्तेन करी संगोधयेत्ततः ।

दिग्बन्धनं ततः कुर्यादिधिवद्वूतगोधनम् ॥

प्रणवं मूतमुच्चार्य वौजं सञ्चित्य निर्दहेत् ।

तन्मध्ये तृद्वंरभ्रेण मरुता शोपयेत्ततः ॥

निर्दहेदग्निवौजेन प्लावयेद्वारुणेन च ।

एकार्णवमपर्यन्तं भावयेत्सचराचरम् ।

ततोऽरुणं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चनसप्रभम् ॥

वारुणेन तु सञ्चिन्त्य तन्मध्ये पूजयेद्विरिम् ॥

फुज्जारविन्दवदनं पौतनिर्मलवाससम् ।

पद्मजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बूनदप्रभम् ॥

केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितम् ।

मगङ्गचक्रं सुमेरं मुकुटाद्युपशोभितम् ।

मञ्चिन्त्य जीवमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥

(?) एकार्णवमपर्यन्तं ।

सोऽहमस्मील्यभिदेन चिन्तयित्वाम् पूजनम् ।
 कृत्वा मुद्राकृतं धृत्वा कुर्यात्त्रासविधानतः ॥
 आद्यामृतं न्यसेद्वामे हितीयां दक्षिणे करे ।
 लृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजानी तु पठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकायां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये न्यसेत् ।
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामवाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीम् ।
 अक्ष्योः पञ्चदशीं चैव पोङ्गशीं मूर्द्धि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पात्रस्य शोधनम् ।
 अस्त्वेण क्वालयेहिष्णोर्गायत्रा जलपूरणम् ॥
 गन्धादि दत्त्वा दशधा वौजं तु प्रणवं न्यसेत् ।
 मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेत् मण्डलान्तिकम् ॥
 अवगुणठा ततोऽस्त्वेण शङ्खमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानसैर्यजेत् ॥
 पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तिः ।
 आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं क्षितिमण्डलम् ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः ।
 पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥

संपूज्याऽष्टदलं पद्ममर्कसोमाग्निमण्डलम् ।

उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥

ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती, नारायणः सरसिजामन-
सन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटो हारी हिरण्य-
वपुर्दृतगङ्गचक्रः ।

आद्ययावाहयेदेवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।

एतावन्तो प्रिया विष्णोर्बन्दनीयासु भो द्विजाः ॥

एतावदर्शयेत्तिस्तः क्षतक्षत्वस्ततो भवेत् ।

द्वितीययामनं दद्यात्पादं दद्यात्तृतीयया ॥

स्वदेहे विन्यसेदेवं स्फूर्तेन पुरुषस्य तु ।

चतुर्थार्थं ततो दद्यात्पञ्चम्याचमनीयकम् ॥

पठगा स्तानं प्रकुर्वीत सप्तम्यां पौत्रवाससो ।

यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां गन्धमेव च ॥

पुष्पं दद्याद्यगम्यां तु एकादश्यां तु धूपकम् ।

द्वादश्यां दीपदानं स्यात्त्योदश्यां निवेदनम् ॥

पूर्ववत् स्ताननैवेद्यवस्त्वेणाचमनं भवेत् ।

गणेण चैवपालं च नारदं गुरुमेव च ॥

सर्वतः पूजयेद्विद्वान् मध्ये लोकेश्यपद्मयोः ।

इन्द्रमग्निं यमं चैव नैऋतं वरुणं तथा ॥

वायुं कुवेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनम् ।

स्तासु दिक्षु ततोऽस्त्राणि नामभिः प्रणवादिभिः ॥

सर्वतः पूजयेद्विदान् तत्सर्वं प्रणवे स्थितम् ।
 देवं प्रणवबोजेन संपूज्याञ्जलिभिस्त्विभिः ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं तत्रमोऽन्तं ततो दिजाः ।
 गुह्यातिगुह्यगोपा त्वं गृहाणास्मल्कृतं जपम् ॥
 सिद्धिर्भवतु मे देव त्वयसादादधीक्षज ।
 एवं निवेद्य विधिवज्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 षड्चर्चं पुरतो जप्ता जाह्नमन्वत्ततो जपेत् ।
 विश्वक्सेनं तथैगान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिः क्षणं दंस्त्रिणं घोरदर्शिनम् ।
 चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 कला देवस्य पुरतः प्रणमेद्वर्णवत् चितौ ।
 ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकलं निष्कलं हृदि ॥
 अच्छद्रमवधार्यान्ते चमस्वेति ततो वदेत् ।
 संहत्य मण्डलादेवं षोडश्या प्रणवं पठेत् ॥
 नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुम् ।
 आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥
 भक्तिस्त्रियेन मनसा ध्यायेत् पापहरं हरिम् ।
 योगमूर्त्तिं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 यो वा ध्यायेदिभूत्यर्थमाप्नोति वसुमिष्टितम् ।
 अत्र वौजं सञ्चिन्त्य निर्देहेदिति वौजं वायुवौजं यं सञ्चिन्त्य
 मरुता शोषयेत् इति सम्बन्धः, निर्देहेदिति वच्यमाणवक्त्रदाहस्य
 शोषणसाथलदर्शनाय ग्रथमसुपात्तं निर्दग्धं शोषयेदित्यर्थः ।

मध्यादूर्हरन्मेणेति जीवमात्मानं हृदिस्यं विचिन्तयेदिति वक्ष्य-
माणल्वान्मध्यात् हृष्मध्यात् सुषुम्णामार्गेण ऊर्हव्रह्मरन्मेण जीवं
द्वादशान्तं नयेदिति सम्बन्धः ।

निर्दहेदिल्यत्र निर्णयेदिति पाठे सुटमेव जीवनयनचिन्तनम् ।
रमिति अग्निवीजं, वं वारुणवीजं सोऽहमस्मीति विशुरहमस्मै-
त्वर्थः, आत्मपूजनं मन्त्राभावे भेदचिन्तनमेव मानसपूजाया-
वक्ष्यमाणल्वात्, मुद्राच्यमत्र विशोरसाधारणं श्रीवत्सकौसुभवैन-
तियमुद्रारूपम् ।

एतावत्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणल्वात् ।

एवं तत्त्वसागरसंहितोऽन्नं सर्वदेवसाधारणं अञ्जलिवन्दिनी
नामकमुद्राक्रयं नात्रोपादेयम् ।

कुर्यात्यासं विधानं तु इति माटकान्यासकेशवादिन्यास-
भावनाचतुष्टयरूपन्यासाः तत्त्वात्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

आद्यामृतं न्यसेद्वाम इल्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्रौ-
कृत्स्तो वैश्वरो मन्त्रस्तदिष्णोरितिगाह्वगन्यादित्यादिशब्देन
गन्यपुष्पाक्ततयवकुगायत्रिलङ्घेतसर्वपदूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततो
कृत्वेति उक्तस्य दग्धा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्रौ
वा मन्त्रः ।

पूजाङ्गपुरुपमूर्त्तमन्त्रो वा, प्रोक्तयेन्मण्डलान्तिकमिति, अर्घ-
मंस्कारस्याक्र लक्ष्य दृष्टार्थत्वादर्थक्रमेण पाठक्रमवाधाक्रोक्तये-
न्मण्डलान्तिकमिति गङ्गमुद्रादर्गनानन्तरं सम्बन्धते, तत्र मण्डलं

लिखितपद्मं तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमधं संस्कृत्य प्रोक्षयेदिति
सम्बन्धः, पूजयेदासनं तत्रेति तत्र मानसपूजायां, आधारादि-
क्रमेणासनपूजा कार्या ।

अर्थाहाह्नपूजायामप्यनेनैव विधिना आसनपूजेति गम्यते ।
आसनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात् ।

आवाहयेदिति हृदये विष्णुं ध्यात्वा नासाद्वारेणावाहनम् ।
नासाप्रदेशेनोदासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आसनपाददानानन्तरं
खदेहवदाद्यासृतं न्यसेद्वाम इत्यादिक्रमेण न्यासः ।

लोकेशपद्मयोरिति कर्णिकायां लोकेशो विष्णुः तद्वाह्नी
दलानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः, तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्वाणि
तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्वाणि वज्रादौनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति
सम्बन्धः ।

सङ्गच्चं जप्ता जर्हमन्वजपेदिति स्तोत्रानन्तरं सहस्रनामादि
जपेदित्यर्थः, मध्याङ्गे गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

बन्धं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरविन्दाभमिन्दौवरात्रम् ।

गोगोपौवृन्दवौजं जितरिपुनिवहं कुन्दमन्दारभासम् ॥

नीलग्रीवाग्रपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तम् ।

देवं पीताङ्गरं तं यजतु च दिनशो मध्यमेऽङ्गो रमायै ॥

ततो गृहपतिः कुर्यादभौषुरपूजनं, इत्युक्तवादस्मिन् काले-
ऽभौषुरगृहेवतानां पक्षाव्रेन पूजा विशेषविधिना कार्या असम्भवे
पञ्चोपचारपूजादिनाऽपि पाकस्य सर्वार्थत्वाहैश्वदेवापूर्वमपि-

नैवेद्यविनियोगे दोषाभावात्, वैश्वदेवात्पूर्वमपि 'यदि भोजने
दोषाभावात्, यत्तु पञ्चमभागे वैश्वदेवार्थं भूतवाचनमुक्तं तदैश्व-
देवाङ्गमिति न कविद्विरोधः, पूजानन्तरं वैश्वदेवसमाचारश्च
सिद्ध एव इति चतुर्थभागकृत्यम् ।

अथ पञ्चमभागकृत्यम् ।

दत्तः—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपिण्डमनुष्याणां कौटानां चोपदिश्यते ॥

यथार्हतो यथायोग्यं, मनुः,—

पञ्चसूना गृहस्यस्य चुञ्जी पेपिण्युपस्त्रः ।

कण्ठनौ चोदकुम्भश्च वध्यन्ते यासु वाहयन् ॥

आसां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्चकृत्सा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पिण्डयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमो दैवो वलिभौतो नृयज्ञोऽतिविपूजनम् ॥

पञ्चतान् यो महायज्ञान् हापयति शक्तिः ।

स गृहेऽपि वसन्तिलं सूनादोपेन लिप्यते ॥

याः सूना वाहयन् अतिक्रामन् विप्र इति शेषः ॥

वध्यते युज्यते पापेनेति शेषः ।

(१) यति भोजने दोषाभावात् ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

आङ् वा पिण्डयज्ञः स्यात्पिक्रो वलिरथापिवा ।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥

अध्यापनस्य ब्रह्मयज्ञत्वं,—

वैकल्पिकं, अत्र सम्भवे समुच्चयः, असम्भवे विकल्पः ।

तर्पणश्चाङ्गवलीनां चयाणां सति सम्भवे पिण्डयज्ञत्वम् ॥

वलिदाननित्यशाङ्काशक्तस्य तर्पणमाचेण पिण्डयज्ञसिद्धिः ।

यदेव तर्पयेत्वद्विः पितृन् स्नात्वा दिजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पिण्डयज्ञक्रियाफलम् ॥

इति मनुवचनात्,—

नित्यशाङ्काशक्तस्य वलिदानमाचे पिण्डयज्ञसिद्धिः ॥

पित्रोवलिरथापि वेत्युक्तेः, अत्यन्ताशक्तस्य तु गोतमः, देवपिण्डमनुष्ठभूतर्पिंपूजकः, नित्यः स्वाध्यायः पिण्डभ्यशोदकदानं यथोत्साहमन्यत् इति, ब्रह्मयज्ञतर्पणाभ्याच्च यज्ञसिद्धिमाह, अत्र कृषिपूजेति ब्रह्मयज्ञः,—

भूतपूजा वलिपूजा मनुष्ठपूजा अतिथिपूजा एतेषां नित्यत्वादुपात्तदुरितक्षयफलं, तद्युरितं चात सूनाजन्यं, तदभावे दुरितान्तरक्षय इत्येव ।

वैश्वदेवविचारः, शतातपः,—

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापत्तये ॥

हुतोच्छिष्ट इति अग्निहोत्राद्यनन्तरं अपवृक्तकर्मालौकिक-
द्वयुक्तरूपाहवनोयादौ, जले त्रितौ चाग्निस्थापनाङ्गपरिसमूहना-
द्यभावः ।

अत शिष्टाः,—

पचनाग्निं न गृह्णीयात्परवेशमनि जातुचित् ।

तत्प्रकेन तु यः कुर्यादग्निदस्य तु तत्फलम् ॥

तस्माच्चुक्तीगतं वक्त्रं न कुर्यात् विनाशिनम् ।

तदिनाशे मथित्वा तु श्रोत्रियागारतोऽपिवा ॥

श्रौतस्मार्ताग्निरहितस्य तु मनुः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहकर्म्मं यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानञ्च' पंक्तिगाम्बाहिकीं गृह्णी ॥

अत अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र यवागुपाकस्या-
द्वष्टकत्यनाभयेनाग्निहोत्रार्थत्ववत् गृह्णाग्न्याधारान्वाहिकपावक-
स्यापि पञ्चयज्ञार्थत्वं, सामनेः प्रवासे पाकेऽपि न दोषः ।

तथाङ्गिराः,—

गालाग्नौ निर्वपेदनं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।

यस्मिन्ब्रेव पचेदनं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

गालाग्निरावस्थ्यः, समारोपेऽपि न दोषः ।

पचनं यदि कुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् द्विजः ।

समारोपे क्ते चाग्नौ वैश्वदेवं तु लौकिके ॥

(१) पञ्चयज्ञविधानं चाम्बाहिकीं गृहीर्पक्तपाकम् ।

कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकम् च ।
अनश्चतापि सततमन्यथा किञ्चिष्ठौ भवेत् ॥

एवं—

प्रातर्हीमं ततः क्ल्वा समुदृत्य हुताशनात् ।
शेषं महानसे क्ल्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥

तत्र विशेषः,—

आहृतो यदि संस्त्व्येत् संस्तष्टमुपशामयेत् ।
असंस्तष्टं जागरयेदेष धर्मः सनातनः ॥
चुक्षीतः स्मार्त्ताग्नौ अग्न्यन्तरं संसर्गे तत्त्वागः कार्यं इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

भूतं प्रवाचयेत्क्लीं यद्यसन्निहिता भवेत् ।
महानसेऽन्नं च यावत्सर्वाण्नां प्रवाचयेत् ॥
प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ।
स्वामी सिद्धमन्नं भो इत्यादिरूपेण पक्लीं वाचयेत् ॥

पक्लभावेऽन्यां पाकक्लीं, पक्ली अन्या वा यदि भूतमिति वक्तुं न
शक्नोति तदा अँमिति सम्मतिं सूचयेदित्यर्थः ।

शिष्टाः—

आद्रामलकमानेन कुर्याद्दोमबलिं तथा ।
वैश्वदेवाधिकारे विष्णुः, सर्वतः पाकात् समुदृत्य 'जुह्यात्,
तत्र देवयज्ञः ।

विशुपुराणे,—

अप्पूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात्माक्ब्रह्मणे ततः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गुह्याभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।

अप्पूर्वं जलेन आदौ पर्युच्चणं क्षत्वेत्यर्थः, अग्निहोत्रपदेनात्र व्रह्मादिहोमो गृह्यते अग्नौ ह्यमानत्वात्, अनेन पर्युक्तेणमात्रविधानेन होमसामान्येतिकर्तव्यता निर्वर्त्यते ।

पारस्करः,—

अयातः पञ्चमहायज्ञा वैश्वदेवादन्नात् पर्युच्च^१ स्वाहाकारैर्जुहुयात्, व्रह्मणे प्रजापतये गुह्याभ्यः कश्यपायानुमतये, वैश्वदेवादन्नादिति, वैश्वदेवसम्बन्धितेन क्लुमादन्नादित्यर्थः, तेन वैश्वदेवार्थः पाकः, अतएव वलिहरणादिकमपि, वैश्वदेवपदञ्च होमकर्मणो नामधेयम् ।

अथ भूतयज्ञः ।

वैश्वदेवहोमानन्तरं विशुः । ततोऽनशेषेण वलिमुपाहरेत् । तेन होमगेषद्व्येणैव वलिनं पृथग्द्व्येण, स्थिष्ठक्षुदत्यरप्रयुक्तद्व्योपजीवित्वात्, नचैवं तद्राशे वा जिनयागवज्ञोपप्रसङ्गः, नित्येनादृष्टसिद्धर्थं द्रव्यान्तराज्ञेपात् । पदपांशुनाशे पांश्वन्तरणं यूपाज्ञनवत् । कात्यायनः,—पिण्डवत्पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

(१) च्य ।

तथा,—

अमुम्बै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।
 वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥
 स्वाहाकारनमस्कारवषट्कारा दिवौकसाम् ।
 स्वाहाकारः पितृणां तु हन्तकारो दृणां ततः ॥
 स्वधाकारेण निर्वपेत्पित्रं वलिमतः सदा ।
 तदप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गोतमः ॥
 न चापरार्द्धा वलयो भवन्ति महामार्जारश्ववणप्रमाणात् ।
 एकत्र चेत् कृतस्ता भवन्ति इतरेतरसंसक्तात्, पिण्डवदिति पिण्डानं
 यथा पश्चिमा प्रतिपत्तिरग्निक्षेपादिका एवं वलौनामपि ।
 विङ्गालकर्णप्रमाणान्यूना वलयो न भवन्ति इति केचित् ।
 आचारसु आर्द्धमलकमानेनेति वचनादार्द्धमलकप्रमाणा
 एव वलय इति ।

आपस्तम्भः,—

वलौनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारः ।
 १हस्तेन परिमृज्यावोध्य न्युप्य परिषेचनम् ॥
 तस्य तस्येति वीप्सावलात्तन्वेण न स्थानसंस्कारः ।
 न्युप्य निवापं कृत्वा परिषेचनम् ॥

गोभिलः,—

सकृदपो निनीय वलिं निंदध्यात्सकृदन्ततः ।

(१) हस्तेन परिमृज्यावेच्य न्युप्य परिषेचनम् ।

परिपिञ्चेदिकैकम्बा, एवं च सर्ववत्तीनां आदावन्ते च सकृदेव परिपेचनं, प्रत्येकं वादावन्ते च इति विकल्पः ।

परिमार्जनादि तु प्रत्येकमेव न तन्मेण ।

तथाचापस्तम्बः, सकृदन्ते परिपेचनम् ॥

ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।

स्थानेषु निद्विषेवाङ्गो नान्ना तूद्विश्य देवताम् ॥

एतत्र नामकीर्तनं परिपेचनाङ्गम् ॥

पारस्करः—

परिहरणं भूतगुह्येभ्यो मणिके लौन् ।

पर्जन्यायाभ्यः' पृथिव्यै, धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥

प्रतिदिशं वायवे, दिशां च मध्ये लौन् ब्रह्मणे अन्तरीक्षाय सूर्याय, विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो उत्तरतः ।

उपसे भूतानाच्चपतये परं उत्तरतः, पिण्डभ्यः स्वधानम इति दक्षिणतः पालं निर्णेज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् । यच्चै तत्त इति गृहान्तरेऽपि, दक्षिणे चोटकं दद्यात् यन्मैतत्त इति वदन्

उद्दृत्याग्रं ब्राह्मणाय प्रयच्छेदन्त इति ।

यथार्हं भिन्नकानतिग्रीष्मैव संविभजेरन् ॥

वालञ्ज्येषा गृह्णा यथार्हमश्वीयुः, पश्याङ्गृहपतिः पलो च पूर्वो वा गृहपतिः, पूर्वमतिग्रीष्मोऽश्वीयादिति शुतेरिति ।

यासप्रमाणा भिन्ना स्यादग्रं यासचतुष्टयम् ॥

अयं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमा इति विष्णुपुराणीयं
अग्रहन्तकारयोर्लक्षणम् ।

बालज्येष्ठा इत्यादि सूत्रार्थः क्रियते, गृह्णा गृहभवाः पुत्रादयः
बालज्येष्ठो येषां ते तथा, बालानन्तरमश्वीयुरित्यर्थः अतिथि-
भोजनानन्तरं गृहस्थः पत्री च यद्गुञ्जौयाताभिति एकः पक्षः,
पत्राः पूर्वं वा गृहपतिरित्यपरः, सूत्रोक्तश्चतौ अतिथिभ्य इत्य-
त्रानन्तरमपि शेषः, स्वादु इष्टमन्त्रमश्वीयादिति कर्काचार्याः,
स्वादक्षादिष्टभिति हरिहरभाष्यम् ।

तथाच पाठदयं,

विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तु समाहितः ॥

देवा मनुषाः पश्व इत्यादि मन्त्रा लिखिताः ।

तत्र स्वेच्छयेति काञ्चल्योक्तेन नित्यकरणसमाचारः ॥

तत्र,—

श्वचाणडालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

अन्यदन्नभिति वलिहरणोपयुक्तव्यतिरिक्तम् ॥

सृत्यन्तरे च,—

अन्नं भूमौ श्वचाणडालवायसेभ्यश्च नित्यिपेत् ।

तथाच एतातुदिश्यान्नत्यागमात्रं न चाणडालादिस्त्रीकरण-
पर्वन्तं तेन तद्योग्यखाने प्रज्ञेपमात्रम् ।

वशिष्ठः,—

ओविद्यायाग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारितश्चानन्तरं पिण्डभ्यो दद्यात् इदं
च वल्लिकर्मान्तर्गतम् । एतदनन्तरमेव अतिथींश्च सम्भावयेदिति
पारस्करवचनात् ।

मनुः,—

भिन्नामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुपे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

तथा,—

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणां अविजानताम् ।

भस्मौभूतेषु विप्रेषु मोहादृत्तानि दावृभिः ॥

विद्यातपःसम्भेषु हुतं विप्रमुखादिषु ।

निस्तारयति दुर्गा तं महतश्चैव किञ्चिप्रात् ।

यमः,—

सत्कृत्य भिन्नवे भिन्नां यः प्रयच्छति मानवः ।

गोप्रादनसमं पुरुणं तस्याह भगवान् यमः ॥

इति भूतयज्ञः, ग्रंखलिखितौ, गोदोहमात्रं कालमन्बाकांक्षेद-
तिथिः, श्रोत्रियो वेदव्रतौ यतिधर्मा नैषिकः समानवृत्तिर्योऽभ्या-
गच्छेत्तस्मिन् काले इति ।

तस्मिन् काले^१ वल्लिदानकाले श्रोत्रियः, एकशाखाधायी,
यतिधर्मा यतिः, नैषिको नैषिकब्रह्मचारी, समानवृत्तिसुल्य-
जीवनोपायः ।

(१) तस्मिन् काले वल्लिदानानन्तरकाले ।

अथ पिण्डयज्ञनित्यशाङ्कम् ।

मनुशातातपौ,—

शङ्खश्च प्रथमे,—

दद्यादहरहः शाङ्कमन्नाश्चेनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पिण्डभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पिण्डार्थं पाकयज्ञियम् ।

न चैवात्राशयेत् कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥

मात्स्ये,—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानौयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पिण्डयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अप्युदृत्य यथाशक्ति किंचिदन्नं यथाविधि ।

पिण्डभ्य च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहो द्विजः ॥

पिण्डभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारिण कारयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ।

वहुषु काव्येषु^(१) एकेनैव सिद्धेन वर्गदद्यार्थं ब्राह्मणदद्यापेक्षा,
मनुष्येभ्य इति सनकादिभ्यः, मनुष्येभ्योनिर्वत्याक्षं हन्तेत्युत्सजे-
दिति स्मृत्यन्तरात्, इदच्च नित्यशाङ्काङ्गं तत्पकरणात्, नित्य-

(१) वाक्येषु ।

(२) निवर्त्याच्चम् ।

आडमदैवं स्यात्मनुष्यैः सह गौयत इति स्मृत्यन्तराच्च, अप्युदृत्ते-
त्युक्तेनांत्र ब्राह्मणपित्रा, समाचारश्वैवमेव, हन्तकारं पीड़शयास-
परिमितमब्रम् ।

ग्रिष्ठाः,—

आस्तिलैः पाणिनैवाधीं देयोत्सर्गोऽचयस्तथा ।

स्वधावाचनमित्येतन्नित्यश्चाद्दे चतुष्टयम् ॥

अतो नात्र आडेतिकर्त्तव्यतात्तरातिदेशः, तेन निमत्कणाद्यभावः ।

आद्वैयद्रव्यनियमस्याप्यभावः, प्रसाणाभावात् ।

आपस्तम्बः,—

यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते, न तद्भोक्तव्यं
यस्येतिभोज्यस्य ।

विष्णुः,—

यत्र दद्यात्तन्नाश्रीयात्, भोज्यमातस्य नित्यश्चाडदेयत्वेनोक्ते-
र्महिषीक्षीरादेरप्यत्र परिग्रहः, उपदेशातिदेशभावेन अत्र तद्वर्ज-
नाप्रसक्तेव, अतएव मांसभोज्यमपि देयं,

देवान् पितॄन् समभर्त्य खादन्मासं न दोषभाक् इति मनुना
नित्यश्चाडाभिप्रायेण भोज्यताभ्यनुज्ञानात् ।

विगेषतः स्मृतिश्च,—

मांसमन्वं तथा ग्राह्यं गृहे यज्ञोपसाधितमिति ।

यत्तु,—

दद्यादहरहः श्चाडमन्वाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलं फलैर्वापि मांसवर्जमदैवतमिति, तदुदाहृतमांस-
दानपरवचनविरोधाद्वानप्रस्थविषयम् ।

काम्यमांसवर्जनं सङ्कल्पकर्तृविषयं वा, न तु सर्वविषयम् ।
तथाच पार्वणधर्मान्तिरेशेऽपि ।

तच्च पट्पुरुषं ज्ञेयं पिण्डपात्रविवर्जितम् ।

यत्र पूज्यासु पितरस्तत्र मातामहा अपि इति वचनान्तरात्,
पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्तव्यं विशेषात्मकं ब्रजेदिति ऋष्यशृङ्गोक्ताना-
रभ्यवादाच्च ।

तथा,—

पिता भुड्के द्विजकरे सुखे भुड्के पितामहः ।

प्रपितामहसु तालुस्यं करणे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहसु हृदये वृजो नाभौ प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादुत्सर्गं घसां प्रत्येकं देवतात्मम् ।

तेन त्यागकाले इदं पित्रे इत्यादि प्रयोक्तव्यं,

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारेण चार्चयेत् इति कात्यायन-
वचनं, अर्थस्वधावाचनविषयं, एवं च पट्पुरुषात्मकं मांसादिसहितं
एकमेव पञ्चं केचित् कुर्वन्ति, केचित्तु पित्रादिविपुरुषात्मक-
मेकं मातामहादिविपुरुषात्मकं चान्यत्पत्रमितिपत्रहयं कुर्वन्ति,
भिन्नयोः पञ्चद्वयकरणेऽपि,

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि इति वचनस्य न
विरोध इति समादधते च, वहवस्तु मांसरहितं पृथक् पृथक्
पत्रदयं कृत्वा मांसयुक्तं पट्पुरुषात्मकं च पत्रमेकं कुर्वन्ति ।

मांसवर्जमदैवतमिति वचनानुरोधेन पृथक् पृथक् पत्रदयं,
मांसमन्वं तथा ग्राह्मित्यादिवचनानुरोधेन पट्पुरुषात्मकमेकं
पत्रमिति व्यवस्थाया युक्तत्वात्, इति तत्र कुलाचारव्यवस्थैव
ग्राह्मा वलिदानेऽपि न हविष्याननियमः ।

शुतिस्मृतिसमापनं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥

'इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन
अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

यदन्नाः पुरुषा राजन् तदन्नाः पिण्डेवताः ।

इति वचनाच्च प्रोक्षितमिति यथाविहितभोजनानुवादेन अधिक-
प्रोक्षणविधिपरः, तस्मात् शुचिः परिमिताहारः स्यादाहारशुद्धौ
सत्वशुद्धिरिति आपस्तम्बवचनात् हविष्यभोजनं सत्वशुद्धर्थं काम्यं,
एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

तत्र कर्तृविचारः । विष्णुपुराणे—

प्रेते पिण्डत्वमापने सपिण्डीकरणादत् ।

क्रियन्ते याः क्रियाः सर्वाः प्रोचन्ते तानुपीत्तराः ॥

(1) इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमापमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञा-
तत्वात् ।

तथा पुलाद्यैरेव चोक्तरा इति तत्रैवानुक्रान्तानां पुत्रपौत्रभाव-
सन्ततिदौहितरदन्वयानां कर्तृत्वस्थोक्तत्वात् प्रेतसंस्कारप्रायपाठात्
प्रेतसंस्कारत्वेऽपि पिण्डश्चादीनामपुत्राणां भावसन्तत्वादयः सर्व-
एव नित्यशाङ्कं कुर्वीरन् ।

एवं पितरि सृते पितामहे च जीवति, पितामहस्य तु,
वृत्तः स्याज्जिवेदापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्च्य कीर्त्येत् प्रपितामहमिति
विष्णुपुराणवचनाहृष्टप्रपितामहप्रवेशेन शाङ्कं, विपुरुषनियमस्य
प्रमाणत्वात् ।

तथाच काल्यायनः,—

त्रौन् त्रौन् पिण्डान् विभज्य दद्यात् इति । एवं पितरि
पितामहे च सृते प्रपितामहे जीवति वृष्टप्रपितामहप्रवेशेन
शाङ्कम् ।

एतद्वचनस्यैव मानत्वात्, एवं मातामहे जीवति प्रमाता-
महादित्रयसुहित्य शाङ्कम् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपौति त्रिपुरुषनियम-
स्यैव मानत्वात्, एवं मातामहप्रमातामहयोमृतयोर्वृष्टप्रमातामहे
जीवति अतिवृष्टप्रमातामहप्रवेशेन शाङ्कम् । एवं मातामहे
सृते प्रमातामहे जीवति अतिवृष्टप्रमातामहप्रवेशपुरुषत्वय-
शाङ्कम् ।

मातामहानामप्येवं शाङ्कं कुर्वाद्विचक्षण इति विष्णुसृति-
वचनात् पितादित्रयशाङ्कप्रकरणाधीतानारब्धविहितसर्वाङ्गानाम-

तिदेशसिद्धौ, तथाणामुदकं कार्यं तिषु पिण्डः प्रवर्त्तते इत्यस्यैव
प्रमाणत्वात् । एतद्वैश्वदेवकर्म जीवत्पिटृकेणापि नित्यशाङ्कवजं
कार्यं, पित्रावलिसु कार्यः ।

शाङ्कवैव निषिद्धत्वात्, न जीवन्तमतिदद्यात् इति प्रत्यक्ष-
स्मृत्या निषेधात्, तत्र केचित् । यत्तु विष्णुवचनम् । जीवति
पितरि येभ्यः स दद्यात्तेभ्यः । पितरि पितामहे च जीवति येभ्यः
पितामहो दद्यात् । पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादिति ।

तथा—

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदिति तत्सर्वं
साग्निकविषयम् ।

न जीवत्पिटृकः शाङ्कुर्यादग्निस्त्रृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ॥ इति
सुमन्तुवचनात् ।

तस्यापि वैकल्पिकं इति तत्र ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति प्रत्यक्षशुतिविरोधात् ।

तथा—

स पितुः पिटृक्लेषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधात् । सपिटृकस्य तु सान्नेरपि न सर्वथा
नित्यशाङ्कवाचारः । प्रमोतपिटृकस्यापि मातामहादित्रय-
जीवनेन नित्यशाङ्ककरणं, पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादित्य-
स्यातिदेशात् । एतद्वैश्वदेवादिकं पिटृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्ताना-

मेकेन करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न
कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पिण्डदेवदिजार्चनम् ।

एकं भवेदिभक्तानां तदेव स्थानृहे गृहे ॥ इति वचनात् ॥

मानवे विभागप्रकरणे—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेन् यथैव पितरं तथा ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाङ्गया ।

पृथग् हि वर्द्धते धर्मस्तस्माङ्गर्म्या पृथक् क्रियाः ॥

इति, तथाच विभागाभावे वैश्वदेवादीनां तत्र करणं सिद्धं, पितरो
यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपौति गौतमोक्तैर्मातामहादिशाङ्गस्य
पिण्डशाङ्गाधीनत्वात् अविभक्तसप्तभातृणामेकेन षाट्पुरुषिके
आडे कृते अपरेण स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पत्रान्तरं कार्यम् । एवं
दर्शदिव्यपि बोध्यम् ।

यत्कैश्चिदुक्तम्, वैश्वदेवस्यापि एकपादी निवसतामिति वचन-
वलाद्यदि एकत्रमज्ञीकर्तव्यं, तदा अविभक्तानां देवार्चनादीनामपि
न कार्यत्वं स्यादविशेषादिति ।

न किञ्चिदेतत् । एकपाकस्थितानां पाके एकपूजाया एव
समाचारात् । प्रवासे गृहान्तरावस्थाने वाऽप्यविभक्ताः ।

पृथक् पाके सति पृथग्वैश्वदेवं कुर्वन्ति, तत्र न्यायम् । पाकस्य
वैश्वदेवे निमित्तत्वापादकवचनाभावात् ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले चितौ ।
वेश्वदेवसु कर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति श्रातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादीषस्यैव तन्निमित्तत्वमिति एक-
पाके इत्यादि वचनादेकपाकेन तत्करणे दीषनिहृत्तेन पृथक्करणम् ।
गृहस्थधर्मोक्तानां पूजादीनां पृथक्करणं तु यथा कथचित्तिर्वा-
हयति, न पक्कद्रव्येणैव कुर्वन्त्यविभक्ताः । अथ यदि गृहस्थामौ
अनुपनीतः स्यात्तदा पञ्चयज्ञान्नं कुर्यात् ।

तथाच षष्ठे जैमिनिः अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन^१
प्रवर्त्तेऽरन्तिः ।

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्ते-
रन्तिर्वर्यः । तथाच जैमिनिना स्मार्त्तकर्ममात्रे उपनीताधिकार-
प्रतिपादनात् । अत येचित्, सम्बर्त्तेन तु ततः पञ्चमहायज्ञा-
निति उद्वाहानन्तरं पञ्चयज्ञा उक्ताः,

अनुपनीतोऽपि कुर्वति मन्त्रवत् पैदृमेधिकम् ।

यदसौ कृतचूडः स्याद्यदि न स्याच्चिवक्षरः ॥

इति सुमन्त्रवचनम् । नाभिव्याहरयेद्वद्वा स्वधानिनयनादृते इति
मनुवचनाच्च सपिण्डीकरणान्तप्रेतमस्त्वारपरम् ।

मनुना तु, एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वस्त्रिति यदुक्तं
तदपि दर्गादियाज्ञानन्तरपरं, पार्वणश्चाज्ञानन्तरं तद्वचनस्योक्त-
त्वात् । इति,

वस्तुतसु पारस्करः । समावर्त्तनमुक्ता ।

अथातः पञ्चमहायज्ञाः ।

अथ समावर्त्तनानन्तरं पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः ततो हेतोः, पञ्चसंख्यका महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषा इत्यादि, तथा च समावर्त्तनानन्तरं उदाहेऽनुदाहेऽपि पञ्चयज्ञकरणसुचितम् ।

गद्यसूत्रात् स्मृतेदुर्वलत्वात् सम्बर्त्तवचनमनादेयम् ।

यदा, समावर्त्तनानन्तरितविवाहपक्षश्यग्णपरं वा तत् । अनुपनीतस्य तु सर्वथा न पञ्चयज्ञाधिकारः । नित्यशास्त्रे तु उपदेशातिदेशयोरभावादकरणं, एतदैश्वदेवकर्म स्त्रिया लौविन च कार्यम् । स्त्रिया लौविन न हन्ते भुज्ञीत ब्राह्मणः क्वचिदिति मनूक्तेः । अत यद्यपि पारस्करसूत्रादिषु सनकाद्यनन्तरं अतिथिभोजनदानमुक्तं हरिहरभाष्ये च यद्यमवल्यनन्तरं श्वादिवलय उक्ताः, तथापि, नित्यशास्त्रानन्तरं, ततोऽतिथीन् भोजयेत् श्रेयांसं श्रेयांसमानुपूर्वेणेति वशिष्ठोक्तेरेव नित्यशास्त्रानन्तरं अतिथिवाह्न्येभ्योदानसमाचारः ।

तथा,—

ततोऽन्यदन्नमादायेति विष्णुपुराणवचनमन्यदन्नमिति बलिहरणोपयुक्तान्नादन्याद्रेन श्वस्पचवायसवलीनां करणप्रसक्तौ तदलिपादादन्यपात्रे श्वादिवल्यर्थमन्नं स्थापयित्वाऽतिथिवाह्न्यानन्तरं श्वादिवलिदानसमाचारः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

श्वचारणालविहङ्गानां भुवि दयात्ततो नरः ।

इत्युक्ता एतेवां मन्त्रा नोक्ताः । तत्पात्, श्वभ्यो नमः, स्वपचेभ्यो
नमः, वायसेभ्यो नमः, इति स्वनामचतुर्थ्यन्ता एव मन्त्राः
आट्टताः ।

यस्तु वायुपुराणे ऐन्द्रवारुणवायव्या इति मन्त्रः । यश्च ज्ञानौ
द्वौ श्यामशब्दलादिमन्त्रश्च तयोर्गयाश्चाऽ उक्तत्वात् ताभ्यां दान-
समाचारः ।

युक्तं चैतत्, वायुपुराणौयमन्त्राणां गयाश्चाऽ एवोपयुक्तत्वात् ।
श्वभ्यो नमः इत्यादि वहुवचनप्रयोगस्तु विष्णुपुराणे वहुवचन-
स्योक्तत्वात् ।

अन्वं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च नित्तिपेत् इति सृतेश ।

शुनां च पतितानां च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्लौणाञ्च शनकैर्निवपेद् भुवि ॥

इति वहुवचनस्य मनुनोक्तत्वात् । वहुस्मृतिषु स्वपचवायसानां
उक्तत्वात् पतितादीनां न वल्यकरणसमाचारः ।

अथ गोग्रासदानम् ।

तत्र काम्यं भविष्यपुराणे,—

टणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याह्नवाङ्किकम् ।

कपिलादानस्य फलं प्राप्नुयान्नाल संशयः ॥

इदं च स्वगोपरगोमाधारणम् ।

महाभारते, 'परगोसंप्रदानकं पृथक् दानान्तरम् ।

यथा—

घासमुष्टिं परगवे सान्वं दद्यात्तु यः सदा ।
अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
एवं गोयासदानस्य काम्यत्वात् सर्वेषां तत्करणसमाचारः ।

अतिथिश्चो दानविचारः ।

विष्णुपुराणे,—

ततो गोदोहमात्रं वै कालं प्राप्नुयान्नात् संशयः ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ।
अतिथिं तत्र संप्रातं पूजयेत् स्वागतादिना ॥
तथासनप्रदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।
गच्छतश्चानुपातेन प्रीतिसुत्पादयेत् गृही ॥
अज्ञातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।
पूजयेदतिथिं सम्यक् एकयामनिवासिनम् ॥
अकिञ्चनमसम्बन्धिमन्यदेशादुपागतम् ।
असम्पूर्ज्यातिथिं भुज्ञन् भोक्तुकामो व्रजत्यधः ॥
स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ठा च तथा कुलम् ।
हिरण्यगर्भवुद्गातं मन्ये अभ्यागतं गृही ॥

---

(१) परगोयासदानकं पृथक् पृथक् दानान्तरम् ।

(२) तिष्ठेहृहाङ्गणे ।

तथा,—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहाद्यात्यन्यतो मुखः ।
 स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥
 धाता प्रजापतिः शक्रो वक्षिर्वसुगणोऽर्यमा ।
 प्रविश्यातिथिमेवैते भुज्जते वै नराधिप ॥
 तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ।
 स केवलमघं भुड्क्ते यो भुड्क्ते त्वतिथिं विना ॥

मनुः,—

संप्राप्तायाप्यतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अत्रं चैव यथाशक्ति प्रदद्याद्-विधिपूर्वकम् ॥
 अग्निं हुत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमश्रुते ।
 तेन तुत्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

तथा,—

द्वाणनि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सून्ता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

तथा,—

विप्रपादीदकङ्गिना यावत्तिष्ठति मेदिनौ ।
 तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

गङ्गनिखितौ । यथा प्रणीतश्चाप्रणीतश्चाग्निदैवतं, एवं विदांशा विदांश ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषां, यत्र हि ब्राह्मणो न भुक्ते-
 तद्दुतमग्नावहुतमेवेत्यादि ।

तथा,—

वयोवित्तविद्यातपः संपन्नाय पाद्यमर्थाचमनौयमनविशेषांश्च
तस्मै दद्यात्, सहासीत, प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत, पूर्वं प्रतिवृद्धेत,
प्रस्थितमनुब्रजेत्, विद्योदानारामवापौतडागदेवगृहमहाङ्गद-
स्थाननदौनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात्, वाचमुलूच्य पुन-
र्दर्शयेति, विद्यादौनामन्यतरस्मिन् स्थाने पुनर्दर्शयेति, वाचमुत-
स्तुच्य प्रदक्षिणीकुर्यादित्यर्थः ।

हारीतः,—

अतिथिश्चेदागच्छेद्यतिवैखानसः समानवृत्तिः स्नातको वा
तस्य स्वागतमर्थं पाद्यमाचमनौयं च प्रदाय याशोषधयः सन्ति
ताशोपहरेत्, टृप्तं प्रयात्तमनु विष्णुक्रमान् क्रामति, मोदन्ते
पितरः प्रपितामहाः ।

तेनानुज्ञातो निवर्त्तेत, वसेच्चेद्विधिवत्परिचरणं, अङ्गत-
विवाहोऽत्र स्नातकः, गृहस्थः समानवृत्तिः, विष्णुक्रमादि वि-
विष्णुर्व्यक्तस्त इत्यादि मन्त्रकरणकपादन्यासा यज्ञाङ्गरूपाः,
एते च काम्याः ।

आपस्तुम्बः,—

यानवत्तमायानात्, यावनानुजानौयादितरं, अप्रेतिभायां
सौम्नो निवर्त्तेत, इतरं यानरहितमित्यर्थः ।

दक्षः,—

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ।

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्वितः ॥

उपासनमनुव्रज्या कार्याण्येतानि यन्नतः ।

तथा,—

पादश्चौर्चं तयाऽभ्यङ्गमाश्रयः ग्रयनं तथा ।

सृजलं चार्दिने देयं एतान्यपि सदा गृह्णे ॥

गुरौ विशेषमाहापस्तम्बः, वेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्, तमभिमुखो-
ऽभ्यागस्य उपसंगृह्ण न वीभत्समानमुदकमुपसृशेत्, पुरस्कृत्यो-
पस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेदासने ग्रयने भक्षभोज्ये वाससि संनिहिते
हीनतरप्रवृत्तिः, तिष्ठन् सब्येन पाणिनानुगृह्णाचार्यमाचामयेदन्यम्
वासमुदेतं स्वानासनचंक्रमण्डस्मितेष्वनुचिकीर्षेत्, संनिहिते मूत्र-
पुरीषे वा वान्तकर्मचैर्भार्षपाहासनिष्ठोवनदत्तनिष्ठोवनसिंहन-
भूतेपण्टाङ्गताङ्गनिष्ठादीनि ।

दारे प्रजायां चोपस्यर्गं भाषा विश्वम्भपूर्वाः परिवर्जयेत्,
वाक्येन वाक्यप्रतिवातमाचार्यस्य वर्जयेत्, श्रेयसां च, उपसंगृह्ण
पादावितिशेषः, न वीभत्समानमिति आचार्यं पादस्यर्गं छृणाम-
कुर्वन् पादौ प्रक्षालयेत्, पुरस्कृत्य मत्कृत्य मान्येनोपस्थाप्य मदौयम्
मस्त्रमिति निवेद्य यथोपदेशं यथाशास्त्रं, संनिहिते गुरौ तिष्ठना-
चार्यमाचामयेनोपविष्टः सब्येन पाणिनानुगृह्ण दक्षजलपात्रं
वामपाणी कृत्वा आचामयेत्, अनुचिकीर्षेत्, आचार्यस्य स्वानादि
कुर्यात्, संनिहिते गुरौ मूत्रादि वर्जयेत्, दारे प्रजायां चोप-

(१) आचार्यस्य स्वानाद्यनन्तरं स्वानादि कुर्यात् ।

स्मर्शनं, अङ्गपरिष्वङ्गः, श्रेयसां च विद्यातपः समझानां गुरु-
वदातिथ्यमित्यर्थः ।

यतौ विशेषः ।

दत्तः,—

जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु संचितम् ।
निर्मार्जयति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
आश्रमे तु यतिर्यस्य विश्वास्यति मुहूर्त्तकम् ।
किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

मनुः,—

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरौ ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा च भिक्षवे ॥

पाद्मे,—

यः पात्रपूरणं भिक्षां यतिभ्यः सम्यच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दत्त्वा पुनर्जलम् ।
तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तजलं सागरोपमम् ॥
यतिर्यस्य गृहे भुक्ते तस्य भुक्ते हरिः स्वयम् ।

नारसिंहे,—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।
उद्गृह्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥
वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहति ।
न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

मनुः,—

अप्रणीद्योऽतिथिः सायं सूर्योङ्गो गृहमागते ।
काले प्राप्तस्वकाले वा नास्यानश्चन् गृहे वसेत् ॥
न वै स्वयं तदश्चीयान्नातिथिं यन्न भोजयेत् ।

तथा,—

आसनावस्थौ शश्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमान् कुर्याद्वै त्वं हीनं समे समम् ॥

तथा,—

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्चते ।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्वचियो गृहमावजेत् ।
भुक्तवस्तु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तान् लग्नं संप्रयोजयन् ॥

आपस्तम्बः,—

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ।

अथास्मै दद्यात्, दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवत् शूद्रं
पूजयेयुः । इति, एतेन कर्मकरणं विना शूद्राय स्वयं न
दद्यादित्यर्थः ।

शातातपः—

अन्योऽन्यं गुरवो विप्रा अन्योऽन्यातिथयः स्मृताः ।

तथा,—

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।
 असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥
 ग्रासमात्रा भवेद्द्विक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुवृधाः ॥

मतुः—

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालब्रतिकान् शठान् ।
 हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्माचेणापि नार्चयेत् ॥

पाषण्डिनो वेदवाह्नशास्त्ररताः, विकर्मस्थाः स्वाश्रमधर्महीनाः,
 वैडालब्रतिकाः, धर्मधजौ सदा लुभ्य इत्यादिरूपेण तदुक्ताः, शठाः
 व्याजेन धर्मकारिणः, हैतुका वेदविरुद्धतर्कनिष्ठाः, वकवृत्तयः,
 अधोदृष्टिनैक्षतिकाः स्वार्थसाधनतत्पर इत्येवं मनूक्ताः ।

ब्राह्मे—

देवैर्जिता दैत्या एव पाषण्डिन इत्युपक्रम्य ।
 नित्यं सत्पुरुषं कुर्यादितेष्वभ्यधिकां दयाम् ॥

दुःखाकुलं जगदेतद्विचार्यं नमोऽसु धर्मायेति व्रुवंश्च ।

दद्याच्चाक्रं सर्वगतं च विष्णुं प्रणम्य वै द्वादशवर्णमात्रम् ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाच्चरमन्त्यमुच्चार्यं सर्वगतं
 विष्णुम् प्रणम्य नमोऽसु धर्मायेति बदन् पाषण्डिभ्योऽप्यत्रं
 दद्यादित्यर्थः ।

यमः—

तिथिपर्वेत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

ब्रतौ यतिनैःकरावं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।

पर्वात्यमावास्यादीनि, उत्सवा विवाहाद्याः, एतेन सृष्टान्नालोलुपा इत्यर्थः ।

मनुविष्णुः शतातपश्च—

एकरावन्तु निवसन्नतिथिर्वाङ्मणः सृतः ।

अनिलं हि स्थितिर्यस्मात्तक्षादतिथिरुच्यते ॥

नैकाश्रमिणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं रुहे विद्यात् भार्या यत्वामनयोऽपि वा ॥

परिहासादिभिः सर्वैः सङ्गतः साङ्गतिकः, एतौ काले प्राप्तावपि नातिथी, हितोयदिनाद्यवस्थितातिथीनां सत्कारः

काम्यः

आपस्तम्बीयादौ द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बः,—

न रुहे भुज्जीतानवगिधातिथिभिः ।

पराग्नरः,—

अचिन्तितमनाह्नतं देशकाल उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयाद्वातिथिः पूर्वमागतः ॥

क्षुधार्त्तस्तृष्टिः शान्तो दूराध्वानमुपागतम् ।

तं पूजयेवयदेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्यादिभिः सहितः, कालो वैश्वदेवान्तः ।

शातातपः,—

प्रियो वा यदि वा हिथो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

इदच्च यथोक्तातिथ्यलाभेऽनुकल्परूपेण ।

वशिष्ठः,—

चण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निक्षिपेत् ॥

यमः,—

येषामनश्चन्नतिथिर्विप्राणां ब्रजते गृह्णात् ।

ते वै खरत्वमुद्गत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥

तथा,—

अतिथि यंत्र वै ग्रामे भिक्षमाणो यतस्ततः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

इत्यादयो वहवो गुणा दीपाशैतेषु तेषु प्रीक्ता द्रष्टव्याः, विस्तरभयाद्विरस्यते ।

स्वभोजनानन्तरमतिथ्यागमने विशेषमाह—

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराब्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्नं बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे सर्वार्थानपाके निरुत्ते कृतप्रयोजने ।

यथाशक्तीति पढ़ा शक्त्यनुरूपेणित्यर्थः ॥

बलिहरणं देवयज्ञपितृयज्ञयोरप्युपलक्षणम् ।

पुरुषार्थस्य बलिहरणस्य कृतत्वात्पाकनिमित्तकत्वाभावाच ।

अनेनैव लिङ्गेन अहरहः क्रियमाणस्यापि वैश्वदेवस्य संयोग-
पृथक्केन पाकनिमित्तकत्वमप्यसु, तथाच वहृषूदाहृतवाक्येषु वैश्व-
देवसम्बन्धश्वरणमिति प्रतिभाति ।

तत्र,—

पाकस्याङ्गत्वेन तत्सम्बन्धोक्तेर्लिङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् ।

अथ देवयज्ञादिपद्धतिः ।

तत्र प्रथमप्रयोगे यज्ञं चतुष्टयार्थकं मातृपूजापूर्वकमेकमेव
आभ्युदयिकश्चाच्च कार्यम् ।

गणेश क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः, सिद्धेऽन्ते पढ़ो भूतमिति स्वामिने ब्रूयात् ।
तदभावेऽन्याऽपि पाककर्त्ता तत्सुभूतमन्तं विराट् तत्त्वात्प्राप्तिः
प्रतिवदेत्स्वामी ।

साग्निकः स्वामी आवस्थसमीपे प्राञ्जुख उपविशेत् ।

मणिकस्योक्त्तरत आवस्थाग्नेः पश्चिमप्रदेशे एकं मण्डलं
चूर्णेन कृत्वा व्रज्ञादियज्ञान्तानां वल्यर्थमेकपात्रे अनं स्थाप-

येत् । तदुत्तरतः सनकाद्यर्थमेकपात्रेऽन्नादिकं ब्रह्मादिवलिपात्रा-
हक्षिणतः पित्रादिवयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकम् । तत्पूर्वस्मिन्
मातामहादिवयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकं, एतयोर्मध्यदेशे षट्पुरुषार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकं, सनकादिपात्रात्पूर्वस्मिन् अतिथिब्राह्मणार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकम् ।

एतयोर्मध्ये खादिवत्यर्थमेकपात्रेऽन्नं स्थापयेत् । अनग्निकसु
यत्र कुत्राप्येकमेव पात्रं स्थापयेत् । अनग्निकासु तत्रोपविश्य,
कुशत्रयं, गोमयं, उदकपात्रं, पुनः कुशत्रयं, इति पात्राखासाद्य
प्रथमकुशत्रयेण भूमेः चिः परिसमूह्यं गोमयोदकेन विरूपलिप्य
हितीयकुशत्रयेण विरूपित्य तां सृदं त्रिः प्राक्संस्यमुद्भृत्य
तेनोदकेन विरभ्युत्य इति पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा । पाकसाधन-
लौकिकाग्निमानौय स्थापयेत् । दक्षिणजानुं भूमौ निपात्य-
मणिकोदकेन लौकिकोदकेन वाऽग्नेः पर्युच्छणम् । दक्षिणहस्तेन
ब्रह्मादिपात्रादत्रमादाय,ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इत्यग्नौ जुहुयात्,
इदं ब्रह्मणे इति त्वागः । एवं ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
पतये, ॐ गुह्याभ्यः स्वाहा इदं गुह्याभ्यः, ॐ कश्यपाय स्वाहा
इदं कश्यपाय, ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये अग्न्यसम्भवे
ताम्बपात्रे जलं स्थापयित्वा तत्र ब्रह्मादिपञ्चाङ्गतीर्जुहुयात् ।
इति देवयज्ञः ।

अथ भूतयज्ञः ।

वन्यमाणबलिदेशे सर्वत्र प्रत्येकं मार्जनमुपलेपनं च
वैकल्पिकम् । बलिदानात् पूर्वं सर्वत्र बलिदेशे जलदानम् ।

सर्वत्र बलीनां समासौ वा प्रतिबलि वा पूर्वापरजलदानम् ।

हुतशेषेणान्वेन बलयः । मणिकस्य समोपे दक्षिणतः
किञ्चिद्देशं त्यक्त्वा भूमौ प्राक्संस्थम् । ॐ पर्जन्याय स्वाहा इदं
पर्जन्याय ।

ॐ अङ्गरो नमः इदमङ्गः । ॐ पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै ।
इति दक्षिणादिशि मध्ये स्थानं स्थापयित्वा दक्षिणादिग्द्वारशाखा-
समीपयोः प्राक्संस्थम् ।

ॐ धात्रे नमः, इदं धात्रे, ॐ विधात्रे नमः, इदं विधात्रे ।
एवं बलिद्वयं ततः प्राच्यादिक्रमेण प्राग्दक्षिणेन चतुर्दिन्तु
वायुबलिचतुष्टयम् ।

तद्यथा,—

ॐ वायवे नमः, इदं वायवे इति प्राच्यां दिशि, ततः ॐ
वायवे नमः इति दक्षिणादिशि, एवं पश्चिमोत्तरयोः इदं वायवे
इति सर्वत्र ल्यागः । ततो वायुबलीनामुत्तरदेशेषु ॐ प्राच्यै दिशे
नमः इदं प्राच्यै दिशे, ॐ दक्षिणायै दिशे नमः, इदं दक्षिणायै
दिशे, ॐ प्रतीच्यै दिशे नमः, इदं प्रतीच्यै दिशे, ॐ उदौच्यै
दिशे नमः इदमुदौच्यै दिशे, ततः पर्जन्यादिसमीपोत्तरतः प्राक्-
संस्थं बलितयं, ॐ व्रज्ञग्ने नमः, इदं व्रज्ञग्ने, ॐ अन्तरीक्षाय

नमः, इदमन्तरीक्षाय, अँ सूर्याय नमः, इदं सूर्याय, तद्विलित्यस्योत्तरतः प्राक्-संस्यं बलिद्यं, अँ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः, इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः,' इति त्यागं च कुर्यात् ।

पुनर्यज्ञोपवीती बलिपात्रप्रक्षालनजलं गृहीत्वा यच्चै तत्त्वे निर्णेयजलं नमः । इति ब्रह्मबलिदानात्मोणि बलिं दद्यात् । इदं यज्ञम्^(१) इति त्यागं च कुर्यात् ।

अथ पितृयज्ञः ।

ततः करण्डलग्नयज्ञोपवीत उदध्युखः कुशाक्षतजलान्यादाय अँ सनकाद्याः सप्त मनुष्या इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं हन्त इति सृजेत् ।

इदं सनकादिसप्तमनुष्येभ्य इति त्यागं कुर्यात् । ततो दक्षिणामुखोऽप्यसव्यो भूत्वा वामजानुं भूमौ निपात्य दिगुणीकृतकुशतिलजलान्यादाय अमुकसगोत्राः अस्मत्पितृपितामह-प्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्मणः इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं स्वधा नमः । इति सृजेत् ।

---

(१) ओं विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः, एतयोरुत्तरतः प्राक्-संस्यं बलिद्यम् । ओं उषसे नमः इदसुषसे, ओं भूतानां च पतये नमः इदं भूतानाञ्च पतये, ततो ब्रह्मबलिदक्षिणोऽप्यसव्यो भूत्वा दक्षिणसुखः सन्, ओं पितृभ्यः स्वधा नमः इति बलिं दद्यात्, इदं पितृभ्यः इति बलित्यागः ।

(२) यज्ञमणे- ।

इदमस्मतिवे असुकदेवशर्मणे, इदमस्मतितामहाय असुक-
देवशर्मणे इदमस्मवितामहाय असुकदेवशर्मणे इति त्यागं
कुर्यात् ।

'इदमस्मन्मातामहाय असुकशर्मणे, इदमस्मवितामहाय
असुकशर्मणे, इदमस्महृष्टप्रमातामहाय असुकशर्मणे, इति त्यागं
कुर्यात्, इदं षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रम् ।

तद्यथा,—

असुकसगोत्र अस्मज्जेष्ठपिण्डिव्य असुकशर्मन् इदमन्नादिकं
तुभ्यं स्वधानमः, इति पिण्डधर्मेणोत्सृजेत्, त्यागं च कुर्यात् ।

अर्थ मनुष्ययज्ञः ।

ततो यज्ञोपवीती कुशाच्चतजलान्यादाय अतिथिव्राञ्छणेभ्यो-
नमः, इत्युत्सृजेत्, इदमतिथिव्राञ्छणेभ्य इति त्यागं कुर्यात्,
इति मनुष्ययज्ञः, ततः खादियोग्यस्थाने जलं पातयित्वा
खादिवलिपात्रादन्नमादाय इदं खभ्यो नम इति बलिं दद्यात्,

(१) तथैव असुकसगोत्राऽस्मन्मातामहृष्टप्रमातामहाः असुकासुक-
शर्मणः इदमन्नादिकं यथाविभागं युग्मभ्यं स्वधानमः इत्युत्सृजेत्, इति पत्रदद्यं,
चक्र असुकसगोत्राऽस्मतिवितामहृष्टप्रितामहाः असुकासुकशर्मणः असुकसगोत्रा-
ओस्मन्मातामहृष्टप्रमातामहाः असुकासुकशर्मणः इदमन्नादिकं यथा-
विभागं युग्मभ्यं स्वधानमः इति पूर्ववत् स्फुजेत्, इदमस्मतिवे असुकशर्मणे
इदमस्मतितामहाय असुकशर्मणे इदमस्मवितामहाय असुकशर्मणे ।

इदं खभ्यः इति त्यागं कुर्यात्, एवं स्वपचेभ्यो नमः इदं स्वपचेभ्यः,
एवं वायसेभ्यो नमः इदं वायसेभ्यः इति यज्ञचतुष्टयम् ।

ततः काम्यगोग्रासदानं, यथाशक्ति अतिथिभोजनं

इति पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरणम् ।

अथ भोजनविधिः ।

पञ्चमे चेत्याद्यनन्तरम् ।

संविभागं ततः क्लत्वा गृहस्थः शेषभुग्मवेत् ॥

मतुः,—

भुक्तवल्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुज्जीयातां ततः पश्चादवशिष्ठं तु दम्पती ॥

देवानृषीनित्यादि च,—

तथा,—

अघं स किवलं भुड्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

तथा,—

विघ्साशी भवेन्नित्यं नित्यञ्चामृतभोजनः ।

विघ्सं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥

सूतकादौ पञ्चयज्ञाकरणेऽपि, असूताशी भवेन्नित्यं विघ्स-
शीति वा पुनरिति यमवचनात्, भृत्यशेषभोजनेनापि प्रत्यवाय-
परिहारः ।

याज्ञवल्क्यः,—

बालस्त्रवासिनीहृदगर्भिं खातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

तथा,—

भोजयेच्चागतान् काले सखिसम्बन्धिवाभ्यवान् ।

स्वासिनी विवाहिता पिण्डग्रहस्थिता कन्या ॥

मनुविष्णु च,—

स्वासिनीं कुमारांश्च रोगिणीं गर्भिणीं तथा ।

अतिथिभ्योऽय एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

तथाचातिथिभ्यः प्राक् वालादिभोजनं एतेषां भोजनं स्वभोजन-
समानम् ।

तथाच मार्केण्डेयः,—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः स्वसमं भोजने सति ।

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसौदति ॥

सौदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे वालादिभोजनात् प्राक् अतिथिभोजनमुक्तं
तदतिथिभोजनस्मृत्यर्थम् ।

आत्मानन्तर्पयेत्पश्चान्नियतोऽथायतः शुचिः ।

स्त्रौशूद्रं भोजयेत्पश्चादेष धर्मः सनातनः ॥

इति वचनात् गर्भिणौव्यतिरिक्तस्त्रौणां स्वपत्रौप्रसुखानां पश्चा-
द्गोजनं पूर्वो वा गृहपतिरिति पारस्करसूत्रं व्याख्यातमनु-
सम्भेयम् ।

तत्तु शुत्यन्तरेऽतिथिभोजनात् प्राक् स्वभोजनमुक्तं तदैश्चा-
नरोपासकानां इति सिद्धं, स्वभोजनावाक् यदव्रमुक्तम्
तत्काम्यमिति न नित्यमध्ये लिखितम् ।

मनुः,—

सायं प्रातर्दिंजातीनामश्ननं शुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥
अत प्रातःशब्देन दिनपञ्चमभागः 'पञ्चमे च तथा भागे ।
सायं शब्देन रात्रेः सार्वप्रहरः ।
मुनिभिर्दिरश्ननं प्रोक्तं विप्राणां सद्ब्राह्मिनाम् ।
नित्यमङ्गि तमस्त्रिन्यां सार्वप्रहरयामतः, इतिकात्यायनोक्तेः ।

विष्णुः,—

न लृतौयमथाश्रीयात्रापथ्यच्च कथञ्चन ।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराश्चितः ॥
अतिप्रगेऽतिप्रातः, नातिप्रगे नातिसायमिति गौणत्वेन प्राप्यो-
र्निषेधः, आश्चितः सर्वतोभावेन लक्ष्मी न रात्रौ भुज्जीतेत्यर्थः ।

तथाच पुनर्बिष्णुः—

नाश्रीयाच्चाजीर्णे नार्दरात्रे न मध्याङ्के न सन्ध्ययोः ।

मनुः,—

नाश्रीयात्सन्धिविलायां,

(1) पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाईतः ।
तथा,— संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषभुक् भवेत् ॥ इति दत्तोक्तेः ।

विश्वः,

प्रवसितश्चाग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्येत्, यदा हुतं
मन्येत् वैश्वदेवमपि, निरग्निरपि वैश्वदेवमित्यर्थः ।

बौधायनः,—

अन्तरा प्रातराश्च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुड्के कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्वांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रिताग्निहोत्रमन्वांसु द्रव्याभावे यथा जपेत् ।

स एवमाचरन् संसु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

केवलं एकादश्युपवासादिषु प्राणाहुतेरपि भोजनात्मकत्वादेव
निषेधः, भोजनासम्भवे प्राणाहुतिप्रकरणे बौधायनेन स एव-
महरहः सायं प्रातर्जुहुयादद्विर्वा सायमिति रात्रौ भोजनाभावे
जलेनापि तत्करणस्योक्तत्वात् तस्य भोजनात्मकत्वसिद्धेः, नास्ति-
कादिद्वृत्तौयभोजनेऽपि आपोशानादि कार्यं,

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्च विजानता ।

अनग्नमसृतं चैव कार्यमन्वं द्विजननेति, याज्ञवल्क्यौयापो-
गानक्रियायां भोज्यस्य कर्मत्वात् संस्काररूपत्वेन तत्पृष्ठेः,

वशिष्ठः,—

अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते तयः ।

अश्वन्त एव मिधन्ति नास्ति मिदिरनश्वताम् ॥

अत लक्ष्मीधरः, यत्राहिताग्न्युद्देशेन उपवासः प्रायश्चित्तं

विधीयते तदेतस्य कार्यमिति ।
 वसुतोऽयं निषेधः काम्योपवासविषयः ॥
 एकादशीजन्माष्टम्यादिष्वपि नित्येषु सामनेरप्युपवासः, शिष्टैः-
 क्रियत इति न नित्यविषयः ।

अतएव,

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्चंसु तपश्चरित् ।
 प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥
 अन्यतः प्रायश्चित्तत्वात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति
 वौधायनवचनेऽपि गृहस्थपदं चेताग्न्याहिताग्निगृहस्थपरम् ।

अथ नैवेद्यभक्तग्निविचारः ।

शिष्टाः—

अनुच्छिष्ठानस्थानं ग्रासं ग्रासार्डमेव वा ।
 विष्णो निर्वेदितान्नं यो नित्यं भुक्ते स मुक्तिभाक् ॥
 षड्भिर्मासोपवासैश्च यत्फलं परिकीर्तितम् ।
 विष्णो निर्वेदितान्नेन तुल्यं तद्वज्ञातां कलौ ॥
 इति विष्णुनैवेद्यमवश्यं भक्त्यं पञ्चप्राणाहृत्यनन्तरमेव ।

तथा,—

अलाभे तु विशुद्धानं भुज्जीयात्मोक्ष्य मन्त्रवित् ।
 विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा वैष्णवसु विशेषतः ॥

अलाभे परकीयपूजानैवेद्यालाभे ।

विषुभुक्तचिन्तनस्य नैवेद्यभक्त्यकार्यापत्तिः ।

अत उच्छिष्टगृहीतावलोभगृहीतमृष्टाव्रयोः पर्युदासनञ्च-
समासः, तेन दैवात्तया भक्त्ये न दोषो न फलं, भोजन-
मध्येऽकस्मादानीते भक्त्ये विषुभुक्तचिन्तनम् ।

अनिवेद्य हरेः किञ्चित् समश्चीयान् पावनम् ।

यत्कक्ष्मात् प्रवृत्तं तन्मनसाऽपि समर्चयेत् ॥

इति वचनात्,—

प्रायशो न^१ महाविष्णो वैश्वदेवं करोति यः ।

प्राणग्निहवनं चैव तेन लोका जितास्त्वयः ॥

इति वचनादापोशानावाक् विषुभुक्त्वचिन्तनम् ।

प्राणानां जुहुयादन्नमनिवेदितमन्वहम् ॥

त्यग्निं हि महाप्राणा अनिवेदितभोजना इति वचनात्-
निवेदिताव्रेन कुर्वन्ति शिष्टाः,—

ब्राह्मे, देवाभ्यङ्गृताधिकारे,—

ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते ॥

रुद्राङ्गलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्रणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तद्वैनिषु निक्षिपेत् ॥

शिष्टेभ्यो ब्रह्मविषुशिवव्यतिरिक्तेभ्यो देवेभ्यो यदुद्दृत-
मङ्गलग्नमित्यर्थः ।

(1) नैवेद्येन ।

तत्रैव नैवेद्याधिकारे,—

विप्रेभ्यस्त्वय तदेयं ब्रह्मणि यन्निवेदितम् ।

वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाश्वतम् ॥

सौरं मगेभ्यः^१ शाकेभ्यस्तायिने यन्निवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्चापि तु तदेयं माणभ्यो यन्निवेदितम् ॥

शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तद्वैनेषु निन्निपेत् ।

सात्वतो विष्णुस्तस्येमे सात्वता वैष्णवाः ॥

न तु उपनयनसंस्काररहितदैश्यजन्यसंस्कारजातिः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणाः पूजनौयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्त्तयः ।

संविभाज्याश्च दायादा ब्रात्याः सात्वतजातयः ॥

ब्रात्याः कृतैकादशीव्रताः,—

ब्राह्मणा विष्णोराद्यमूर्तिरूपाः, सात्वता विष्णोर्दीयादरूपाः,

उभये पूज्या उक्ताः,

देवौपुराणे विष्णुपूजायां, विष्णुभागवतैः सदेति भागवतानां नियुक्तत्वात् भागवता एव सात्वतपदेनाभिधीयन्ते । तथाच यस्य यत्पूजायां विनियोगस्तन्नैवेद्यस्य प्रतिपत्तिः, पाशुपतसिद्धान्ते शिवस्य, पाशात्यप्रसिद्धेषु मागधब्राह्मणेषु सूर्यस्य, शाकेषु तायिपरनामकेषु वुद्दस्य, प्रतिपत्तेः संस्काररूपत्वात्स्य च भक्ष्यार्थो वा द्रव्ये समत्वादित्यधिकरणे भक्ष्यद्रव्यस्य पुरुषे समर्पणे भक्षणमेव प्रतिपत्तिरिति निर्णीतम् ।

(१) सोरमान्नेभ्यः ।

तथाच देवनिवेदितद्रव्यस्त्रीकारे न प्रतिग्रहदोषः । नैवेद्य-
प्रतिपत्तेरपि पूजाङ्गत्वेन स्थिष्टकुदत्तस्य स्त्रीकारपूर्वकदानलेऽपि
पूजाप्राधान्यात्तस्त्रीकारो यजनान्तर्गत एवेति ज्ञेयम् ।

पाञ्चरात्रिकपूजाया देवतायै प्रकल्पनमात्रे सिद्धत्वाहेवदत्त-
त्त्वाभावेऽपि स्मार्त्तपूजायामिव विप्रेभ्यस्वय तद्देयमिति विधेर-
वैरूप्याय भक्त्यस्य प्रतिपत्तिरिति वोध्यम् ।

यत्तु, मनुविष्णुयमस्मृतिषु देवान्नानि हवींषि च, देवार्थं
हविरिति याज्ञवल्कायवचनम् ।

स्यालीपाकानूहेश्यानि वर्जयेदित्यापस्तस्त्रीयवचनं च अभक्ष्य-
प्रकरणे उक्तं, तत्र देवान्नपदेन देवतार्थपदेन च अनूहेश्यपदेन
च नैवेद्यार्थमुपकल्पितस्य द्रव्यस्य नैवेद्यदानात् प्राक्भक्षणे दोषा-
मिधानपरमिति सर्वेव्याख्यातं, यथा हविषो होमावाक्, अतएव
हारौतयमौ,

वलयश्चोपहाराश्च हवींषि चरवस्त्या,

निर्विशङ्केन भोक्त्रव्या व्रतमस्य न लुप्यत इति ।

व्रतप्रकरणे भक्ष्यत्वमूचतुः, उपहारशब्दस्य नैवेद्यवचनत्वात्,

एवं, चरवश्चोपहाराश्च भैक्ष्यमुक्तमयाचितम् ।

एतान्यव्रतान्याहः ग्रस्तानि जपकम्मणीति वोध्यम् ॥

तेनान्यदत्तनैवेद्यस्य भक्षणे न दोषः, उक्तं विशिष्टं फलं स्यादेव,
स्वपूजादत्तनैवेद्यस्य भक्षणं स्वपूजावैगुण्यापादकल्पान्न कर्त्तव्यं,
अतएव परदत्तनैवेद्यालाभे स्वभोग्यस्य विशूष्पभोगचित्तनं नैवेद्य-
फलार्थनियुक्तं, इत्येवं पूजाधिकारिदत्तनैवेद्यस्य भक्ष्यत्वोक्तावपि

अन्यदत्तभक्षणे पूजावैगुण्यरूपाधर्मस्याल्पत्वेन नैवेद्यभक्षणे फल-
बाहुत्यात् भक्षणे फलमिवेति स्वपूजानैवेद्यभक्षणसमाचारोऽपि
संगच्छते ।

यत्तु, न चैतत् स्वयमश्रीयाद्यदिष्णोर्न निवेदितम् ।
तथाऽपराधमध्ये वराहपुराणे, अनिवेदितभक्षणमिति गणितं च,
तदुभयं यज्ञातीयं 'तज्ञातीयं न भोज्यमित्येवं परं,

गृहीतवैष्णवदीक्षस्य तु विष्णो र्निवेद्यं संशब्दं मुनिभिर्भीज्य-
मुच्यते,

अन्यदेवनिवेद्यं तु भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ।

मगधाधिकारे भविष्यपुराणे,—

पूजयित्वा तु ते 'देवान् नैवेद्यं प्राश्य वा विभो ।

यान्ति ते परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥

तथाच मागधानां सूर्यनैवेद्यं भक्ष्यं, ब्राह्मणानामेव ब्रह्मनैवेद्यं भक्ष्यं,

न भुज्जीत निवेद्यान्वं गणानां च शिवस्य च ।

दुर्गाया वासुदेवस्य नोच्छिष्टसु क्वचिङ्गवेत् ॥

इति वचनाह्लनैवेद्यं शिवनैवेद्यं च सर्वेषां 'भक्ष्यम् ।

यत्तु 'योगशब्दीये,—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं अनं पानं महीषधम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं यदाचानुपकल्पितम् ॥

(१) न दत्तं-

(२) न भक्ष्यम् ।

(३) तदेवान् ।

(४) योगशिवीये,—

इति तच्छब्दक्षयैव, श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे श्रीजगन्नायनैवेद्ये न
स्वर्गपर्युपितत्वदूरगमनादिदोषा नापि लोभप्रयुक्तमृष्टान्नभक्षण-
दोषाश्च ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

जगन्नायस्य नैवेद्यं महापातकनाशनम् ।

भक्षणात् फलमाप्नोति कपिलाकोटिदानजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनिवेदितमन्नं तु क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।

मोहादश्चाति यो मर्त्यः स नरः खपचाधमः ॥

विशुयामले,—

यक्षिच्छिद्वचणादेव मुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ।

पतितादिभिश्च संसृष्टं नास्ति दोषोऽत्र भक्षणे ॥

तत्त्वयामले,—

तस्योपभुक्तदानेन नरः पापाव्यमुच्यते ।

नास्ति तत्रैव राजेन्द्र सृष्टासृष्टविवेचनम् ॥

यस्य संसृष्टमात्रेण यान्त्यमेध्याः पवित्रताम् ।

हृहदिशुपुराणे,—

नैवेद्यं जगदीशस्य अन्नपानादिकं च यत् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारम् नास्ति तद्वक्षणे दिज ॥

ब्रह्मवत्रिविकारं हि यथा विशुस्तवैव तत् ।

विकारं ये प्रकुर्वन्ति भक्षणेऽत्र दिजातयः ॥

कुष्ठव्याधिसमायुक्ताः पुत्रदारविवर्जिताः ।

निरयं यान्ति ते विप्रा यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥

ब्रह्मवैवर्तेः,—

कुकुरस्य मुखाद्भूषं मदनं यदि जायते ।

इन्द्रादौनां तु तद्वच्यं भाग्यतो यदि लभ्यते ॥

भविष्यपुराणे,—

अन्त्यवर्णैर्हीनवर्णैः सङ्करप्रभवैरपि ।

सृष्टं जगत्पतेरन्वं भुक्तं सर्वाघनाशनम् ॥

गारुडपुराणे,—

न कालनियमो विप्रा ब्रते चान्द्रायणे तथा ।

प्राप्तमाचेण भुज्ञीत यदीच्छेनोक्तमात्मनः ॥

भगवद्वाक्यं,—

ये नाश्रन्ति ममान्वं तु सृष्टासृष्टविवेकतः ।

तान् भ्रंशयामि संपद्गो दण्डं तेभ्यो ददाम्यहम् ॥

स्तान्दे,—

नाभिमानं प्रकुर्वीत विष्णोर्निर्मात्यभक्तणे ।

भक्त्या लोभाकौतुकादा त्रुधासंगमनेऽपि वा ॥

आकरणं भक्तिं तद्वि पुनाति सकलांघसः ।

शुष्कं पर्युषितं वापि नौतं वा दूरदेशतः ॥

तत्र,—

यथा तथोपभुक्तं तत्सर्वपापापनोदनम् ।

न विक्रयः क्रयो वापि प्रशस्तस्तस्य भो हिजाः ॥

निर्मात्यं जगदीशस्य नाशित्वाऽश्चामि किञ्चन ।

इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणे नरः ।

स शुद्धं वैष्णवं स्थानं क्रमाद्याति न संशयः ॥

यः श्रावकाले हरिभुक्तशेषं दद्यात् सुभक्त्या पिण्डदेवतानाम् ।

तेनैव पिण्डांश्च तिलैर्विमिश्रानाकोटिकल्पं पितरः सुखमाः ॥

भविष्यपुराणे,—

जगन्नाथस्य नैवैद्यं भक्त्या च पिण्डदेवताः ।

संतर्थ्य यः स्त्रयं भुक्ते सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ इत्यादि,

अन्यानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते,—

श्रीभुवनेश्वरवैते तु, तनैवैद्यं यद्रतः चोपभुञ्च्च, इति शिव-
पुराणादिवचनाङ्गाराजनैवैद्यं भक्ष्यमेव,

तथा न लिङ्गं भुवनेश्वर इत्यादि, विस्तरसु अस्मत्कृते
शुद्धिसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भोज्यक्रमः ।

देवतः,—

स्नात्वा प्रक्षात्य पादौ च स्नग्नस्थालंकृतः शुचिः ।

पञ्चयन्नावग्निष्ठं तु यो भुक्ते सोऽसृताश्रनः ॥

इति स्नग्नस्थालत्यधारणं नित्यं, तदृग्नोक्तविधिनेति केचित्,

दन्तधावनादीनि नित्यमपीति पारस्करवचनात् ।

विशुपुराणे,—

प्रशस्तरदपाणिसु भुज्जीत प्रयतो गृह्णै ।

तथा,—

प्राञ्जुखोऽन्नानि भुज्जीत पञ्चाद्रीं वाग्यतः शुचिः ॥

प्रशस्तरदानि गारुडादीनि, पञ्चाद्रिः करचरणवदनाद्रिः

आपस्तम्बः,—

भोक्ष्यमाणसु प्रयतोऽपि द्विराचमेत्,

द्विः परिमृजेत्, पंक्तावाचमने दोषमभिधाय ।

ब्राह्मी,—

तस्मादहिरुपसृश्य स्वाचान्तः प्रविशेदगृह्णै ।

उपलिसे समे स्थाने शुचौ श्वक्षणसमन्विते ॥

वौधायनः,—

संस्कृते शुचौ देशे, संस्कृते वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः ॥

पवित्रप्रकरणे पराशरः,—

भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमिति वटुकधारणं प्राह ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुज्जीत इति, लृतौययज्ञोपवीतिनापि उत्तरीयधारणं
भवतीति पृथक् न उत्तरीयधारणसमाचारः,

देवलः,—

प्राञ्जुखोऽन्नानि भुज्जीत शुचिः पीठाधिष्ठितः ।

एतेन वस्त्रचर्माद्यासनान्तरनिवृत्तिः ॥

सृतिः,—

पादाभ्यां धरणीं गत्वा पादेनैकेन वा पुनः ।

ब्राह्मी,—

चतुरस्त्रं विकोणं वा वर्तुलं चार्डचन्द्रकम् ॥

कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।

मण्डलद्रव्ये समाचाराच्छुक्लचूर्णम् ।

आडप्रकरणे ब्राह्मो,—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरमूर्त्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

पापाणचूर्णसंकोणमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

पुनर्ब्राह्मो,—

पात्रेष्वर्यानुरूपेषु, अर्यानुरूपेषु विभवानुरूपेण

खण्डरजतपित्तलादिरूपेषु,

विष्णुपुराणे,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य उँकारेण च संस्थित् ।

मनुः,—

पूजयेदग्नं नित्यमद्याचैनमकुत्सयन् ।

दृष्टा हृष्टेष्वसोदेच्च अभिनन्देच्च सर्वगः ॥

पूजनं नमस्कारः, अकुत्सनमनिन्दा, हर्षः कायिकः, प्रसादो
मानसः, अभिनन्दनं वचमा,

अन्नं दृष्टा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्याऽय वन्दयेत् । -

अत्र विष्णुः स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ।

वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भूमिसंस्थितम् ।

तेजोऽसीति जपंस्वनं प्रणनेदमृतं च यत् ॥

अत्र यद्यपि वामपाणिनापि पात्रधारणमुक्तम् ।

तथापि, आपस्तम्बो विकल्पमाह, नापजीहीत सव्येन पाणिना
मुच्चेत्, अपजीहीत मुच्चेद्वा, तत्र कपर्दिभाष्यं, प्रथमं पात्रधारण-
मुपक्रान्तं चेत्र त्यागः, अधृत्वैव भोजनारभे न धार्यमिति ।

तथाच तत्र, वामपाणिना धारणपक्षस्य न समाचारः ।

तदभावात्तेजोऽसीति मन्त्रपठनस्याप्यभावः ॥

अत्रोपरि वृत्तेनाभिधारणम् ।

शिष्टाः—

धर्मराजचित्रगुप्ताभ्यां दद्यात्पिण्डियं भुवि ।

धर्मराजाय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ॥

वलिकर्मत्वान्नमःशब्दप्रयोगः ।

व्राह्मे,—

आपोशानं च गृह्णीयात्सर्वतीर्थमयं च यत् ॥

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरत्रमयस्य च ।

हस्तेन लंघयेत्रात्रं सोदकेन कदाचन ॥

स्वाहान्तोऽयं मन्त्रः, द्वितीयापोशानवाक्ये स्वाहान्तप्रयोगदर्शनात्,
एतदपोशानोदके विष्णुपादोदकादि पात्रित्वा प्रिवन्ति शिष्टाः ।

नैवेद्यप्राशनादौ तु दिव्यपादोदकाहुतिः ।

होतश्चा जठराग्नौ तु स्तेन पाणिस्तुवेण तु ॥

इति वचनं च पठन्ति, तथा,—

पादोदकसमायुक्तं तुलशीदलमिश्रितम् ।

भुक्ता भुक्ता हरेभुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

भुक्तं हरेरुच्छिष्टान्नमित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्राणो व्यानस्तथापानः समानोदान एव च ।

ॐ कारपूर्वैः स्वाहान्तैः पञ्च दद्यात्तथाहुतौः ॥ इति वाक्यं
प्रणवस्वाहान्तमन्त्वकथनार्थं, नतु क्रमार्थम् ।

तत्र क्रमः, लैज्जे,—

प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमाह्वाहुतिस्तुतः ।

अपानाय द्वितीया च व्यानायेति च तत्परा ॥

उदानाय चतुर्थी स्यात्समानायेति पञ्चमौ । अयमेव क्रमो-
रुह्यते, तथा हारीतस्मृतौ, सर्वान् प्राणान् प्रीणेतित्यत्र प्राणापानो-
दानसमानानां यह्यमिति क्रमो लक्ष्मीधरेण दर्शितः, वौधायनी-
येऽप्ययमेव क्रमः ।

तत्र,—

आद्र्वमलकमानेन कुर्याद्बोमवलिं तथा ।

प्राणाहुतिविधानं च मृदं गावविश्वोधनम् ॥

इति दर्शनादुक्तपरिमाणान्तं ग्राह्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकामप्रदा नित्यं तिलकेऽनामिका स्मृता ।
प्राणाहुतिविधौ सैव विज्ञेयाङ्गुष्ठयोगतः ॥

इति वचनादनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यहणं, अनेन स्तीकता च
निर्दिश्यते, अनामिकाङ्गुष्ठयोगेन यावद्वृहत् इति जयस्त्रामि-
व्याख्यानात् ।

विष्णुपुराणे,—

प्रच्छयासामहामौनौ प्राणाद्याप्ययनाय तत् ।

धनिवर्णेभयशब्दनिवृत्तिः, निगिरेदिति हारीतोक्तेदन्तसंलग्नं
न कार्यम् ।

पञ्चाहुतीसु जुहुयाव्रत्याग्निनिभे तथा, इति ब्रह्मपुराण-
व्रत्याग्निनिभत्वेन जठराग्निध्यानं, आहुत्यादिशब्दप्रयोगादाम-
रूपत्वाव्याणाद्युद्देशेन त्यागः, इति प्राणायेत्यादि त्यागः, स च
मानस एव, नास्य भोज्यसंस्कारत्वं, तथा सति रात्रौ भोजनाभावे
तज्जोपः स्यात्, न च तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्रुंसु तपश्चरेत् ।

प्राणग्निहोत्रत्वोपेन अवकौर्णे भवेत्तुसः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति वौधायन-
वचनात्, पञ्चयासानन्तरं प्रथमं विष्णुनैवेद्यभक्त्यं, तत्र नैवेद्यं
परकौयं, तदभावे निर्णीते तु आपोशानाव्याक् विष्णुभुक्तचिन्तनं,
एवं पञ्चयासनैवेद्यजलपानादि मिलित्वा इतिंशद्वासभोजनम् ।

अष्टौ ग्रासा यतेरुक्ता दशारण्यनिवासिनाम् ।

इतिंश्च गृहस्थानाममितं ब्रह्मचारिणामिति वचनात् ॥

देवलः,—

न भुज्जीतादृतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वकम् ।
पवित्रमय हृदयं च सर्पिराहुरघापहम् ॥

कामक्रोधलोभमोहानपहत्य सर्वाङ्गुलिभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात्
न पिण्डशेषं पात्रग्रासुतस्तजेत्, भोजनमध्ये उपस्थितस्य द्रव्यस्य
मनसा विशुप्रभुक्तचिन्तनम् ।

यत्कस्मात् प्रहृतिं च मनसाऽपि समर्चयेदिति वचनात् ।

शिष्टाः,—

भुक्ता शेषं समादाय अवग्राय क्षिपेद्गुवि ।
दृप्तर्थं नरकस्थानां मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥
रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्दुदनिवासिनाम् ।
प्राणिनां सर्वभूतानामक्षयसुपतिष्ठताम् ॥
आपोशानं यथा पूर्वं पश्चादपि सक्षत्या ।
असृतापिधानमसि स्वाहेति चलुकं पिवेत् ॥
अर्द्धं पिवति गण्डूपमर्द्धं त्यजति भूमिषु ।
पिवन्ति पितरस्तस्य ये चान्ये भूमिदेवताः ॥
हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिवेदविचक्षणः ।
हृतं दैवं च पित्रं च आत्मा वै तेन पातितः ॥
आपोशाने तु चरमे गृहीते यः पयः पिवेत् ।
सपवित्रकरणैतद्रक्तपानसमं भवेत् ।

तथा,—

अवगुणित उच्चिष्ठो 'मेधातुरो नाभिभाषेत ।
 नोऽहं ज्योतींषि वौक्षेत नोच्छिष्ठः कुवचिद्वजेत् ॥
 भुक्ताचामेदयथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
 शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्विर्वषणेरपि ॥

भुक्तपात्र नाचामेत्,—

पादावसेचनोच्छिष्ठे प्रक्षिपेत्र गृहाङ्गे ।

दन्तोच्छिष्ठं त्यक्ता शुचिः,—

भोजने दन्तलग्नानि निर्हत्याचमनं चरेत् ।
 यस्तु गण्डूषसमये तर्जन्या दन्तधावनम् ॥
 कुर्वीतात्यन्तपूतात्मा पतते नरके स वै ।

ब्राह्मे,—

विप्रस्वेवमुपस्थित्य पाण्डुष्टे च दक्षिणे ।
 हस्ताभ्यां विधिवद्यान्मत्ववचावनेजनम् ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
 ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्राणान्तविश्वभुक् ॥

हस्तयोर्वर्षणजलेन चक्षुर्मार्जनं,—

शर्यातिं च सुकन्धां च व्यजनं शक्रमश्विनौ ।
 भोजनान्ते स्मरेदयस्तु तस्य चक्षुर्न सौदति ॥
 मधुमांसतिलसंस्थष्टभक्षणनिमित्तमप्युपस्थर्णनम् ।

मनुः,—

खाम्बुभिः समुपस्थृयेत्, पाण्योरुद्धयोर्धारणम् ॥

तथाचापस्तम्बः,—

आचम्योरुपाणिर्धारयेदा प्रोदकाभावात्, प्रकष्टोदकत्वनिवृत्ति-
पर्यन्तमित्यर्थः, तदनन्तरं सुखार्थं करप्रोच्छनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्ता सम्यग्यथाचम्य प्राप्नुखोदध्नुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृताशनपरिग्रहः ।

अभौष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं ततः ॥

भुक्ता चैवार्द्धपाणिसु यस्तिष्ठेदविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो वलम् ॥

मा करेण करं साक्षान्नार्जयेन्ना च चक्षुपौ ।

समार्ज्य वाहुं ज्ञानं च गोप्रदानफलं लभेत् ॥

तथा,—

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पाचमगुदृतम् ।

उदृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावनोन्मृज्यते मही ॥

आपस्तम्बः,—

यव भुज्यते तत्समूहनं निर्हृत्यावोक्तं देशम् ।

अमात्रेभ्योऽव्रं संक्षयाभिसंश्यित्योक्तरतः ॥

शूचौ देगे रुद्राय निनयेदेवं वासु गिवं भवति, समूहनं पतिसा-

नादिवच्छिःकरणं समार्जन्या, निर्वरणं पात्रस्य अवोचणं समाचाराद्वयोदकं दत्त्वा लेपनं, अमात्राणि पात्राणि ।

वैद्यशास्त्रे,—

अगस्त्यं कुभकर्णं चाशनिं च वडवानलम् ।

आहारपरिणामाय संस्मरेयु वृकोदरम् ॥

विष्णुपुराणे,—

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरय त्वशेषम् ।

सुखं च मे तत्परिणामसभवं यच्छत्वरीगं च ममासु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता यथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्ण्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्यं स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।

अनायासप्रधानानि कुर्यात्कर्मण्यतन्द्रितः ॥

हारीतः,—

पश्चात्पत्नी शेषं वलिं हरेत्, पाकभाण्डगिष्ठेनेति जयस्त्रामी ।

इति भोजनक्रमः, तत्र भोजनप्रकारः ।

आपस्त्रवः,—

यावद्वासं यासं न स्कन्दयन् कृत्स्नयासं ग्रसेत् सहाङ्गुष्ठम् ॥

यावद्वासं यावद्वसितुं शक्यं,

ब्राह्मे,—

सर्वाङ्गुलिभिष्वाश्रीयाक्षावधूयेकरं क्वचित् ।
कुर्यात् चौरात्माहारं न तु पश्यात्पिवेहधि ॥
जठरं पूरयेदर्दमन्नैर्भागं जलेन च ।
वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

तथा,—

यसु पाणितले भुक्ते यसु फुल्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
नाजीर्णे भोजनं कुर्यात्स्याच्च नातिवुभुक्षितः ।

तथा,—

अन्नजन्मकालुष्यं दुःपंक्तिं च न कुरुयेत् ।
आसशेषं न चाश्रीयात्पीतशेषं पिवेत् तु ॥
शाकमूलफलेच्छादि इत्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
संचयेन्नान्नमन्नेन न क्षिं पात्रसञ्चितम् ॥
वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टसु क्वचिङ्गजेत् ।
न सृगेत् स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ।
तिलकल्कं जलं चौरं दधि चौद्रष्टानि च ॥

न त्यजेदर्द्देजग्धानि सक्थूंश्वैव कदाचन ।

अत चौद्रग्रहणं आडमधुपर्क्योरेव, अन्यत भोजनस्य निपेधात्,
यदा शूद्रसाधारणलेनोक्तं, अन्नेन पूपादिना पात्रे विनिसमन्नं
न राग्नीकुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः, नोच्छिष्टो दृतमादयात्,

विष्णुपुराणे—

अश्वीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणाम्बौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्वीयात्मध्ये च कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्देवाश्वी च वलारोग्ये न मुच्छति ॥

वौधायनः,—

सर्वभिक्षापूरपकन्दफलमूलमांसानां दन्तैर्नर्वव्येत् ॥
कन्दपदेन सूरणादि, मूलानि मूलकादौनि ।
हारीतः, नान्यमभिभाषमाणोऽश्वीयात् ॥

द्वहस्पतिः,—

न सृशेहामहस्तेन भुज्जानोऽव्रं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्त्रं न पदा भाजनं सृशेत् ॥

गौतमः,—

न रात्रौ प्रोष्ठाह्रतं सर्वमेव द्रव्यं नाद्यादित्यर्थः ॥

वौधायनः,—

नाति सुहितोऽमृतापिधानमसीत्यपः पीत्वेत्यादि' ॥

मनुः,—

अनारोग्यमनायुधमस्तर्यं चातिभोजनम् ।
चतुःषष्ठ्या पलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ॥

एतावद्यसु निगिरेक्ष कुण्डाशी-पतत्यधः । इति कुण्डाशित्वमति-
निषिद्धं ।

तत्राभिमुख्यं, विष्णुपुराणे,—

विशुद्धवदनः प्रौतो भुज्जीत न विदिष्मुखः ।

प्राप्तुखोदस्तुखो वापि न चैवात्मनादरः ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राप्तुखो भुज्जे यशस्यं दक्षिणामुखः ।

ऋतं सत्यं यज्ञं वा,—

एवत्त, भुज्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभि-
भोजनीयमिति दक्षिणापविमाभिमुखत्वनिषेधो निष्कामस्य ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः, वाग्यतो दक्षिणामुखो
भुज्जीत, अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य मातुरुपदिशतीति, एवं च सति
निष्कामस्य मातृरहितस्य न दक्षिणामुखत्वं, किं तु पुष्टिकामस्य
यशस्कामस्य वा, जीवन्मातृकस्य तु सर्वथा न दक्षिणामुखत्वमिति,
जीवत्पितृकस्यापि दक्षिणामुखत्वं निषिद्धम् ।

तथाच,—

अमात्रानं गयाश्चाद्वं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्कृते च पितृहा भवेत् ॥ इति वचनात्,

चथ निषिद्धदेशाः ।

आपस्तम्बः,—

न चार्वाग्भुज्जीत तथा प्रासादे क्षतभूमौ, प्रासादे प्रासादस्थोपरि,
क्षतभूमौ पाषाणमयादौ सृत्यवेपेण कल्पितभूमौ ।

ब्राह्मी,—

हस्त्यश्वरथयानोष्टुप्रासादस्थो न भक्षयेत् ।

श्वशानाभ्यन्तरगतो देवालयगतोऽपि वा ॥

श्यनस्थो न भुज्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

नार्देवासा नार्देश्विरा न वाऽयज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादसु पादारोपितपाणिमान् ।

नावसक्यिकसंख्य न च पर्येष्ठिकास्थितः ॥

न वेष्टितशिराश्वापि नोत्सङ्घे क्षतभोजनः ।

नैकवस्तो दुष्टमध्ये सोपानलः सपादुकः ॥

न चर्मीपरिसंख्य चर्मवेष्टितपाश्ववान् ।

विष्णुपुराणे—

चासन्दौ स्थिते पात्रे न चादेशे नगेश्वर, आसन्दौ वेचादि-
निर्मिता ।

अदेशे रथ्यादौ ।

विष्णुः,—

नाश्वीयाद्वार्यया सार्वं नाकाशे न तथोस्थितः ।

बह्नां प्रेत्तमाणानां नैकस्मिन् वहवस्था ॥

शून्यागारे वङ्गिगृहे देवागारे तथैव च ।

प्राकाशेऽनाष्टुतदेशे एकस्मिन् प्रेतमाणे इत्यर्थः ।

उश्नाः,

खट्टारुष्ठो न भुज्जीत न चोत्तानः कथञ्चन ।

मतुः,

एकवस्त्रो न भुज्जीत कवाटमपिधाय च ।

भूमौ चानन्तरीकृत्य भिन्नपात्रे न चाशनम् ॥

भूमौ पावाभावे केवलभूमौ, आसनाभावे वा ।

तथा,

माहारमुपभुज्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

स्वग्रामे यामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ॥

न भुज्जीताग्नं धीमात्राधर्म्यं^१ शोककारणात् ।

स्वग्रामे स्वप्रामीणे, यामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टयामीणे ।

याज्ञवस्त्रः,

न भार्यादर्ग्नेऽश्रीयावैनां वीक्षेत चाश्रतीम् ॥

श्रुतिः,

तस्माज्जायाया अन्ते नाश्रीयादवीर्यवान् ज्ञस्य पुत्रो जायते ।

वीर्यवन्तसुदसा^२ जनयन्ति यस्या अन्ते नाश्रातीति ।

तेन विष्णुमृतौ भार्यया सार्वं सन्निधावित्यर्थः ॥

एवं ब्राह्मणा भार्यया सार्वं क्वचिद्दुष्टौति चाध्यनौति ब्राह्म-
वचनमपि

सन्निधिपरं न लेकत्रभीजनपरम् ।

केवलं तत्र विवाहकालविषयेऽपवादमाह अङ्गिराः,—

ब्राह्मणा सह योऽश्रीयादुच्छिष्ठं^(१) वापि कर्हिंचित् ।

न तत्र दोषं मन्यन्ते सर्वं एव मनौषिणः ॥

विष्णुः,

न गोब्राह्मणोपरोधेऽश्रीयात् राजव्यसने ।

यमः,

अश्नाति यो भृत्यजनस्य मध्ये मृष्टान्नमेकोरसगृभुवुष्टिः ।

दौनैः कटाचैरभिवौक्ष्यमाणो व्यक्तं विषं हास्तहस्तं स भुक्ते ।

हारीतः,

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्रीयात्, न शिंशूनभर्त्ययन्
नाप्रदाय प्रेत्तमाणेभ्यः, साभिलाषमीक्षमाणेभ्यो बालादन्येभ्यो
इपीत्यर्थः ।

ब्राह्मी,

अप्येकपंक्त्या नाश्रीयात् संष्टिः स्वजनैरपि ।

भस्मस्तम्भजलहारमार्गेः पंक्तिं च मेदयेत् ॥

तथा,—

पञ्चग्रासांसु भुक्तादौ क्वचिष्टेशमनि सङ्घटे ।

पात्रमुहृत्य शेषं तु भक्षयेत् सांकराङ्गयात् ॥

(१) ब्राह्मणा सह यो भुक्तेऽश्रीयादुच्छिष्ठं वापि कर्हिंचित् ।

पित्रो कर्मणि भुज्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥
 पञ्चग्रासोत्तरमपि पंक्तिदोषज्ञाने पात्रमुत्तोल्य स्वयमनुत्थाय
 उपविश्य गत्वा स्थानान्तरे भोजनं कार्यम्, पित्रेर न गन्तव्यं
 पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यं, इति निषिद्धदेशादि ।

अथ निषिद्धासनम् ।

देवलः,—

न भिन्नासनगतो न शयनगतः ।

सृतिः,—

लोहवद्वं च दग्धं च वर्जयेदासनं वुधः ॥

तथा,—

अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

पालाशस्य द्विजश्चेष्ट चिरात्रं तु ब्रतौ भवेत् ॥

अथ पात्रम् ।

औदुम्बरथमसः सुवर्णनाभिः प्रशस्तो न चान्येनापि भोक्तव्यं,
 प्रशस्तो भोजन इति शेषः, अन्येन स्वस्य पुत्रादिनापि तत्र भोजने
 तदात्मनो योग्यानीत्यर्थः ।

एवं च,—

करे कर्पटके चैव आयसे ताम्बभाजने ।

भुज्जन् भिज्जर्ण दुष्येत लिघ्नते गृहमेधिनः ॥

इति ताम्रपात्रनिषेधः

सुवर्णनाभिताम्रपात्रव्यतिरिक्तपरः, अथवा आपस्तम्बीयताम्रपात्र-
विधिः पुष्टिकामस्य, पुष्टिकामान् विना निषेधः, इति केचित्,
वस्तुतो न ताम्रपात्रे भक्षणसमाचारः,

शिष्टाः—

अश्वत्यवटपत्रेषु कुम्भौतिन्दुकपत्रयोः ।

वटाश्वत्यार्कपत्रेष्विति वा पाठः ॥

कोविदारकपिलेषु भुक्ता चान्द्रायणं चरेत्, कोविदारकदम्बेष्विति
वा पाठः ।

पलाशपद्मपत्रेषु गृह्णी भुक्तैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्माचारियतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

प्रशस्तपत्रेष्वपि पृष्ठभागो निषिद्धः ।

पत्रपृष्ठे तु यो भुक्ते पञ्चगव्यं समाचरेदिति, वचनात् ॥

भोजनाधिकारे विष्णुः, न भिन्नभाजने नोक्तज्ञे न भूवि न पाणी,
अत्र सुवर्णरजतशङ्खशुक्रिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमितिवचनात्
सुवर्णादिपात्रेषु भज्जेऽपि न दीपः,

हारीतः—

नाधिशश्यनासने चाश्मीयात्, न काण्डायसे न सृत्यात्रे न भिन्नाव-
कीर्णे, अधिशश्यने खट्टोपरि अध्यासने पौठोपरि चावं स्थाप-
यित्वा न भूज्जीतेत्यर्थः, अवकीर्णे शूद्रादिक्षते भोजने, अत्र
पाषाणपात्रस्य निषेधाभावात्तत्र भोजने दीपाभावः,

एक एव तु यो भुक्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्डन्ते आयुः प्रज्ञा यशो वलं इति कांस्यपातभोजनं
काम्यं,

कांस्यपात्रे न भूज्ञीत न पद्मवटपत्रयोः, इति वैणवाधिकारे
नारदीयपञ्चरात्रवचनाल्कास्यं वैणवस्य त्याज्यमेव, इति पात्र-
विचारः ।

तत्र परिवेषणविचारः, भविष्य,—

आयमेन तु पात्रेण यदन्नमुपदौयते ।

भोक्ता विठासमं भुक्ते दाता च नरकं ब्रजेत् ॥

परिवेषकस्य उच्छिष्टभोजनस्यर्थं भूमौ तदन्नादिकं निधायाचम्य
पुनः परिवेषणम्, अन्नादिभिन्नद्रथे तु तद्वृत्तैवाचम्य परिवेषणम् ।
आचमनप्रकरणं प्रमाणं लिखितं, उच्छिष्टशूद्रस्यर्थं तु ब्राह्मे,

उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रथ्यहस्तस्तु यक्तिंचिह्नात्तच्च न भक्षयेत् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।

षृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिक्षा च हस्तदत्ता या न ग्राह्या कुलचित् क्वचित् ।

पराग्नरः,—

मात्रिकं फणितं ग्राकं गोरसं लवणं षृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्ता तु दिनमेकमभोजनम् ॥

शूद्रहस्ते तु यो भुक्ते पानीयं वा पिवेद्विजः ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगच्छेन शुध्यति ॥

अतएव भोजनस्थाने पत्रपातनादिकं जलपातस्थापनं च सच्छूद्रै-
रपि न क्रियत इति समाचारः,

चाण्डालपतितोदक्यावाक्यं श्रुत्वा हिजोत्तमः ।

भुक्ते तु ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

पंत्त्यां न विषमं दद्यात्र याचेन्न च दापयेत् ।

क्षुच्छ्रं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्तः ॥

अथ ताम्बूलादिभक्त्याविचारः ।

दक्षः,—

भुक्ता तु सुखमास्थाय तदन्तं परिणामयेत् ।

इति,—

अन्नपरिणामश्च वैद्यशास्त्रे ताम्बूलखदिरक्षुकजातिफल-
लवङ्गादीनां चर्वणादित्युक्तमनुसन्धेयम् ॥

शिष्टाश्च,—

भोजनानन्तरं विश्णोरपिंतं तुलशीदलम् ।

भक्तिं पापराशिष्ठं महापातकनाशनम् ॥

भुक्ता तु सुखमास्थाय तदन्तं परिणामयेत् ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्त्याम् ॥

अत्राचमनकथनं भोजनोत्तरद्विराचमनानुवादत्वेन, ताम्बूल-
भक्त्यस्य भोजनत्वाभावेन नापि भोजनपूर्वविहिताचमनप्रसङ्गः,
अतएव प्राञ्छुखोऽन्नानि भुज्ञीतेत्यत्त्वान्नयहणताम्बूलभक्त्यादी

न दिङ्ग्नियम् इति कल्पतरुकारः, भट्टाचार्यरपि पूर्वं नाचमनं
लिखितं, ताम्बूलभक्षणावसनाचमनमपि दुराचारत्वेन च
लिखितम्, तथा च विष्णुः,—

चर्वणे नित्यमाचामेन्मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

तथा,—

ताम्बूले चेहुखण्डे च नोच्छिष्ठो भवति द्विजः ।

त्वग्मिः पुष्पैर्दलैर्मूलैसृणकाष्ठमयैस्तथा ॥

सुगभिभिस्तथान्यैश्च नोच्छिष्ठो भवति द्विजः ।

खर्जूरतालकन्दं च सृणालं पद्मकेशरम् ॥

नारिकेलं केशरं च नोच्छिष्ठं मनुरव्रवीत् ।

ताम्बूलं च कपायं च सर्वं च जलसम्भवम् ॥

मधुपर्कं च सोमं च लवङ्गायं तथा क्वचित् ।

अन्यत,—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्तेहावशिष्ठके ।

दन्तलग्नस्य संमर्शं नोच्छिष्ठो भवति द्विजः ॥

भुक्तस्तेहो मुखादिषु, दन्तलग्नस्यर्थो जिह्वया ।

तथा मूलेऽपि न,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्तेहे तथैव चेति वचनात् ।

कपायं खदिरहरीतक्यादि, जलसम्भवं शृङ्गाटकादि ॥

अत खदिरस्य शूद्रादिगृहपक्ष्यापि समाचारात् भक्षणं, एवं

स्विन्नस्यापि पूगफलधान्यहरिद्रामरिचादेरपि, पक्षस्य स्यशंदीष-
तदभावयोः समाचारैकप्रमाणत्वात्,
शिष्टाः—

मरौचधान्ययोश्चैव हरिद्राणां तथैव च ।

तथा पूगफलानां च स्विन्नदोषो न विद्यते ॥

एतत् खदिरस्य चूर्णस्य च तदन्तं परिणामयेदिति वचनात्ताम्बूल-
सहचरिततया भक्ष्यत्वविधेन दोषशङ्का, पूगादीनां स्विन्नत्वदोषाभावः, शुष्कतायामेव, अशुष्कतायां स्यादेव दोषः, शुष्के त्वयवसंयोगमेदरूपपक्त्वनिवृत्तेः,

अथवाऽकठिनद्रव्ये अग्निना सम्यगवयवसंयोगविशेषः, पाकः,
न चैव पूगादौ, अतएव स्विन्नं तदुच्चते न पक्षमिति,

पक्षमेव तु शूद्रस्थृष्टं दुष्टं न स्विन्नम् ।

तथैव समाचारात्, खदिरस्य शूद्रपक्त्वेऽपि शूद्रोपहतमन्नमभोज्य-
मिति अन्नादावेवाभक्ष्यत्वोक्तेः, खदिरे तु पाककाले पेयत्वलेह्न-
त्वयोरेवाभावान्नाभक्ष्यता ।

एवं चूर्णस्यापि, यथा काष्ठे इग्वे भक्षीभूते न काष्ठत्वं तथा
चूर्णे नास्थित्वम् ।^(१)

किन्तु भस्मत्वमेव, तेन चूर्णस्य नाभक्षता, नह्नभक्ष्यद्रव्यजं
भस्माप्यभक्ष्यं, निषेधाभावात्, केवलं—,

(१) यथा काष्ठे इग्वे भक्षीभूते काष्ठे न काष्ठत्वं तथा चूर्णे नास्थित्वम् ।

प्राण्यङ्गमामिषं चूर्णं चौरं गव्येतरं तथा ।

आमिषं च मधु प्रोक्तं कांस्यभोजनमामिषम् ॥

आमिषं सुन्दरौशाकं चर्मपानौयमामिषम् ।

इति वाक्यदर्शनात् व्रतिव्रद्धचार्यादीनां अभक्ष्यम् ।

तथा चास्मल्कृतशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः—

स्त्रिवत्वदोषो खदिरे हरिद्रामरीचपूगादिफलेषु धान्ये ।

नाप्यस्ति तेषामशनं तु शूद्रैः सर्वे समाचारक्तं वदन्ति ॥

शूद्रादिसंसर्वनदुष्टतायां स्त्रिनेषु पूगादिषु नेति चोक्तम् ।

जानीत तच्छोषणं एव धोरा अशोषणे तत्र विगानसत्वात् ॥

यद्वाऽग्निना योऽकठिनेषु सम्यक् सर्वाङ्गयोगः स हि पाक उक्तः ।

पूगादिके यत् स न विद्यते तु स्त्रिवत्वमस्यर्वनदुष्टता तत् ॥

अत्रं तु शूद्रोपहितं न भक्ष्यमित्युक्तिः स्यात् खदिरं हि भक्ष्यम् ।

शूद्रादिभिः पक्षमपौति वृडा नद्यन्नमध्ये खदिरं प्रविष्टम् ॥

चूर्णं तु ताम्बूलगतं हि भक्ष्यं तस्यास्थिजत्वेऽपि च भस्मता यत् ।

परं तु प्राण्यङ्गजताप्रयुक्तामिषत्वतस्तद्रितिभिर्भक्ष्यम् ॥

अत्र ताम्बूलादीनां उच्छिष्टत्वाभावेऽपि भक्षणनिमित्तं
द्विराचमनं कार्यम् ।

सुष्ठा चुत्वा च भुक्ता च निठिव्योक्ताऽनुतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येयमाणश्च आचामित्रयतोऽपि सन् ॥

इति मनुवचनात् । उच्छिष्टस्यर्गादिप्रतिप्रसवार्थत्वादनुच्छिष्ट-
वचनस्य सार्थकत्वम् ।

तथाच वृहस्यतिः,—

उच्छिष्टेनान्यविप्रेण विप्रः सृष्टसु ताटशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

नोच्छिष्टसु क्वचिद्भजेत् इत्यादिकमेव ताम्बूलभक्षणादौ नास्ति ।

यत्तु भट्टाचार्यैः परस्परताम्बूलभक्षणं दुराचारत्वेनोक्तं तत्रोच्छिष्टस्य सर्वदोषमभिप्रेत्य ।

किन्तु,—

भुज्जानस्य तु विप्रस्य सर्वांस्यर्शनं यदि ।

त्वक्काऽन्वं स शुचिभूत्वा प्राणायामेन शुद्धयति ॥

इति भक्ष्यकालेऽन्नसर्वनमाचस्याशुद्धिकरत्वमभिप्रेत्य दुराचारत्वेनोक्तम् ।

न हेतद्वोजनधर्मः । किन्तु भोजने निमित्ते पुरुषार्थः ।

तेनाचामनं ताम्बूलभक्षणेऽपि स्यादेव ।

अथाभक्ष्याग्नि ।

विश्वामित्रः,—

जातिक्रियास्वभावदुष्टतामसंसर्गदुष्टं सुहङ्गेख्यं च न भक्षयेत् ।

एतदुपलक्षणं अभक्ष्याणामष्टविधत्वात् ।

तथाच,—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्यविदूषितम् ।

संसर्गैरसदुष्टं च सुहङ्गेख्यं स्वभावतः ॥

इति भविष्यपुराणे सुहृष्णेख्यमिति भावदुष्टमुच्यते । चिकित्सा
तु हृदये इत्यादि वच्यमाणनिरक्तेः वाग्दुष्टमपि सुहृष्णेख्यमिति
वच्यते ।

तत्रादौ जातिदुष्टानि भविष्ये,—

लशुनं गृज्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वात्तांकुं नालिकालावुमुपेयाज्ञातिदूषितम् ॥

गृज्जनं लशुनसट्टशः कन्त्विशेषः, उत्तरापथे प्रसिद्ध इति लक्ष्मी-
धरः, गृज्जने 'गजरस्त्येति निरुक्तपाठात् पश्चिमप्रसिद्धः पलाण्डु-
विशेष इत्येके न तु शक्राशनम् । तत्र पर्यायभावात्, तत्तु
मादकत्वादभच्यमिति केचित्, गृज्जनपलाण्डु लशुनप्रभेदौ इति
केचित् । कवकञ्चैत्यवृक्षस्थितं पिण्डोपमं कुमुदकलिकाकृति
क्षत्राक्षसट्टशं शुक्लं शियिलावयवम् ।

तथाच त्राद्वे,—

मधुकैटभव्यताणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु खख्खुण्डं कवकं चैत्यसन्निभम् ।

क्षत्राकं क्षत्रसट्टशं दैत्यदेहसमुद्धवम् ॥

अत्र वात्तांकुपदेन श्वेतवात्तांकुः ।

खख्खुण्डं श्वेतवात्तांकुं कुम्भाण्डञ्च न भक्षयेत्, इति देवलवचनात्,

(१) - जगरस्तथा ।

तथा,—

वार्त्ताकुकुभीत्यादि यमवचनेऽपि वोध्यम् ।

यत्र वार्त्ताकुशब्दोऽस्ति तत्याज्यं हरिमिच्छतेत्यादावपि वोध्यम् ।
समाचारोऽप्येवमेव, नालिका कलम्बिका, कुभारुण्डो दाढ़िम-
सट्टशः, फलविशेषः, कुभारुण्डनिषेधे चलणाफलं निषिद्धमिति
स्मृतिरत्नमालायां व्याख्यातम् ।

अभक्ष्यप्रकरणे, यज्ञान्यत् परिचक्षते इति आपस्तम्बवचनात्,
विशेषतोऽनिषिद्धमपि शिष्टविगौतं न भक्ष्यं, तथा चलणाफलम-
भक्ष्यमिति निबन्धकृतः ।

यमः,—

भूमिजं द्वचजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मब्रांस्तान् विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

इति इयोरपि छत्राकं योर्निषेधः ।

ब्राह्मे—

राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वस्तकवासकौ ।

मस्तराः शतपुष्पाश्च कुसुमं श्रीनिकेतनम्^१ ॥

शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

तथा,—

मुक्त्रा तु चारलवणं त्रिरात्रं तु ब्रतच्चरेत् ।

राजमाषाः पश्चिमदेशप्रसिद्धाः, स्थूलमुद्गाः वासकः प्रसिद्धः, शत-
पुष्पाः सौप इति प्रसिद्धः, चारलवणमुषरमूर्त्तिकाप्रभवलवणम् ।

(१) मस्तराः शतपुष्पाश्च कुसुमं च चिकेवलम् ।

भविष्ये,—

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठच्च प्रत्यक्षलवणच्च यत् ।

मूर्त्तिकाभक्षणच्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

प्रत्यक्षलवणं अन्वयच्चनादिसंस्कारप्रवेशमन्तरेण साक्षादेव केवल-
भक्ष्यमाणलवणम् ।

प्रचेताः,—

सृज्जोष्टखादनेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः ।

विज्ञानेष्वरधृता स्मृतिः,

कुम्भारण्डकेवुवृन्ताकाकोविदारांश्च वर्जयेत् ।

तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विकारवच्च यक्षिञ्चित्तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

वृन्ताको वार्ताकिसट्टगः, फलविशेषो हरितः ।

पाके रक्त इति लक्ष्मीधरः, केवु केवुकम् ।

मनुः,—

अभक्ष्याणि द्विजातौनामसेधप्रभवानि च ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्नप्रभवांस्तथा ॥

गेलुं गव्यच्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

असेधप्रभवानि विष्णाजातानि तरुलोयकादीनि ॥

यदा,—

बौजानि गुदमार्गनिर्गतानि विष्णामध्यगतानि यानि वृक्षं
जनयन्ति तानि ।

तत्र—

क्षेत्रविष्टाक्रान्तभूमिजानामपि आम्रहक्षादीनां फलपुष्टे
याह्वे ।

तथा वौधायनः—

अमेधेषु च ये जाता हृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानिच ॥

पुष्पफलोपगा इति विशेषणादहुपुष्पफला आम्रादयो याह्वा न तु
क्षुद्रवार्त्ताक्षादय इति मेधातिथिः, तथा च तद्विधलताहृक्षा-
दीनां पुष्पफले याह्वे, निर्यासा हृक्षनिर्गतकठिनरसास्ते चेष्टो-
हितवर्णस्तदा न भक्ष्याः, यथा नारिकेलहृक्षादिषु, तेन हिङ्गु-
कर्पूरादिषु न दोष इति लक्ष्मीधरः, ब्रश्नं क्षेदनं, तद्यमवालु
निर्यासा लोहिता अभक्ष्याः, पुनर्निर्देशात्, अथो खलु यो लोहितो-
यथा ब्रश्नान्विर्यसति तस्य नाशं काममन्तस्येति तैत्तिरीयशुतेश ।

शेलुः श्वेषातकः, वहु आलु इति प्रसिद्धः⁽¹⁾ ।

दुर्घटप्रकरणे हारीतः, मासे न पेयूषं भवतीति ॥

तथा च नवप्रसूताया गोः क्षीरं मासपर्यन्तं अभक्ष्यम् ।

अनिर्देशाया गोः क्षीरमिति मनुवचनं तु अत्यन्तापद्विषयमिति-
वोध्यं, तथा यदग्निसंयोगात् कठिनं भर्वति तज्जेन्द्रव्यं तदाऽभक्ष्यम् ।

आपस्तम्बः—

भक्षयेद्यदि नीलं तु प्रमादाहृक्षाह्वणः सक्तत् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽव्रवीनुनिः ॥

(1) ब्रह्म आलु इति प्रसिद्धः ।

तथा,—

तथा कीलालोपधीनां च कीलाली सुरा ।

तदर्थं स्यापिता भक्ष्या अप्योपधयोऽभक्ष्याः ॥

गौतमः—

उडृतस्त्रेहविलयपिण्डाकमयितप्रकृतीनि नाद्यात् विलयो-
ष्टम्^(१) ।

षट्चिंशत्तमते,—

षणपुष्पं शान्मलिं च करनिर्मयितं दधि ।

वह्विंदिपुरोडाग्नं जघ्ना नाद्यादहर्निर्गम् ॥

उश्नाः,—

कुसुमं नालिकाशाकं वार्त्ताकुं पोतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

पोतिकं, पोइ इति प्रसिद्धं, वार्त्ताकुः खेतवार्त्ताकुरुक्त एव, आप-
स्तम्बेन नवपङ्गवस्य पैठीनसिना स्मार्त्तकनाम्नो हक्षस्य अभक्ष्य-
त्वमुक्तम् ।

यमः,—

भूस्तुणं शिशुकच्चैव खख्खुरुणं कवकं तथा ।

एतेषां भक्षणं कत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

भूस्तुणं, गन्धाणं, अतएव शिशुभक्षणे महद्विगानं, शङ्ख-
लिखिताभ्यां करञ्जकुम्भीभक्षणं घनञ्जवाकभक्षणञ्ज निषिद्धं, कुम्भी
विल्वफलसट्टग्नं फलमरण्ये प्रसिद्धम् ।

(१) उडृत स्त्रेहविलय पिण्डाक मक्ति नाद्यात् ।

वनकृताको मेघसमयोत्पन्नः कवकः ।

देवलः,—

न वीजान्युपयुज्जीत रोगोत्पत्तिस्ते द्विजः ।

फलान्येषामनन्तानि वीजानां हि विनाशयेत् ॥

वीजानि कुम्भाण्डवीजानीति लक्ष्मीधरः, तस्यायमाशयः,
यद्यपि मुहादीनि धान्यादौन्यप्यङ्गुरयोग्यानि तथापि तेषां भक्त-
णानुज्ञानात् यान्येव कुम्भाण्डवीजादीनि विशेषतो भक्त्यत्वेन-
नोक्तानि ।

‘अन्यान्यपि यदाङ्गुरजननयोग्यानि तदा न भक्त्याणि, कोमल-
तदयोग्यानि चेद्वक्ष्याणि, मुहधान्यादौन्यपि अङ्गुरजननयोग्यानि
तदर्थं पृथक्कृत्य रक्षितानि न भक्त्याणीत्येके ।

ब्राह्मि,—

पिण्डलीनिकरञ्जानि कुम्भोराणि वटानि च ।

मातुलङ्गानि लक्ष्मीष्ठाणि पनसोदुम्बराणि च ॥

शिशुशोभाङ्गने चैव कोविदाराणि चैव हि ।

अथ तिक्तकपित्यानि शेलुञ्जेषातकानि च ॥

विभीतकानि च तथा न भक्त्याणि फलानि तु ।

अलक्ष्मीस्तेषु वृक्षेषु बडा दुर्वाससा यतः ॥

वनवासव्रतं कुर्याद्विनं तवाश्नाद्विज ।

लताभिर्वेष्टिता ये च गुल्मरोगहताश्च ये ॥

भूतप्रेतपिशाचैश्च पक्षिभिर्ये च संश्लिताः ।

शियु शोभाज्ञनस्यैव भेदः, तत्र पनसस्य भक्षणसमाचारात् विष्णु-
देयत्वाच्च पनसाम्बहरीतकीति हविष्यप्रकरणोक्तत्वाच्च पनस-
निषेधो भूप्रोतफलकदाच्चिणात्यप्रसिद्धपनसज्ञातिपर एव इति
निवन्धक्तः, मातुलङ्गोदुम्बरप्लक्षफलानां विष्णुदेयत्वाङ्गत्वेऽप्य-
लक्ष्मीकरत्वात् वर्जनसुचितम् ।

यथा,—

दधिसक्युफलादौनां भक्ष्याणामपि रात्रावलक्ष्मीकरत्वादर्जनं ॥

तथा च विष्णुः,—

न दिवाधानाः, न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्यु-
कोदिदारवटपिप्पलगाकम् ।

देवलः,—

दिवापि दधिधानासु रात्रौ च दधिसक्युषु ।

श्वेमातके तथालक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेदधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

यद्यपि विष्णुमृतौ नाभक्ष्यनैवेद्यार्थ इति निपिद्व्याणां नैवेद्ये-
पर्युदासः कृतो न तु वराहपुराणोक्तनैवेद्यद्रव्याणां गिष्ठभक्ष्यता
कथिता, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः ।

तथापि,—

स्मृतिशुतिसमापनं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृपां प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥ इति

शङ्खलिखितस्मृतौ देवनैवेद्यद्रव्यसाद्यश्यलिङ्गात्सत्त्वोलटविष्णुदि-
नैवेद्येऽभक्त्यसम्भावनाऽपि नास्ति ।

एवच्च,—

वराहोक्तनैवेद्यद्रव्याणि भक्ष्याखेव ।

तानि पूजाप्रकरणे लिखितानि, यद्यपि कर्मविपाकसमुच्चये,—

लशुनं गुञ्जनच्चैव तालच्छाश्राति यो द्विजः ।

स वातरोगो भवति कृच्छ्रच्छान्द्रायणच्चरेत् ॥ इति

वर्जनादर्जनं प्राप्तं तथा तालफलानि चेति विष्णुदेयत्वाद्वक्त्य-
समाचारः, तालफलप्रतिषेधवाक्यानाच्च कल्यतरुकारेण नादत-
त्वादिति केचित् ।

मूलकं तु भक्ष्यं तन्निषेधवाक्यानामसम्मूलत्वात् ।

मूलकस्य च शाकं चेति वाराहे मूलकशक्त्य विष्णुनैवेद्य-
देयत्वात्, “मूलकं दीर्घमेव चे”ति वायुपुराणे श्राद्धदेयत्वात् ।

द्वाविच्छू द्वे च मूलके इति मनुवचने श्रान्तद्विजस्य स्तेयापवादेन
भक्ष्यत्वाभ्युज्ञानत् । सर्वदेशीयाविगीतभक्त्यसम्भाचाराच्च ।

कथच्चिन्निषेधवाक्यानां प्रामाण्यसन्देहेऽपि वर्षाकालीनपिण्ड-
मूलकरक्तमूलकपरत्वोपपत्तेस्तद्वर्जनं अनादरणीयम्,

इति केचित् ।

वसुतसु, माधोपक्रमे स्कन्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति भुज्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्ता चरिच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं चत्रं विट् शूद्र एव हि ॥

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं यदिवागममिति, माघे मूलकं

निषिद्धम् ।

अतएव,—

योऽर्चयेन्माधवं मूढो भक्षयिलाऽत्र मूलकम् ।

अपराधशतं तेन कृतं भवति वासवेति वाक्यस्य प्रामाण्य-
सन्देहेऽपि माघे विश्णोर्माधवनामकत्वान्माधपरत्वमेव,

आपाढ़शुक्लैकादश्यादिचातुर्मास्यव्रतोपक्रमे स्कन्दपुराणचेत-
माहात्म्ये,—

पटोलं मूलकञ्चैव वार्त्ताकुञ्च न भक्षयेदिति । तत्रापि
मूलकवर्जनं, तथाच अन्येषु सप्तसु मासेषु मूलकं भक्षयेव ।

अथ दुग्धानि ।

मतः,—

अनिर्देशाया गोः चौरमौद्रमेकगणन्तया ।

आविकं सन्धिनौचौरं विवत्सायाथ गोः पयः ॥

आरखानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वज्रार्णनि सर्वशुक्रानि चैव हि ॥

अनिर्दशायाः प्रसवदिनादारभ्य दशदिनानपक्रान्तायाः ।

इदञ्चात्यल्लापद्विषयमिति प्रागुक्तम् ।

मासोत्तरं दोहनं सम्यगित्यप्युक्तं, तत्रापि विशेषमाह—

हारीतः,—

द्वौ मासौ पालयेदत्सं टृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुद्वाद्यथान्वायं यथाबलम् ॥

एकशफा अश्वादयः, आविकं मेषक्षीरं, सन्धिनी या कृतुमतौ
वृषभिच्छति, विवत्सा, वत्सरहिता, आरखमृगाः, रुरुपृष्ठतादयः,
गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिषोश्च, स्यन्दिनीयमसू-
सन्धिनीनाच्च, स्यन्दिनी वत्सं विना प्रस्तुता, यमत्तर्यमलापत्या,
अजामहिषोः सूतकं दशदिनपर्यन्तम् ।

तथाच यमः,—

अजा गावो महिषश्च ब्राह्मणौ च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धान्ति भूमिष्ठच्च नवोदकम् ॥

क्षीरनिषेधं प्रकृत्य वौधायनः, विवत्साऽन्यवत्सेन दुग्धा ।

हारीतः,—

न मृतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् ।

न निर्णिक्तायाः असत्वात्, निर्णिक्ताया निःशेषदुग्धायाः,
वत्सं प्रत्यवशेषस्य असत्वादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अपेयं तथोदकं पयः ।

निषेधप्रकरणे विष्णुः, असेध्यभुजश्चेति ।

तथाच विष्णाभुजो गोः क्षीरं अपेयम् ।

क्षोराणि यान्यभक्ष्याणि तदिकाराशने दुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्यदेतत्परिकौर्त्तिम् ॥

ब्राह्मो,—

षट्तान्मण्डं षट्तात्फेनं पेयूषमथवापि गोः ।

सगुडं मरिचाक्तञ्च तथा पर्युषितं पयः ॥

सगुडं मरीचाक्तञ्च पर्युषितं पयोऽप्यभक्ष्यमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कपिलायाः पिवेच्छूद्रो नरके स विपच्यते ।

हुतशेषं पिवन् विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

विज्ञानेखरौये,—

क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽयवा पुनः ।

यः पिवेक्लपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्यपुण्यकृत् ॥

अथ मांसानि ।

तत्र पञ्चप्रभृतयः ।

मनुः,—

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।
 अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् ठिठिभञ्च विवर्जयेत् ॥
 कलविङ्गं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुकुटम् ।
 सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥
 प्रत्युदान् जलपादांश्च कोयष्ठिनखविष्क्रिरान् ।
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्गुरमेव च ॥
 वकञ्चैव वलाकञ्च काकोलं खञ्चरौटकम् ।
 मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसांशिनो गृध्रादौन् ग्रामवासिनः, पारावतादौन्, रज्जु-
 दालः, काष्ठकुटकः, दात्यूहः डाहुक इति सिद्धः, प्रत्युदा ये चञ्चा-
 प्रत्युद्य प्रत्युद्य भक्षयन्ति, जलपादा आव्यादयः, नखविष्क्रिरा-
 नखैर्विकीर्थं ये भक्षयन्ति, निमज्जा मत्स्यादा मद्गुरप्रभृतयः,
 सौनं सुनास्थानभवं मांसं, वल्गुरं शुक्मांसं, काकोलो द्रोणकाकः,
 मत्स्यादा नक्रादयः, सर्वशः सर्वप्रकारेण ।

देवलः,—

बलाकहं सदात्यूहभृज्ञराजकचित्तकाः ।
 उलूककुररिश्येनगृध्रकुकुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रत्नकुल्विसश्वासमुद्रकौ ।
 कङ्गसारवशीभासः^(१) शतपत्प्लवङ्गमाः ॥
 उत्क्रोशो वहिंणः क्रौञ्चश्वकवाकः शिल्मीमुखः ।
 पारावतकपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥
 मुड्डराजो धूम्याटः, धनक्षया इति प्रसिद्धः, चित्रकः चित्रकपोतः,
 कङ्गो लोहितपत्रः । भक्ष्या इत्यनुष्टुतौ वौधायनः,—

पक्षिणस्तित्तिरिकपोतकपिञ्जललावहणमयूरवारणवर्द्दीणाः
 पञ्च विष्किराः ।
 शङ्खः,—

तित्तिरञ्च मयूरञ्च लावकञ्च कपिञ्जलम् ।
 वार्दीणं संवर्त्तकञ्च भक्ष्यानाह यमः सदा ॥
 एवमुक्तानामपि पक्षिणां ब्राह्मणा मांसं न भक्षयन्त्येव ।

अथ पश्वः ।

वगिष्ठः,—
 खड्डे तु विवदन्ते, याम्यशूकरे च, खड्डग्राम्यशूकरयोर्मुनौना-
 मपि विवादासत्वान्यभक्षणसमाचारः ।

(१) वस्त्रौ- ।

(२) -विवादासत्वाद् भक्षणसमाचारः ।

ब्राह्मो—

यशोश्च मार्गमाणस्य न मांसं आहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशश्यां शुक्रमांसमथापिवा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा सृद्धिश्चाच्छादितं च यत् ।

पक्षमांसमृज्जपन्तु प्रयत्नात्तत्र भक्षयेत् ॥

एतेन भौमोश्चपक्षद्रव्यमात्रमभव्यं, इति निवन्धक्षतः ।

मांसे तु विशेषः, भूम्यामन्तर्गतं इति पठित्वा भूम्यां गर्भे
पक्षमिति व्याख्यानात् गत्ते धूमपक्षमपि ऋज्जपपक्षमुक्तं, आहि-
ताग्नेरस्य पृथक् निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थं इति कर्काचार्याः ।

मनुः—

न भक्षयेदेकचरानन्नातांश्च सृगद्विजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुदिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः ।

अभव्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्चाविच्छल्यखड्गशशपूतिशवर्जं,
शल्यको भिङ्ग इति सिद्धः, पूतिशो हिमवति प्रसिद्ध इति कपट्टि-
भाष्म ।

मनुः—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुद्रांश्चैकतोदतः ॥

एकतोदत एकदन्तान्,

महाभारते,—

आजङ्गव्यञ्ज यन्मासं मायूरञ्ज विवर्जयेत् ।

हारोतः,—

ग्राम्यारण्यानां पशुनामश्चन्ति, यथा जसेषमहिपहरिणखङ्गरुह-
पृष्ठतरुथन्दुमहारण्यनिवासिनश्च वारहांस्तथा शशकशल्यकसे-
धागोधाकूर्मवर्त्तिकतित्तिरिमयूरवार्दीणसलावककुकुटकपिञ्जलान्,
सशल्कान् मत्स्यान्वयोपपन्नान् भक्षयेत् रुर्वहुशाखशृङ्गो मृगः;
रुद्धो मृदुशृङ्गो गोधा इति प्रसिद्धः, न्यञ्जुः, सम्वरसद्गः
शृङ्गरहितः सेधा सलिलवर्ती ।

पैठीनसिः,—

ग्रामारण्यावतुर्दग्ध, गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभोमनुयच्छेति
सप्त ग्राम्याः पश्वः महिपवानरपच्चिसरौस्तपरुपृष्ठतमृगाच्छेति-
सप्तारण्याः पश्वः ।

अथ मत्स्याः ।

मनुयमौ,—

यो वस्य मांसमश्चाति स तन्मांसाद उच्चते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तम्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥

यमः,—

अभक्ष्या मकरसर्पसरौस्तपमङ्गुमयूरकर्मिकनक्रकर्कटकशिशु-
माराः, ये चान्ये हयकर्णकाः, ये चान्ये शशल्कला मत्स्या उभय-

कास्याः, सर्पोऽव डुखुभः, सरीसूपोऽव जलौकाः मन्त्रजलकाकः,
मयूरोऽव तस्टशो जलपक्षी, कर्मिकः स्वत्पर्सप्तस्टशो मत्यः
उभयतोमुखाः ।

पुनर्यमः,—

मत्यान् सकलान् वेदाध्यायी च वर्जयेत्, तैवर्णिकोऽत्र
वेदाध्यायी ।

मनुः,—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
राजौवाः सिंहतुण्डाश्व सश्लकाश्वैव सर्वशः ॥
हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ आद्यौ आदनोयावित्यर्थः,
भव्या इत्यनुष्टुतौ वौधायनः,—
मत्याः सहस्रदंश्चिनिविमोवर्मानीष्टच्छिरसः 'स्तिचौमगफरी-
लोहितराजौवाः ।

अभव्या इत्यनुष्टुतौ गौतमः,—

मत्याश्व विकृताः, अत्रास्मवितामहक्षणष्टुहत्पञ्चिताः,
आकारविकृता जन्मविकृताश्व अभव्या इति । तथाच लवणजल-
प्रभवचिङ्गटकानां अर्णजलाभावाजन्म वैकृतमिति न श्राद्धे-
देयत्वम् ।

मत्यानामण्डजत्वं मनुराह,—

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्राः सर्पाः सकच्छपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्वलजान्वैदकानि च ॥ इति ।

अथ मांसभक्षणवर्जनविधिः ।

मनुः—

एतदुक्तं दिजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्तिं भक्षयेनासं ब्राह्मणानाच्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तच्च प्राणानामेव चात्यये ॥
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जड़मं स्थावरं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंश्रिणाच्चाप्यदंश्रिणः ।
 अहस्ताय सहस्रानां शूराणाच्चैव भौरवः ॥
 नात्ता दुष्ट्यत्वदनाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टा ह्यादाय प्राणिनोऽत्तार एव च ।
 यज्ञाय जग्धिमांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ॥
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिसु राक्षसो विधिरुच्यते ।
 क्रीत्वा स्वयम्बाऽप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान् पितृश्चार्वयित्वा खादन्मासं न दुष्टति ॥

एतदुक्तं दिजातीनामिति पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययोर्वाह्निणादिवयाविक्रक्तयनं शूद्रच्युदामार्यम् ॥

तेन लभुनादिभक्षणेन दोषः, तत्त्वध्यपतितश्चकाकादिभक्षणं तु महाजनविगानादोपावहं, अतो वक्ष्यमाणमांसवर्जनविधानं

चातुर्वर्षसाधरणं, वर्जनेऽत्र॑विधिः ॒सूर्यानिक्षणवस्त्रङ्गल्परूपः,
प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतं, संस्कृतान् पशून् मन्त्रैरित्यादि वाक्य-
शेषात्, ब्राह्मणानां काम्ययेति, यदा ब्राह्मणः किञ्चित्प्रत्येकम्
कामयन्ते त्वया मांसं भोक्तव्यमिति तदा तेषामिच्छया एकवारं
भक्षयतो न दोषः, सकृदब्राह्मणकाम्ययेति यमोक्तेः । प्राणाना-
मेव चात्यय इति, रोगेण अन्नाभावेन वा यदा मांसभक्षणव्यति-
रेकेण वा प्राणात्ययः सम्भाव्यते तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः, एषामेव
पूर्वोक्तानां अर्थवादाः प्राणस्यान्नमित्यादयः, वराहहरिणादयः,
दंडिणो व्याघ्रादयः, सहस्रा मतुष्यादयः, अहस्रा मत्स्यादयः,
जग्धिर्भंक्षणं, स्वयमुत्पादयेति चक्रियविषयः ।

तथाच महाभारते,—

चक्रियाणां यो दुष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपार्जितं मांसं यथाखादं न दुष्टति ॥

आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन युज्यते ।

नामानमपरित्यज्या मृगया नाम विद्यते ॥

समतामुपसङ्गस्य भूतं हन्येत वा नवा । क्रीत्वा स्वयम्भेत्य-
नेन च देवपित्रं चनपूर्वके मांसभक्षणे दोषाभावः प्रदर्शितः ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलश्रवणं तदप्येतत्प्रकारमांसवर्जन-
भक्षणविषयं न नियुक्तादिविषयं तंत्राकरणे दोषश्रुतेः ।

(१) वर्जनेऽत्यविधिः ।

(२) सूर्यानीक्षणवत् ।

यमः,—

भक्षयेत्रोक्तिं मांसं सकृद्ग्राह्यणकाम्यया ।

दैवे नियुक्ताः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

नियमे मांसवर्जनब्रते कृते सति, एतच्च प्रोक्तितातिरिक्तैः सर्वे रेव सम्बध्यते, प्रोक्तिं तु न सम्बध्यते, प्रत्यक्षशुतिविरोधात्, एव-
मन्यत्रापि ।

मांसभक्षणाभ्यनुज्ञाते सृत्यन्तरोक्ते वलवद्रामाख्यविषयं
विहाय नियमे तु विवर्जयेदिति सम्बन्धनीयम् ॥

पैठीनसिः,—

श्राद्धे तु मांसमश्चैयात्तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यो नाश्वाति, यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति । श्राद्धे
निमित्तिं इति श्रेष्ठः, अतिथिनिमित्तके अतिथर्थं यदुपात्तं
तदतिथीनां भक्ष्यमिल्यर्थः ।

यमः,—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमशुते ॥

हारीतगातातपौ,—

क्षत्रियैस्तु सृगच्छेन विधिना समुपार्जितं ।

श्राद्धकाले प्रशंसन्ति सिंहश्चाप्रहतच्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यत्र मन्त्रविवर्जितम् ॥

सृगच्छेन आखेटेन विधिना, तीर्यच्छोऽति सिंहादेरन्ये पशवः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्थेनासिना च्छन्नं मांसमभोज्यम् ।
प्राणिवधार्थमेव यन्निश्चितं तेन यच्छन्नं पाकार्थं ज्ञातं, असिग्रहण-
सुपलक्षणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नात्मविहिजः ।
जग्धा ह्यविधिना मांसम्ब्रेत्य तैरयतेऽवशः ॥
मांसभक्षयिताऽमुत यस्य मांसमिहाद्यग्रहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनौषिणः ॥

हारीतः,—

भक्षयित्वा तु यो मांसमद्भिः शौचं समाचरेत् ।
हसन्ति देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विश्वसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहत्ता च खादाकश्चाष्टघातकाः ॥

यमः,—

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणां ।
हतानाच्च मृतानाच्च यथा हन्ता तथैव सः ॥
अनुमन्ता विश्वसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
घातकः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥
षष्ठां तेषां सकाशात्तु उपभोक्ताऽतिरिच्यते ।
क्रेतारं ब्रजते पादः पादो भोक्तारमृच्छति ॥

घातकं ब्रजते पादः पादमृच्छन्यतस्ययः ।

यदि तत्खादको न स्याहातको न तथा भवेत् ॥

खादको घातकः क्रीता वयस्तुत्या न संशयः ।

न भूमे जायते मांसं न च बृक्षाव्ररोहति ॥

घोरं प्राणिवधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।

यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तथा ॥

स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥

स लोकेऽप्रियतां याति आधिभिस्यैव पौड्यते ।

याज्ञवल्क्यः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥

ब्राह्मे,—

भक्षयित्वा तु मांसानि पश्यादे मांसविर्जिताः ।

तेषां ब्रह्मपुरे वासो निश्चलो नात्र संशयः ॥

महाभारते,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राख्याप्नोति कौचिंमायुर्गोवलम् ॥

अथवा मासमष्टेकं सर्वमासमभक्षयन् ।

अतीत्य सर्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥

मासन्तु कौमुदं पचं वर्जितं सर्वराजभिः ।

यारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयः ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियाहृताः ।
उपास्यमानाः श्रियाहृताः,—

उपास्यमाना गम्भैः स्त्रौसहस्रसमन्विताः ॥
कौमुदः कार्त्तिको मासः ।

हृहस्तिः,—

रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्यलोलुपः ।
फलं प्राप्नोत्ययदेन सोऽश्वमेधशतस्य तु ॥
मद्यं मांसं मैथुनच्च भूतानां लालनं स्मृतम् ।
तदेव विधिना कुञ्चन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ पशुहिंसाविधिप्रतिषेधौ ।

मनुः,—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्बध्याः प्रशस्ता सृगपत्तिणः ।
भृत्यानाच्चैव हृत्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्युरा ॥
यज्ञार्थं इति दृष्टार्थम् ।
प्रशस्ता भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः, भृत्यानां हृत्यर्थं प्रकारान्तरेण
भृत्यभरणासभवे ।

मनुः,—

कुर्याद्बृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्ठपशुन्तथा ।
न त्वेव तु हथा हन्तुं पशुमिच्छेत्यथस्मन् ॥

घृतपशुं पशुकार्ये घृतं, सङ्गे लोकाचारप्राप्तौ सत्यां, यज्ञादौ पशु-
वधप्रसङ्गे, अत घृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ मद्यानि ।

मनुहारीतयमाः—

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥
गौडौ पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया विविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यज्ञरक्षःपिशाचानां मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥
अमेष्टे दा पतेभास्तो वैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्यात्त्र ब्राह्मणो मद्यमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्नाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मणं शूद्रत्वं च नियच्छति ॥

एतेन जातौफलादेरप्यधिकभक्षणे मादकत्वान्मद्यप्रायश्चित्तं, शक्रा-
सनमहिफेनत्वं मादकत्वाद्विगीतमेव ।

यथा एका सुरा सर्वैर्न पेया तथा विविधा ब्राह्मणैर्न पेया,
तथा पैष्टी सुख्यसुरा, तत्पाने महापातकत्वादकामतो द्वादश-
वार्षिकं गौडोमद्यपाने कञ्च्छातिकञ्चे घृतप्राग्नं पुनःसंस्कारश्च
मद्यत्वेनैव निपेधात् । विविधा सुरेति तयोरपि ब्राह्मणं प्रति

सुरापानसमानदीषलेन सुराशब्दस्य गौणत्वात् । गौणत्वं च
गौडीमाध्वीप्रभृत्येकादशमद्यगणनोत्तरं द्वादशं तु सुरामद्यं
सर्वेषामधमं स्मृतमिति पौलस्त्येन पैष्यामेव सुराशब्दप्रयोगात् ।

वर्ज्यप्रकरणे गौतमः,—

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः तेनानुपनीतस्यापि अनूढायाः कन्याया-
अपि मद्यमात्रनिषेधः, जातिपुरक्षारेण निषेधात् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सुरापाननिषेधसु जात्याश्रय इति स्थितिरिति ।
वशिष्ठो दशमद्यान्याह ।

माधूकमैच्चवं टाङ्गं कौलं खार्जरपानसम् ।

मृद्दीकारसमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च सृष्टा वै तैर्न दुष्टतः ॥

माधूकं मधुकपुष्पोऽन्नवं, इन्द्रुरसभवमैच्चवं टङ्गः कपित्यसद्गः,
काश्मौरदेशप्रसिद्धस्तङ्गवं टाङ्गं, कौलं कोलफलजं, खार्जूरं खर्जूर-
वृक्षजं तत्फलजञ्च, एवं पानसं, मृद्दीका द्राक्षा तद्रसजं मृद्दीका-
रसं, माध्वीकं मधुसन्धानजं, मैरेयं धातुकीपुष्पगुडधान्यसहित-
मिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः ।

पौलस्त्यो द्वादशाह,—

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैच्चवम् ।

मधुत्यं सौरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

(१) सृष्टा वै न तु दुष्टतः ।

समानानि विजानीयान्मद्यान्वेकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं सृतम् ॥

एतेषां जात्यैव मद्यत्वादल्पमप्यभक्ष्यं, न मांसभक्षणे दोषो न मद्य-
इति क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि समाहितः ।

पिवेतां मधु वा तत्र न दोषं किञ्चिद्वृच्छतः ॥

इति यमवचनात् ।

किन्तु तयोः शूद्रस्यापि पैष्टी सुरा निषिद्धैव ।

एवच्च मैत्रारण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतमिति
वृहस्पतिवचनमपि क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कथन ।

दोषाद्यापच्चमादर्पात् पूर्वं पित्रोः सुहृदगुरोरिति कुमारवचन-
मपि न ब्राह्मणविषयं, तद्विषयत्वे वा दोषाल्पत्वपरं, अन्यत् सर्वं
प्रायश्चित्तप्रकरणे विवेचनीयम् ।

इति जातिदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ क्रियादुष्टानि ।

भविष्ये,—

न भक्तयेत्क्रियादुष्टं यद्दृष्टं पतितैः पृथक् ।

वशिष्ठः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं वसनकीटो-
पहतञ्च अत गुरुपदं पितृज्येष्ठभावपरम् ।

पितुज्येष्ठस्य च भातुरुच्छिष्टं भोज्यं, धर्मविप्रतिपत्ता-
वभोज्यमित्यापस्तम्बवचनात्, पितृज्येष्ठभावभिन्नगुरोरप्युच्छिष्ट-
मभोज्यं तयोरपि धर्मविप्रतिपत्तावधार्मिकत्वे न भोज्यम् ।

मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुज्जन्सुखौभवेदिति ब्राह्मण-
वचनं अनुपनीतपरं, तथैवाचारदर्शनात् ।

स्वमुच्छिष्टं भुक्ता त्यक्तमन्वं त्यक्तपात्रस्य, उच्छिष्टोपहतं
उच्छिष्टेनापि कालान्तरेण मिथितं, वसनोपहतं परिहितवस्तु-
स्फृटम् ।

शङ्खः,—

शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।

क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथाङ्गिकम् ॥

सोच्छिष्टाशने चान्द्रायणम् ।

आपस्तम्बः ।

अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्तयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं क्षच्छं तदर्द्दज्ज्ञ ब्रह्मक्षत्रविशास्त्रिधिः ॥

अङ्गिराः,—

चारणालपतितादौनामुच्छिष्ठान्रस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणञ्चरेहिप्रः चवः सान्तपमञ्चरेत् ॥

षड् रात्रञ्च विरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्व्यशः ।

पट्टविंशत्मते,—

दीपोच्छिष्ठन्तु यत्तेलं रात्रौ रथ्याहृतञ्च यत् ।

अभ्यङ्गस्य तयोच्छिष्ठं भुक्ता नक्तेन शुध्यति ॥

दृढशातातपः,—

पीतशेषपन्तु यत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

सुमन्तुः,—

क्षुतवचोऽभिहतं श्वभिराद्रातं प्रेक्षितं चाव्रमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः सृष्टात्, यस्यावस्य निकटे क्षुतं क्षुतं यस्य वा निकटे वचनमुच्चारितं तत् क्षुतवचोऽभिहतं, प्रेक्षितं श्वभिरेव, एतेषूपवातेषु-हिरण्यमिथ्यजलसैकः गोधकः, तदकृत्वा भोजने गायत्रयोत्तर-शतजपः ।

मनुः,—

मत्तकुडातुराणां च न भुज्ञौत कदाचन ।

केगक्कीटावपनञ्च पदा सृष्टं च कामतः ॥

भृताम्ना'वेक्षितञ्चैव संसृष्टव्याप्युदक्यया ।

पतन्त्रिग्वावलौदञ्च शुना संसृष्टमेव च ॥

याज्ञवल्क्यः,—

उदक्या सूष्टसंष्टुष्टपर्यायान्नच वर्जयेत्, संष्टुष्टं चुधार्थिनः
के सन्ति मदग्यहे भुज्यतामिति घोषणेन दत्तं, पर्यायान्नं,
ब्राह्मणानां ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् इत्यादिरूपम् ।

तथा,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्तितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्तितम् ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्धुञ्जनकुलस्य च ।

केशकीटावपनन्नं पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥

कश्यपः,—

गर्हभोद्राखोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम् ।

विष्णुः,—

गोरुच्छिष्टप्राशने दिनमेकं उपोषितः, पञ्चगव्यं पिवेत् ।

शङ्खः,—

काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्ता पत्रं व्रतौ भवेत् ।

उशनाः,—

विड्वराहग्टभ्रश्येनकुकुटभासकंकवकसृगाणामुच्छिष्टप्राशने
समस्ताच्छ्रम् ।

यमः,—

काककुकुटसंसृष्टमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नस्य 'प्रयत तत्त्वभोज्यम् ।

अग्नावधिश्ययणादिना शुद्धं कृत्वा भोज्यं भवति, एतच्चाप्रयतत्वात्
व्राह्मणादिसृष्टविषयम् ।

तथा,—

प्रयतेन शूद्रेण सृष्टमभोज्यं, सर्वथाऽभोज्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अनहंड्डिः समानपंक्तयां, अभोज्यमित्यर्थः ।

भुज्ञानेषु यदि कश्चिदुत्त्यायान्नं प्रयच्छेत् ।

एकपंक्तौ कश्चित्स्वान्नं यदि भृत्यादिभ्यो दद्यादितरेषामन्नम-
भोज्यम् ।

तथा,—

भुज्ञानेष्वर्द्धे भुक्तेषु कश्चिदाचामति तदन्येषामन्नमभोज्यम् ।

तथा,—

कुक्षयित्वा यदन्यदत्तं, विषं भुक्षेत्यादिना इत्यर्थः ।

तथा,—

मनुष्यैरवघ्रातं, प्रयत्नादित्यर्थः ।

तथा,—

अमेघैरवघ्रातं, गर्वभादिभिरित्यर्थः ।

न रजस्त्वलया दत्तं न पुंश्चल्या न क्रुद्या, न मलवाससा नापरया
हारा यहत्तं, न द्विःपक्कं, मलवाससाऽमेघवस्त्रया परस्तामिक-
मण्डनं, रजस्त्वलादिभिर्दत्तमन्नं न भोज्यमित्यर्थः, अपरहारं

अतिथिभोजनमुख्यहारं विना द्वाराल्तरं, द्विःपक्तं सिद्धमेवात्रं
यदि पुनः पच्यते दीषत्वागाय, यत्तु धान्यं स्त्रिवं तच्छोषणेन
धान्यमेव जातं, तस्य स्त्रिवता धान्ये गुणसम्मादनार्था, न
त्वोदनार्था । तेन तण्डुलदशायामेवमन्नार्थं पाक इति द्विःपक्तता ।

एवम्—

मरीचहरिद्रादावपि,^१ अतएवावर्त्तिं तदुग्धस्य^२ पुनः कालाल्त-
रेण पाके द्विःपक्तता, पूर्वपाकेन दुग्धस्य सिद्धत्वात्, आमिच्चा-
दशायां तस्य पुनः पाकेऽपि पूर्वपाकस्यामिच्चासाधकत्वा-
भावात्र द्विःपक्तता, एवं तदिकाराणां लडुकादिसाधकत्वा-
भावात्र लडुकादेद्विःपक्तता ।

गौतमः—

वृथान्नाचमनोत्थानव्यपेतानि उत्सृष्टमस्त्वामिकं, वृथात्रं स्वार्थ-
मावपक्तं, उत्थानव्यपेतं यत्वार्द्धभुक्ते उत्थानं एवं यत्वाचमनं तदूर्ध-
मन्नमभीज्यम् ।

आपस्तम्बः—

नापणीयमन्नमश्रीयात्तथाऽन्यरसानाममांसमधुलवणानि परिहाय ।

शङ्खलिखितौ, भौतरुदितकन्दितकृतावधूतादानि वर्जयेत्,
क्षुतश्चक्षितवान्, अवधूतः साधुत्वक्तः ।

पराशरः—

एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।

यद्येकोऽपि त्यज्येत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

क्रतुः,—

यस्तु भुक्ते दिजः पंक्त्यामुच्छिष्टायां कदाचन ।
अहोरात्रोषितो भूल्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ब्राह्म,—

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याङ्गाखस्थितं लपि ।
भिन्नभाखडगतं तदमुखवातोपशमितम् ॥
उच्छृभपक्षस्थिष्टमवलित्संस्कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

ऋणिकः प्रत्युपविष्टाय चानश्वन् परिवेशयते तावन्तं कालं,
उत्तमण्णे यदि धनगङ्गार्थमनश्वनुपविशति तावकालं हयोरन्नम-
भोज्यम् ।

भविष्य,—

उपक्षेपणधर्मेण शूद्रावं यः पचेन्नरः ।
अभोज्यं तद्वेदव्यं स च शूद्रः पुरोहितः ॥
उपक्षेपणधर्मः शूद्रसम्बन्धे सत्येव ब्राह्मणसद्गनि पाकः शूद्रस्य
कार्यायंम् ।

ब्राह्म,—

का क्रियास्मिन्निदं कस्य दीयते किमनेन वा ।
इत्युक्ता दीयते यच्च तत्राद्यं विस्मयान्वितम् ॥

भस्यन्त्वभस्यवाक्येन दत्तं नादं कथञ्चन ।

न भुज्येतेत्यनुबृत्तौ मनुः,—

उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ।

पर्याचान्तं यस्यान्नस्य सन्निधावाचमनं कृतम् ॥

यमः,—

प्रेतान्नं प्रेतमुहिष्य शुचिनाऽपि दत्तम् ।

सूतिकामुहिष्य पक्षं सूतिकान्नम् ।

शङ्खः,—

फृर्जषपक्षं भुक्ता च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्, तज्जन्त्यं पूर्वमुक्तम् ।

धौम्यः,—

ब्रह्मोदने च सोमे च सौमन्तोन्नयने यथा ।

जातशाङ्गे नवशाङ्गे भुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

ब्रह्मोदनमाधानाङ्गभूतञ्चातुःप्राश्यम् ।

अत्र चल्वार ऋत्विजः प्राश्नन्तीति विधिः, सोमेऽग्निषोमीय-
पर्यन्तं, अग्नीषोमीयसंख्यायां यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमिति
श्रुतेः, क्रौतराजको भोज्यान्न इत्यार्थवृणशुतिरापद्विषया,
क्रौतो राजा सोमो येनेति समाप्तः ।

आपस्तुम्बः,—

यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे भोक्तव्यम् ।

यज्ञार्थं यावद्वयं अपेक्षितं, तावद्वये पृथक् कृतेऽवशिष्टहीन्चि-
तान्नं भोज्यमित्यर्थः ।

एतदप्यापद्विषयमेव ।

भरहाजः,—

अतिथौ तिष्ठति हारि ह्यपः प्राशन्ति ये द्विजाः ।

रुधिरं तद्वेद्वारि पीत्वा चान्द्रायण्डरेत् ।

एवं आडद्रव्यमपि क्रियादुष्टम् ।

विष्णुः,—

प्राजापत्यं नवश्राद्बे पादोनञ्चायमासिके ।

तैपत्तिके तदर्द्दं तु पादोनञ्च द्विमासिके ॥

षट्क्रिंशन्मते,—

पादोनं क्लक्षमुद्दिष्टं प्रणासे तु तथाच्छिके ।

तिरात्मान्यमासेषु प्रत्यव्दे चेदहः स्मृतम् ॥

भरहाजः,—

भुक्ता तु पार्वणश्चाद्बे प्राणायामान् घडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवसरान्ते प्रकौर्त्तिः ॥

प्राणायामतयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

द्विगुणं त्रियश्चाद्बे त्रिगुणं वैश्यभोजने ॥

साक्षात्तुर्गुणं ह्येतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ।

उग्नाः,—

दग्धकृतः पिवेदापो गायत्रा आडभुक्त्विजः ।

ततः सम्यामुपासीत शुध्येत तदनन्तरं इति अनुक्तप्राय-

वित्तशाङ्कविषयम् ।

पट्क्रिंशन्मते,—

आमश्चाद्बे भवेदर्द्दं प्राजापत्यञ्च सर्वदा ।

प्राजापत्यपदमुपलक्षणम् ।

पक्षश्चाद्वे यवायश्चित्तमुत्तं तत्स्थानापनामश्चाद्वे तस्याद्वे
स्यादित्यर्थः ।

ब्राह्म,—

योगः पितृतयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघासंस्थिते च शशिन्यके करोत्यिते ॥

सूतके सूतके चैव ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

क्षायायां कुञ्जरस्याथ भुक्ता चान्द्रायण्डरेत् ॥

पितृपदेन मघानक्षत्रं, अत पूर्वनिर्दिष्टगजक्षायायोगे चन्द्र-
सूर्योपरागे च यत् शाद्वं तत्राभोजनमित्यर्थः, पूर्वयोगनिर्देश-
स्यानन्यार्थत्वात्, क्षायायां कुञ्जरस्येति, गवामयनादिपदवद-
समस्तस्यापि कुञ्जरक्षायेति एकं योगनाम, व्यत्ययनिर्देशसु-
क्षान्दसः ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति संस्कारे वालस्यानस्य भोजने ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानात्ते विशेषतः ॥

अनभोजने कर्माङ्गब्राह्मणभोजने, सपिण्डानां भोजने
न दोपः ।

श्मशानात्ते पितृमेधकर्मणि ।

तथा,—

निष्ठते चूड़होमे तु प्राडनामकरणात्ततः ।

चरेत्सान्तपतं भुक्ता जातकर्मणि चैव हि ।
ततोऽन्यत्र तु संस्कारे उपवासः प्रकीर्तिः ॥

मनुः,—

नाशोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजितते तथा ।
स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुज्वीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥

अश्रोत्रियतते अश्रोत्रियर्त्तिंजे, एवं ग्रामयाजकर्त्तिंजे स्त्रिया
क्लीवेन च वैश्वदेवे क्षते तदग्नहे न भोक्तव्यं, समासमाभ्यां विषमं
समञ्च दीयमानमभोज्यम् ।

हारीतः,—

परमानन्दशरणाललौमांससंयावापूपानं पाचयेदात्मायें, शललौ
मुहादिचूर्णसिङ्गा सतिला स्नेहपक्ता, संयावो घृतक्षीर-
चूर्णसिङ्ग-उत्कलिक्रेति सिङ्गः ।

अत याज्ञवल्क्योक्तमुपवासत्रयं स्मृतम् ।

श्रुतिः—

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत, एतदनापदि ।
अनापदि चरेद्सुसिङ्गां भिक्षां गृहे वसन्निति वचनात् ।

यमः,—

एकाकी सृष्टमश्नाति वञ्चयित्वा सुहृत्सुतान् ।
रौरवे नरके घोरे त्ववशः पात्वते नरः ॥
तत्र विशूक्तक्षच्छपादः ।

सम्बन्धः,—

समुत्पन्ने द्विजस्नाने भुज्ञीताथ पिवेत्तथा ।

गायब्रह्मसहस्रं जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥

स्नाने स्नाननिमित्तेऽभ्यङ्गादाविल्यभियुक्ताः ।

शङ्खः,—

नीलौरक्तं परिधाय भुक्ता स्नानार्हकस्तथा ।

तिरावन्तु व्रतं कुर्याच्छत्त्वा गुल्मलतास्तथा ॥

जलादिपीतशेषपानमपि क्रियादुष्टं, अत चारणपूर्वकं पानं,
तत्र प्रमाणच्च लेखनीयम् ।

इति क्रियादुष्टान्यभक्ष्याणि,—

अथ कालदुष्टानि ।

भविष्ये,—

कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्वस्तनं चिरसंस्थितम् ।

दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जं तदिष्यते ॥

ह्वस्तनमेकरावन्तरितं अन्नादिकं तथा चिरसंस्थितं अनेक
दिनान्तरितं, तथा भक्ष्यविकारा विहृतभक्ष्याणीत्यर्थः, काल-
दुष्टानीत्यर्थः, एवं पर्युषितदोषरहितमपि दध्यादिकं विहृत-
रमगत्यं सत्र भक्ष्यमित्यर्थः, मधु पुनर्न वर्जनीयमित्यर्थः ।

शङ्खः,—

पर्युषितं भुक्ता त्रिरावं व्रतो भवेत्, तत्रापवादः,

तथाच—

याज्ञवल्क्यः,—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्मेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

यमः,—

अपूपाश करभूथ धाना वटकसक्थ्यवः ।

शाकं मांसं च पूपं च सूपं कुशरमेव च ॥

यवागुं पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत् ॥

अपूपा गोधूमपिष्ठकविशेषाः, करभूते दधिमिश्रसक्थुः धाना-
भृष्टयवा ब्रीहयो वा, वटकं स्वनाम्ना प्रसिद्धं, सक्थवो भृष्टयव-
चूर्णानि धान्यचूर्णानि च, उभयत्र प्रसिद्धेः, पूपाः पुलिका इति
प्रसिद्धाः, कुशरस्तिलमुहाभ्यां सह सिद्ध ओदनः, पायसं परमान्नं,
मन्यस्य सक्थुविकारात्सक्थ्युग्रहणेन ग्रहणम् ।

चरके,—

सक्थवो ष्टतसंमिश्राः शीतवारिपरिष्टुताः ।

नातिसान्द्रा न चाल्वच्छा मन्यमिल्वभिधीयते ॥

एतान्येव पर्युषितत्वेन रसान्तरमापद्यन्ते यदि तदा न भक्ष्याणी-
त्युक्तं शुक्तं परिवर्जयेदिति दिनान्तरे प्रायेणान्यरसापत्तेः शुक्तग्रहणं
रसान्तरमावत्वेऽप्यभक्ष्यत्वात् ।

गङ्गलिखितौ,—

न पर्युषितमन्यत्र रागांशुक आड्वदधिगुड्गोधूमयवपिष्ठक-

विकारेभ्यः, रागांशुका मुहूर्दाढिममांसाव्या अंशुकगालिताः
प्रलेह्याः, आड़वाः स्वाइन्हकटुप्रायवस्त्रवाव्याः प्रलेह्या एव ।

आपस्तम्बः—

पर्युषितं वर्ज्यमुक्ता, फाणितपृथक्तण्डुलशाकोषधिवनस्यति-
फलमूलवर्जं, फाणितं पाकजन्य इक्षुरसविकारः, पृथक्तण्डुला-
भृष्टनिष्ठादिताश्चिपिटका इति प्रसिद्धाः, चुडा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः, हविः शेषं च सर्वतः, एतच्च रात्रान्त-
रितहविःशेषादि ।

गौतमः—

पर्युषितमभक्ष्यमांसमधुशाकादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।
न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः, न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्ठक-
गौरसर्वपनारिकेलस्तेहादियहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः, पर्युषितं पुनः सिंडं भुक्ता तु
त्विदमाचरेत्, यत्पक्तं पुनः पच्यते, यत्पुनः कदलीफलादि
दिनान्तरे पुनः पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकनिर्वाहात् न
द्विःपक्ता ।

एवं यदामिक्तापिष्ठकादिकं दिनान्तरे गुडादिना संस्कृयते
मांसादि वा प्रथमदिनेऽसिद्धावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य
द्वितीय एव दिने पाकस्य संपूर्णत्वात् न द्विःपक्ता, एतच्च यद्वक्ष्य-
त्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं तदपि द्विःपक्तमभक्ष्यमित्युक्तं,

(१) तैलाद्याधिक्यात् तैलादोत्त्वादिशब्देन सर्वपः ।

चातुर्मास्ये निविडानि गिष्ठाः पठन्ति ।

कलिङ्गानि पठोत्तानि वृत्ताकं सन्धितानि च ।

निष्पावान् राजमाधांशु सुमे देवे तु भक्षयन् ॥

सप्तजम्मार्जितं पुखं दह्वते नात्र संशयः ।

कलिङ्गानि चक्षणाफलानि, पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धेः,
अस्याभक्ष्यत्वेऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्वम् ।

चातुर्मास्ये,—

पटोनं मूलकं चैव वार्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

पुनः स्तान्दे,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ।

न भः कृष्णाटमीं प्राप्य भुज्जते ये दिजाधमाः ॥

तथा,—

तैलोक्यसम्भवं पापं भुज्जन्त्येव न संशयः ॥

तथा,—

अट्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्तैन्दवं चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ मक्तं चैवान्यपर्वसु ॥

अन्यपर्वाणि संक्रान्तिपौर्णमास्यमावास्याः ।

तत्र संक्रमे संक्रमोपत्तक्षिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति
सम्प्रदायविदः, एवं तैलाभ्यङ्गमांसवर्जनकामोपवासादेरपि संक्रा-

न्युपलच्छिताहोरात्रं कालः, अन्यत्र तु तिथ्यवच्छन्नराविदिवस-
यहणं, एवं पर्वसु मांसमपि कालदुष्टम् ।

वामनपुराणे,—

जयासु मांसं, लृतीयाष्टमीत्योदश्यो जया ।

तथा,—

कुजे मांसं भौमवारे च, तथा, “मूले सृगे भद्रपदे च मांसं”
एवमादिषु मांसभोजने स्नातकव्रतलोपादुपवासः, एवं ग्रहणात्
पूर्वं तत्काले ग्रस्तास्तमने च सूर्यचन्द्रदर्शनपर्यन्तं नाश्रीयात्,
एवममावस्यायां परात्रं नाश्रीयात् तद्रात्रौ च नाश्रीयात्,
इत्यादि सर्वं कालदुष्टं, तत्र प्रमाणं तत्प्रकरणे लेख्यम् ।

विष्णुः,—

न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्युकोविदारवटपिण्डशाकम् ।

देवलः,—

दिवा दधित्यधानासु रात्रौ च दधिसक्युषु ।

श्वेषातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्धिः ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

आपस्तम्बः,—

दास्या वा नक्तमाहृतं, अभोज्यमित्यर्थः ।

अत न च रात्रौ प्रेष्याहृतमिति गौतमवचनमपि दासीपरम् ।

तथा रात्रौ रथ्याहृतमपि न भोज्यं, अनुक्तप्रायश्चित्तेषु प्राणायाम-
शतं, गायत्रादृष्टसहस्रं वा, इति कालदुष्टान्यभव्याणि ।

अथाश्रयदुष्टानि ।

तानि यद्यपि भविष्ये विशिष्य नोक्तानि तथापि जातिक्रिया-
रसामेधसंसर्गभावस्वभावदोपरहितानि द्रव्यस्तामिदोपेण दुष्टानि
तानि गृह्णन्ते ।

आपस्तम्बः,—

त्रयाणां वर्णनां क्वियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यम् । प्रकृत्या
ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं, कारणादभोज्यं यत्राप्रायश्चित्तं कर्म सेवते,
प्रकृत्या भोज्यमित्यस्य व्याख्या यत्राप्रायश्चित्तं कर्म प्रायश्चित्त-
व्यतिरिक्तं नित्यनैमित्तिकं कर्म सेवते ।

ब्राह्मी,—

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवामिति राजान्नभोजना-
तुज्ञा पर्वविषया वैश्यस्य गोमङ्गलविषया ।

मुनव्राह्मी,—

गोभूमिरद्वन्नाभावं स शूद्रस्य गृहे सदेति प्रौतिदायेन
गवादिलाभकामनया शूद्रस्यान्नं याह्यम् ।

मनुः,—

नादाच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्चादिनो हिजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावैकरात्रकम् ॥

अश्वादिनो नित्यश्वाङ्गमकुर्वतः, अश्वाज्जिन इत्युद्येश्यविशेषणत्वा-
दविवक्तिं, श्राद्धिनोऽपि पक्षान्नमनापद्ययाह्वमेव ।

अहृत्तावापदि,—

यमहारीतजमदग्निपैठीनसयः,—

ब्राह्मणान् चत्रियान् वैश्यान् शौद्रमेव च ।

तां तां योनिमवाप्नोति भुक्तान् यस्य वै सृतः ॥

शूद्रान् भुक्ता मरणे हारीतः,—

स वै खरत्वमुद्गत्वमवशत्वञ्चाधिगच्छति ।

वशिष्ठः,—

शूद्रान्परिपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिं पूर्वां न गच्छति ॥

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान् तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

घरमासान् यो द्विजो भुड्के शूद्रस्यान् विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो सृतः श्वा चाभिजायते ॥

तस्मात् प्रशस्तशूद्रस्याप्यामान्नभोजनं मरणसन्निधाने वर्ज्यं एवं
घरमासपर्थन्तं भोजनमपि ।

हारीतः,—

कन्दुपकं स्नेहपकं पायसं दधिसक्थवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरव्रवीत् ॥

कन्दुपदेनाग्निस्थानवाचिनाग्निर्लक्ष्यते, तेन वाह्यजलनिरपेक्ष-
याग्निमात्रेण पक्वं लाजादि कन्दुपक्वमुच्यते, एवं वाह्यजलनैर-
पेक्षेण केवलघृतादिपक्वं स्नेहपक्वमुच्यते, पायसं पयोविकारो न
परमान्वम् ।

तथाचाङ्गिराः—

गोरसञ्चैव सक्यूंध तैलं पिखाकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छुद्रादयच्चान्यत् पयसा कृतम् ॥

अपूपा गोधूमविकाराः, एवं शास्त्रसल्वेऽपि गोधूमविकारस्य जल-
निरपेक्षगोरसमावपक्वस्य कन्दुपक्ववच्छुद्रगृहाद्राह्मत्वोक्तावपि
समाचारविरोधाद्वर्जनं तद्वक्षणे विगानञ्च, एवं लवणवाह्यजल-
निरपेक्षस्नेहपक्वमूलकन्दादिरपि भक्षणे अस्मद्देशे विगानं स्नेहपक्व-
फलमूलकन्दादी वाह्यजलभावेऽपि पाककाले तत्त्विःसृतजलस्य
'सत्वाभावात्, अन्येषां गोरसादीनां भक्षणं निर्विगानमेव ।

एवच्च,—

गोरसे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयोः ।

अमीमांसानि शौचानि खीषु राजकुलेषु च ॥

इति शातातपवचनेऽशौचापवादोऽपि यथाचारं गृह्णते, मरीचा-
दीनां स्विनानां अपि शूद्रस्यर्णेऽपि परिग्रहस्य समाचारैकमूल-
पाकदोपरहितत्वेऽप्यन्तरामरणकाले वर्जनं, तस्मात् स्विनतण्डुला-
दीनां मरणकाले वर्जनम् ।

यथा यतस्तोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताम् ।

शूद्राद्विप्रगृहेऽप्यनं प्रविष्टं च तथा शुचि, इत्यङ्ग्निरोवचनं
शूद्राप्रतिग्रहलब्धविषयम् ।

तथा च पराश्रः—

तावद्ववति शूद्रानं यावन्न सृश्चति द्विजः ।

द्विजातिकरसंलग्नं सर्वं तन्न विशुद्धते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेऽप्यपेयं नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिहस्तान्तरितं विशुद्धम् ॥

एतेन ब्राह्मणं भोजयामीति बुद्ध्या यदि शूद्र आमानं ददाति
तद्यदि पक्षा ब्राह्मणो भुड्क्ते तदा शूद्रानभोजनं तदेव मरण-
काले वर्ज्यं, आमद्रव्यविधिना चेह्दाति तद्यदि पक्षा भुड्क्ते
तदा प्रतिग्रहदोष एव न तु शूद्रानभोजित्वदोषः, प्रतिग्रहलब्धं
भुक्षा मरणेऽपि न शूद्रजन्मलाभ इति लक्ष्मीधरस्तरसः, प्रशस्त-
शूद्रा नित्यशूद्रा अप्रतिग्राह्यानाश्च प्रतिग्रहप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

यो गृह्णैत्वा विवाहान्नं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

तदनाशने तु,—

प्राणायामं चिरभ्यस्य दृतं प्रांश्य विशुद्धतीति च ।

तथा सतकाश्यशौचान्वादि नाश्रीयात्, एतत्वमाणमशौचप्रकरणे
लेख्यम् ।

अङ्गिराः,—

अन्त्यावसायिनामन्त्रमश्चीयाद्यदि मानवः ।

यतिचान्द्रायणं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥

'चण्डालशक्तवः कृत्ता सूतवैदेहकौ तथा ।

मागधीयोगवौ चैव सर्वेऽप्यन्त्यावसायिनः ॥

विष्णुः,—

चण्डालान्नं भुक्ता त्रिरात्रं सिङ्दं भुक्ता परान्नम् ।

वशिष्ठे पुनरुपनयनमधिकं,

पैठौनसिः,—

परिवित्तिपरिविदानविज्ञप्रजनानां रुधिरमन्नं, अभोज्य-
मिल्यर्थः ।

बौधायनः,—

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अवस्य यद्धानस्य यो भुड्क्ते ब्रह्महा तु सः ।

गङ्गलिखितौ,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपरस्य च भुक्ताऽन्नं द्विजशान्द्रायणच्चरेत् ॥

गङ्गी चाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्नं कारयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तिः ॥

पञ्च यज्ञान् स्वयं कुला परान्नमुपजीवति ।
 सततं प्रातरुद्याय परपाकरतसु सः ॥
 गृहस्थधर्मवृत्तोऽसौ ददाति परिवर्जितः ।
 कृषिभिर्दर्मतत्वज्ञैरपरः परिकौन्तितः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकरुचिर्ण स्यादनिन्द्या मत्त्वणाटते ।

तत्रापवादः,—

गुर्वन्नं मातुलान्नं च खशुरान्नं तथैव च ।
 पितुः पुत्रस्य चैकान्नं न परान्नमिति स्मृतम् ॥

यत्तु वौधायनः,—

खशुरान्नं तु यो भुड्क्ते स भुड्क्ते पृथिवीमलमिति ।
 तद्विहितश्वशुरधनोपजीवनपरम् ।
 खशुरान्नस्य वृत्तिः स्यादिशस्तैन्यं करोति य इति महाभारत-
 वचनात् ।

एतेनासक्तिर्ण कार्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

यतिष्ठ ब्रह्मचारी च पक्षान्नस्यामिनावुभौ ।
 तयोरम्बं न भोक्तव्यं भुक्ता चान्द्रायणच्छरेत् ॥

भरदाजः,—

पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रन्ति देवताः ।
 भुक्ता दुरात्मनस्तस्य द्विजशान्द्रायणच्छरेत् ॥

आदित्यपुराणे,—

विशुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां दुहितरि नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विशेषेण दैवतोढे सदैव हि ।

गाभ्यर्वं रात्रसे चैव कुर्याच्चैव समागमम् ॥

अत्र दैवब्रह्मविधिना दत्तायाः सृतायाः खशुरसम्बन्धेन भर्तृ-
सम्बन्धेन वा यद्गृहं तत्र तत्स्वामिकस्यात्रस्य भोजने महान्
दोषः, आर्षादिविवाहेऽपीयान् दोषः, गाभ्यर्वरात्रसयोर्न दोषः,
दुहितरि सृतायां तदृहे भोजने न दोषः, प्रजापदस्यापत्यमात्र-
वाचकल्पेऽपि यजमानप्रजासंख्यनाम्बकहविःकरम्पात्रादौ पुत्रा-
पत्यग्रहणादिहापि तदग्रहणं, दुहितरि सत्यां जामातृनाशेऽपि
पितुर्गृहे न भोजनं, तदृहे परकौयात्रभोजने न दोषः ।

आपस्तम्बः—

बलाद्वासीक्ताये च म्लेच्छचण्डालदस्युभिः ।

अशुभझारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनच्चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।

खरोद्विड्वराहाणामामिषस्य च भोजनम् ॥

तत् स्त्रीणां तथासङ्गस्तामिश्र सहभोजनम् ।

मासोपिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥

चान्द्रायणं त्वाहितान्नेः पराकस्त्रयवा भवेत् ।

चान्द्रायणं पराकस्त्रय चरेत् सम्बत्सरोपितः ॥

सम्बलरोषिते शूद्रे मासार्द्दं यावकं पिवेत् ।
 मासमात्रोषितः शूद्रः क्षच्छपादेन शुद्धति ॥
 जड्डे सम्बलरालत्पंगं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
 सम्बलरैत्विभिष्वैव तद्गावं सोऽधिगच्छति ॥
 अनुक्तप्रायश्चित्तनिराचारनिषिद्धाचरित्रहृष्टहात्रभोजने, पट्टविंश-
 न्मते,—

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
 अन्नं भुक्ता द्विजः कुर्याद्विनमेकमभोजनम् ॥
 इत्याश्रयभूताख्यप्रतिग्रहीतदोषदुष्टानि ।

अथ संसर्गदुष्टानि ।

भविष्ये,—

सुरालसुनसंस्तुष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ।
 संसर्गदुष्टमेतद्वि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥
 मद्यभाङ्गस्थितशबोपहतजलादि च संसर्गदुष्टम् ।
 तत्रमाणं जलशुद्धौ लिखितं, एवं गोप्रातकेशकीटादिपात-
 दूषितान्नादि संसर्गदुष्टं, तत्रमाणं अन्नादिशुद्धौ लेख्यम् ।

पराशरः,—

भाङ्गस्थितमभोज्यानामपः पौत्रा पयोदधि ।
 व्रह्मकूर्चीपवासस्य योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ॥
 शूद्रस्य नोपवासस्तु दिनेनैकेन शुध्यति ॥

सूत्यन्तरे,—

नारिकेलोदकं कांस्ये मधु ताम्भे च संस्थितम् ।

गोरसं ताम्रपात्रस्यं मयतुल्यं छृतं विना ॥

सम्बर्त्तः,—

शूद्राणां भाजने भुक्ता भुक्ता वा भिन्नभाजने ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगच्छे शुध्यति ॥

विष्णुः,—

महारिकुसुमादीन्य फलकन्देश्चमूलकान् ।

विण्मूलवटूषितान् भुक्ता क्षच्छपादं समाचरेत् ॥

सन्निकृष्टेऽद्विमेव स्याकृच्छ्रं स्यात् शुद्धिशीधनम् । अत्र सर्वत्र
असेधावयवस्य साक्षात् प्रत्यभिज्ञाने तदसेधभक्षणे प्रायश्चित्तं
अवयवप्रवेशगङ्गायामुक्तानि प्रायश्चित्तानि । इति संसर्गदुष्टान्न-
भक्ष्याणि ।

अथ रसदुष्टानि ।

भविष्य,—

रसदुष्टं विकारादि रसस्येति प्रकौर्त्तितम् ।

पायसक्तीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा ॥

दिनान्तरितस्य कालस्य दुष्टत्वात् तस्मिन् दिने यदि द्रव्या-
न्तरायोगेनाहं भवति । तदा रसदुष्टसुच्यते । आदिपदेन गुड-
युक्तदुष्टदध्यादिकं पर्युषितप्रपानकादिकं च रसदुष्टम् । इदं

सर्वं दिनान्तरितमेव दुष्टमिति समाचारः । एवं शुक्तादिकं रस-
दुष्टम् । तवमाणमामान्नादि शुद्धौ लेख्यम् ।

इति रसदुष्टान्यभव्याणि ।

अथ सहजेखाख्यानि परनामकानि भावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्बन्ने प्रजायते ।

सहजेखं तु विज्ञेयमिति, विचिकित्सा संशयः, सा च त्रिविधा अभव्यद्रव्यसाटश्येन यत्राभव्यभान्तिर्भवति, आहार्यारोपो वा तत्र संशयहेतुसाटश्यसत्त्वात्संशयो भवतीति, अनाश्यसंषितं^१ गृह्णते यथा भेकादिसट्टशफलमूलादि यथा पुरीषादिसट्टशं, द्वितीय-प्रकारसु अभव्यसंसर्गसंशयः ।

काकाद्युपघातसंशयो वा अन्नस्त्रामिदोषसंशयो वा, लृतीय-प्रकारसु भक्षितेऽपि द्रव्ये भव्यं वा भुक्तमभव्यं वा भुक्तमिति संशयः ।

पराशरः,—

वाग्दुष्टं भावदुष्टच्च भोजने भावदूषिते ।

भुक्ता तु ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

वाग्दुष्टमिति वचसाऽपि संशयजनकत्वात् सहजेखलेन संगृहीतं, शुद्धमपि यद्वयं यदि कश्चिद्दत्तौदमभव्यमिति तदा वाग्दुष्ट-मुच्यते, वाग्दुष्टपदेन साटश्यातिरिक्ताभव्यसंशयहेतुमात्रं संगृह्यते ।

दण्डिः,—

शङ्कास्याने समुत्पन्ने अभोज्यं भक्ष्यशङ्किते ।
 आहारशुद्धिं बक्ष्यामि तां मे निगदतः शृणु ॥
 अक्षारलवणामृक्षां पिवेद्वाह्मीं सुवर्चलाम् ।
 तिराचं शङ्कपुष्पां वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥
 पलाशपद्मपत्राणि कुशान् पत्रमुद्मवरम् ।
 काथयित्वा पिवेदम्भस्त्रिराचेणैव शुध्यति ॥
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं वा जपेत्रिलं महापातकनाशिनीम् ॥
 सम्बत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं समाहितः ।
 अज्ञातभुक्तशुद्धरथं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥
 इति भावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ स्वभावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

पूर्ववाक्यस्य शेषः, पुरीषन्तु स्वभावतः, पुरीषपदं शारीर-
 मलोपलक्षणम् ।

मनुः,—

अज्ञानात् प्राश्य विष्मूत्रं सुरामस्तृष्णमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति तयो वर्णा दिजातयः ॥

विष्णुः,—

मद्यानां प्राशने चान्द्रायणम् ।

वसाशुक्रमस्तज्जामूलविट्कर्णविनखाः ।

स्नेहाशुदूषिका स्वेदो इदशेते त्रृणां मलाः ॥

मानुषास्थि शवं विष्ठां रेतो मूत्रार्त्त्वं वसा ।

स्वेदाशुदूषिका स्नेहा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥

इत्यादिषु चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च, श्वविड्वराहगृह्णयेनकुकुट-
श्यामभासवककाककङ्गमृगाणां मूलपूरीषप्राशने तपकुच्छं,
स्वभावदुष्टेषु क्रदंनं क्रदंनामभवे च त्रिरात्रं सत्परात्रं वा उपोष्ठ
निःपुरीषाभावः कार्यः ।

इति स्वभावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ अष्टविधभक्ष्याणि ।

सुमन्तुः,—

लशुनपलाशकुम्भीनवश्राद्धसूतिकामधुमांसमूत्ररेतोमेधभक्षणे
मूर्द्धि सम्मातानवनयेदुपवासश्च, एतान्येव व्याधितस्य भिषक-
क्रियायामनिषिद्धानि भवन्ति यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति ।

अत्र यद्यपि सर्वत्र आत्मानं गोपायेदिति विधिनाऽनन्यौषध-
व्याधिनिष्टुत्यर्थं विहितस्याप्यभक्ष्यस्याप्यौषधस्याग्नीषीमौयहिं साव-
न्निषेधविषयत्वायोगात् पृथग्वचनमनर्थकं, तथापि,

कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेहीनमात्मानं समर्थो दानमाचरेत् ॥

धर्मये प्रथमं तावत्यायश्चित्तात्मको भवेत् ।

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥

इति न्यायेन सर्वत्र आत्मानं गोपायेदित्यस्य न्यायप्राप्तानुवादात् ।

येषां व्याधिनाशप्राणात्ययादौ विशेषानुज्ञा नास्ति तेषामत्यदोषत्वं

यत्र विशेषानुज्ञा तत्र दोषलेशस्याभावात्र प्रायश्चित्तं, तत्रापि

महापातकहेतुसुरापानादेः प्राणात्ययादावपि ल्याज्यतैव, न च

यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति सुमन्तुवचनात् सुरापानस्यापि

व्याधितस्य भिषक् क्रियायां निर्देषता किं न स्यादिति वाच्यं,

एवं प्रकारशब्देन महापातकहेतुव्यतिरिक्ताभ्याणामेवोक्तत्वात्,

अन्यथा तद्वैयर्थ्यपत्तेः ।

इत्यष्टविधान्यभक्त्याणि ।

अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

दत्तः—

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत्, इतिहासो महाभारतं, पुराणान्यष्टादश तथोपपुराणान्यष्टादश, तत्रिंगतं नन्दिपुराणनरसिंहपुराणादि, विष्णुधर्मसौरधर्मविष्णुशिवसूर्यरहस्यानि रामायणच्च ।

(?) धर्ममाचरेत् ।

विषुधम्रोत्तरादीनि च,—

एतच्च नित्यवद्विधानादेवार्थज्ञानोपायत्वेन नित्यमेव कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृहयेत् ।

विभेत्यल्पात् श्रुतादेवो ममायं प्रहरिथ्यति ॥ इति ।

अतएवाच इतिहासपुराणपदं वेदार्थज्ञानोपयोगिशास्त्रोपलक्षणमिति ।

मनुः,—

वुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेच्छेत निगमांश्वैव वैदिकान् ॥

वुद्धिवृद्धिकराणि न्यायवैशेषिकसांख्यशास्त्राणि, धन्यानि नीतिशास्त्राणि हितानि वैद्यशास्त्राणि, निगमान् वैदिकान् निर्बंगटुप्रभृतीन् ।

याज्ञवल्क्यः,—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च, विविधानि पातञ्जलपञ्चरात्रपाशुपतादीनि ।

साख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्योरनैवोक्तेः,—

एवं मन्वादिधर्मशास्त्रवेच्छणस्याप्यमेव कालः ।

सायं प्रातस्तथा रात्रौ शुचिर्भूत्वा शृणोति यः ॥

भविष्यपुराणाद्युक्तेतिकर्त्तव्यता च काम्यश्वर्णविषया न तु वेदार्थ-
ज्ञानोपयोगिपुराणाद्यवेक्षणे, पुराणादीनि पूर्वमुक्तानि ।

इति पठसप्तमभागकृत्यम् ।

अथाष्टमभागकृत्यम् ।

दक्षः—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसम्भ्या ततः परम् ।

लोकयात्रा गृहाय व्ययचिन्ताधनार्ज्जनप्रकारान्वेषणच्च सुहृदादि-
गृहगमनच्च, लोकयात्रान्तर्गतत्वादैद्यशास्त्राद्यवेक्षणमिहैव ।

उदयास्तमयं यावत्त्र विप्रः क्षणिको भवेदिति दक्षवचनाक्षोक-
यात्राभावे पुराणशास्त्रावेक्षणाध्यापनविष्णुशिवदूर्गानामकौर्त-
नादिकमिहापि कर्त्तव्यम् ।

इत्यष्टमभागकृत्यम् । इत्यष्ठधाविभक्तदिवसकृत्यानि ।

अथ सायंसम्भ्या ।

यद्यपि वह्निःसम्भ्या ततः परमित्यनेन अस्तमनानन्तरमेव-
सम्भ्येति प्रतिभाति तथापि आतारोदयात्मायमर्द्दास्तमित-
भास्त्ररामिति व्यासवचनादर्द्दास्तमिते सम्भारम्भः ।

उपास्य पश्चिमां सम्भ्यां हुत्वाऽग्निस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिष्टो भुक्ता नातिवृप्याथ संविशेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात्,—

श्रीनामिमांसु, सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्लिंगद्विस्तथाऽङ्गुलैः,
इत्युक्तकाले, उद्दरेति यजमानो ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्र इति
काल्यायनवचनात्, अध्वर्युं प्रति उद्दरेति प्रैषः ।

स्थयं होमपक्षे प्रैषाभावः, उद्दरण्ण, उपासनस्यापि प्रादुष्करणं,
ततोऽर्जास्तमिते सूर्ये सन्ध्यारभः ।

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य मन्त्र-
स्नानं बौधायनेनोक्तमिति मन्त्रस्नानमद्यष्टार्थं स्नाननिमित्ताभावे-
ऽपि सायंसन्ध्यायां कार्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्वृचेनाहैवतेन^१ तु ।

जपन्नासौत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

प्रत्यक् पश्चिमामुखः, तत्राज्ञलिदानकाले पश्चिमा सन्ध्या सरस्वती
कृष्णवर्णा वृद्धा कृष्णवस्त्रा वृषारूढा चिलोचना द्विभुजा डम्बर-
त्रिशूलहस्ता रुद्राणी रुद्रदैवता सूर्यमण्डलादायान्ती कैलास-
निलया इति गायत्रीध्यानम् ।

प्रत्यङ्गमुखत्वेन यथारूपां सरस्वतीं ध्यात्वा यद्वा ध्येयः
सदेत्यादि ध्यात्वा बहुनक्षत्रदर्शनपर्यन्तं सहस्रशतं दश वा
गायत्रीजपः उपविश्य कार्यः ।

उत्थाय प्रत्यङ्गमुखस्य इमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वाभ्यां
रात्रेरुपस्थानम् ।

(१) -त्वेन दैवतेन च ।

(२) तं त्वायामीति- ।

उपविश्य समाचारत् अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
जलाञ्जलिदयदानम् ।

अन्यतर्वं प्रातःसन्ध्यावत्, दैवादृयथोक्तकाले सन्ध्याया असम्बवे
प्रातस्तनावदोपादा सन्ध्याकालो विभित्यत इति हुङ्मनुवचनात्
प्रथमप्रहरमध्ये करणं, साग्निकस्य विशेषतः ।

यावत् सम्यड्न भाव्यते नभस्तृक्षाणि सर्वतः ।

न च लोहितमत्येति तावत् सायं च ह्यते ॥ इति
होमकालात् प्राक् जपत्यागेन होमारम्भः, गार्हपत्यं प्रदक्षिणी-
क्त्य यजमान उपविशेत् । अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणमतीं,
स्वर्यांश्च स्वर्गायोपदध्यामि भास्तीं, इति मन्त्रेणाहवनीये
समिधमादध्यात्, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रथमाहुतिं
जुहुयात्, प्राक्संस्यं समिदाधानं, धरापर्शुक्त्रणं च, शेषः
प्रातर्वत् ।

स्मार्त्तंहोमे, अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिः, शेषं प्रातर्हीम-
वत्, “सायंप्रातर्वेश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्मं चे”ति वचनात् पक्वान्नेन
तण्डुलादिद्रव्यान्तरेण वा वैश्वदेवहोमो बलिहरणं च यथोक्तं,
यत्तु सायं त्वनस्य सिङ्गस्य पद्ममन्तं बलिं हरेदिति तदुयज-
मानस्य क्रत्विजां चासन्निधाने बोध्यम् ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं स्त्रीष्ठे गृहमागते ।
इत्यतिथिपूजा च कार्या, हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्ये चेत्युक्तेरब्जीना-
सुपस्थानं प्रदक्षिणावत्तेनं प्रणामः ।

तत्र प्रदोषे सप्तजन्मपापक्ष्यार्थं शिवलिङ्गदर्शनं दार्श्यम् ।

त्रिकालं नो प्रपश्यन्ति मुखं कृष्णस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विश्वलोकात् कथञ्चन ॥

इत्युक्तेर्विश्वालयं गत्वा दर्शनं कार्यम् ।

प्रदोषे न हरिं पश्येत् इत्युक्ते: तदनन्तरं कार्यम् । प्रदोषो-
रजनीमुखं न तु दर्शने चतुर्थादिप्रदोषो ग्राह्णः । चतुर्थीसप्तमी-
वयोदशीप्रदोषवाक्येषु अध्ययनस्य निषिद्धत्वात्, तव्रमाणं
लेख्यं, यत्तु सा रात्रिः सर्वकर्मन्त्री महेशाराधनं विनेति पठन्ति,
तत्रामाणेऽपि न तावन्तिर्थिविशेषे रात्रिविशेषे विहितकर्मसु
बाधकत्वम् । नापि,

दिवोदितं तु यत्कर्म कदाचिदतिवर्त्तते ।

रात्रौ प्रथमयामे तु कर्त्तव्यमविशङ्कितैरित्यत्र बाधकत्वम् ।
नापि त्रिकालविहितपूजाजपहोमादौ विहितप्रतिषेधे विकल्पा-
पत्तेः । कर्मप्रकरणेऽस्य वाक्यस्याभावात् एतादृशरात्रिव्यतिरिक्ते
पूजादिकं कार्यमिति न पर्युदासोऽपि ।

नापि,

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवैष्टते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभौतितः इति वाक्यवत्पर्यु-
दासः । दृष्टश्ववाक्याभावात् तेनाध्ययननिषेधस्यैवायमनुवादः,
सर्वकर्मन्त्री दर्विद्याध्यायनकर्मन्त्रीत्यर्थः । “या या प्रतिष्ठिता
मूर्त्तिर्थास्यात्मिकालमर्चन”मिति तत्त्वसारसंहितावचनात् प्रति-
ष्ठितसर्वदेवपूजा कार्या, गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

विक्रान्तध्वस्तवैरिवणमजितमुपास्तावनीभारमादैः^१
रावीतं नारदाद्यैर्मुनिभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतहेतोः ।
सायाङ्गे निर्मलं तं निरूपममजरं पूजयेन्नीलभासम्,
मन्त्रौ विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

हारीतः,—

त्रिसन्ध्यमवस्कन्ददेवार्चनजपहोमध्याननियमानुष्ठानं दृढ़-
त्रतत्वं त्रिसन्ध्यनियमिनां पाप्मा शीर्यते, तपो भूयस्त्वमुपैति, ब्रह्म
प्रकाशतां गच्छति, अवस्कन्दं सर्वाङ्गोपेतं, देवार्चनादिनियमाः
तैव्रज्ञा प्रकाशतां यातीत्यर्थः । जपः प्रणवस्य, ध्यानं निराकारं
साकारं च, होमस्तु नित्य एव ।

दत्तः,—

प्रदोपपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
यामहयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
तस्मिन्नेव प्रयुज्ज्ञानस्तस्मिन्नेव प्रलीयते ।

तस्मिन् प्रदोपपश्चिमयामे प्रयुज्ज्ञानो वेदं पठन् तस्मिन्नेव परं-
ब्रह्मणि लीयते, इति वचनादेवाभ्यासः कार्यः, अत प्रदोप-
पश्चिमयामयोः कर्मान्तरविधानादावश्यककर्मान्तरव्यतिरिक्त-
काले वेदाभ्यास इति भोजनमपि प्रथमप्रहररूपे प्रदोपे, सार्व-
प्रहरयामत इति यामहयं शयान इत्यस्य सङ्कोचकत्वेन प्रदोपा-

(१) -माद्यै ।

२। रामोतं ।

सम्भवे बोध्यं, तेन पूजाद्यनन्तरं कियकालं वेदाभ्यासः । तत्रा
सम्भवे तदूर्ध्वघटिकाद्यं यावत् ।

अर्जुरावे भोजननिषेधात् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं घटिकात्ययम् ।

इति वाक्यस्य सन्मूलत्वेऽपि सूक्तमार्द्धरात्रस्य निषेधायोग्यत्वेन
तदुभयपार्श्वकालयहणेन महानिशायां भोजनविगानं, अतएव
मुक्ते शशिनि भुज्जीत यदि न स्यामहानिशा इति लिङ्गं दृश्यते,
एवं नक्तं चैवान्यपर्वस्थिति अमावास्यासंक्रान्तिपौर्णमासीमु नक्त-
भोजनं निषिद्धम् ।

न सायं प्रातराश्चित इति वचनाद्विवा पूर्णोदरस्य न रात्रौ
भोजनं, तदा जलेन प्राणाहृतिस्तमन्त्रजपो वेत्युक्तं, भोजनधर्माः
पूर्ववत् ।

शिष्टाः—

रात्रौ भोजनकाले तु यदा दीपो विनश्यति ।

पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥

ततो दीपं मुनदृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः ।

दधिसक्युधानातिलसम्बन्धदास्याहतानि वर्जयेत् ॥

विल्वफलमपि श्रौकामेन नाद्यं, न रात्रौ दीपं विना, तेन चन्द्रा-
लोकादिसत्वेऽपि दीपं आवश्यकः, इति रात्रिभोजनप्रकरणम् ।

अथ शयनम् ।

दक्षः—

यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

शर्वर्या मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥

भुज्ञानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

अत्र त्रयाणां वर्णानां पूर्वरात्रे प्रजागरणमिति शङ्खलिखितवचनम्
प्रथमयामपरम् ।

नारदः शङ्खश्च,—नार्दपादः सुप्यान्नोत्तरापरशिराः, न नग्नो
नानुवंशं नाकाशे न पलाशश्यने न पञ्चदारुक्ते न १गउग्नकृते
न विद्युद्ग्नकृते ।

न भिन्ने नाग्निप्लुषे न घटसिक्तद्रुमजे न श्वशानशून्यालय-
देवतायतनेषु, २न चपलमध्ये न धनधान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि,

नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेत्र सन्ध्यायां न भस्मनि ।

देशे न चाशुचौ नाद्रेन च पर्वतमस्तके ।

अपरः पश्चिमप्रदेशः, वंशो गृहमूर्जन्यश्चेणौसज्जकदीर्घकाठं
तस्याधस्तात्तदैर्घ्यानुकारेण दल्तं काठं अनुवंशं, पञ्चदारुक्ते पञ्च-
जातीयकाठकृते, चपलोऽत्र व्यसनी, आद्रें देशे शयनादी च ।

(१) न राजभग्नकृते ।

(२) न च जत्रमध्ये न धनधान्यगो तु युरुङ्गताशसुराणा सुपर्सि ।

क्वचित्तु, एकद्वये यशो द्वन्द्वयनिर्मितश्च धन्यतरः, त्रिभिरा-
मजवृद्धिकरश्चतुर्भिरपि यशश्चाग्रं, पञ्चवनस्यतिरचिते पञ्चलं
याति यः शेति, षट्सप्ताष्टतरुणां काष्ठैर्धटिते च कुलक्षयः ।

अन्येन च संयुक्ता तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा ।

न श्रीपर्णीतरुघटिता न देवदारुद्वन्द्वरचिता च ।

हारीतः,—

नान्यपूर्वे नाशमपौठोपधाने न तिर्थगुदक्प्रत्यक्शिराः,
न नग्नो नाशुचिर्नोच्छिष्टो न प्रगे नोच्चैर्निशायां भाषेत, अन्यपूर्वे
पूर्वमन्योपभुक्ते, त्रिर्थक्शिरा विदिक्शिराः । शङ्खलिखितौ,
न विशीर्णखट्टायां नान्यवर्णीपसेवितायां अनभ्युक्त्य, न भूतपक्ष-
यहायतनेषु न श्मशानद्वन्द्वायासु न पर्वणि न रभसोत्सवे वा,
अनभ्युक्त्य अप्रक्षाल्य, इदमापदि, शुद्धगलरं प्रमाणच्च द्रव्यशुद्धि-
प्रकरणे लेख्यं, पर्वणि पर्वप्रतिपत्त्यौ, रभसोत्सवे पुवजन्मायुत्सवे,
उशनाः, न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेत, न द्वारेण प्रविशेत,
नादीक्षितः क्षणचर्मणि सुप्यात्, क्षणचर्मं क्षणमृगचर्मं, तत्र-
शयनं निषिद्धं न तूपवेशनम् ।

शिष्टाः,—

स्वगृहे प्राक्शिराः शेति स्वगृहे दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥

सुधौतशुद्धपादसु स्वाचान्तः शयने शुचौ ।

नृसिंहं पद्मनाभच्च शयने संस्मरेत्सदा ॥

सर्पाणां वारणार्थच्च इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ॥
 नमोऽसु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषमपूर्तः ।
 सर्पापसर्प भद्रत्वे गच्छ सर्प वनान्तरम् ॥
 जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तिक्यवचनं स्मर ।
 आस्तिक्यवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ॥
 शतधा भिद्यते मूर्ढा गिरिर्वज्रहतो यथा ।
 अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ॥
 कफस्त्यो मुनिरास्तिक्यः पञ्चैते सुखशायिकाः ।
 हनूमानञ्जनासूनुरित्यादिस्तोवपठनच्च ॥

साम्निकस्य तु दर्शपौर्णमासयोः काल्यायनेन, आहंवनीयगृह-
 ग्रथाधः, गार्हपत्यस्य वा, इति यत् सूचितं तत् खट्टाशयन-
 निषेधपरं न तु वस्त्राद्यास्तरणनिषेधपरम् ।

जायाया अलङ्घारयहणादिवेशः ।

तथाचापस्तम्बः,—

सदा निशायां दारान् प्रत्यलङ्घुर्वीति, इति अत्र सदेत्युक्तेरुप-
 भोगाभावेऽपि वेशः कार्यः ।

अथ शयनपद्मतिः ।

रात्रिप्रथमयामानन्तरं यद्वोक्तश्यवने शयानो दक्षिणहस्तं
जायाया दक्षिणांसेन हृषेशं नीत्वा हृदयस्थर्णनं कुर्यात्, तत्र मन्त्रः,
यत्ते सुषी मे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदाहं तन्मां विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं,
शृणुयाम शरदः शतं, इति एवमृतुगमनेऽनृतुगमनेऽपि एवमत-
जर्ज्ञमिति पारस्करस्त्रितात्, ततः सभोगः, कृतौ तु सभोगात् पूर्वं
योनिस्थर्णनं गोभिलोक्तम् ।

तत्र मन्त्रः, विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि विश्वतु ।

आसिच्छतु प्रजापतिर्जीवा गर्भं दधातु, गर्भं धेहि शिनीवाली-
गर्भं धेहि पृथुष्टुके, गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रिजौ, इति
सभोगानन्तरमृतौ शुक्रग्रोणितलेख्यं प्रचाल्य स्त्रावाऽनृतौ तु
आचमनमात्रं कृत्वा पृथक्शश्यायां शयनम् ।

तथाचापस्तम्भः,—

कृतौ च सन्निपातोदारेणानुब्रतमन्तरालेऽपि दार एव
ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनं स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात्, यावत्सन्नि-
पातं च सहशश्या ततो नाना, उदकोपस्थर्णनमपि वा लेपान्
प्रचाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानां, इति, सन्निपातः संयोगः, अनुब्रतं
पर्वादिवर्जनरूपब्रतमनुगम्येत्यर्थः, अन्तरालेऽनृतौ, ब्राह्मणवचनात्
विज्ञायते हीन्द्रस्त्वाद्विमित्यादिवस्यमाणवेदभागविशेषोक्तेः स्त्रीवासः
स्त्रीभोगार्थवस्त्रं, ततो नानासभोगानन्तरं पृथग्भूतौ स्याताम् ।

उदकस्यर्थं स्नानं, एतद्वतौ, अनृतौ तु प्रोक्षणं,
वैद्यशास्त्रेऽपि,—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यत्कालं मैयुनं ब्रजेत् ।

अनन्तरं प्रस्त्रपतो बलवणौ प्रसौदतः ॥

यद्यपि दिवा मैयुनं निषिद्धं तथाव्येतद्वाक्यस्य निषेधमुल्लंघ्य
तदाचरणवतोऽन्नस्य पथ्योपदेशकत्वाद्विरोधः ।

तथाच वृद्धशातातपः,—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैयुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूलपुरीषवत् ॥

मियुनीभूय तथा सह सर्वां न शयौत, सर्वां रात्रिमिति-
शेषः ।

याज्ञवल्क्यः सोऽपि ।

द्वावेतावशुचौ स्यातां दम्पती शयनङ्गतौ ।

शयनादुस्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

जायायाः शुचिलं स्नानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि, स्त्रपतो जायतो वा,
स्त्रयं रेतःस्कन्दने वृहदारण्यके शूयते, सुप्तस्य वा जायतो वा रेतः
स्कन्दति तदभिमृश्येदतु वा मन्त्रयेत, यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी-
मस्त्रंलोट्यदौपधीरप्यलसद्यदपः, इदमहन्तद्रेत आददे पुनर्मा-
मैत्विन्द्रियं पुनर्स्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्दिष्णगा यथास्नानं कल्पन्ता-
मित्यनामिकाङ्गुडाभ्यामन्तरेण स्त्रनौ वा भूतौ निस्तज्ज्ञात् ।
इति, तथाच रेतःस्कन्दने शौचाचमने क्षत्वा यन्मेऽद्य रेत इत्यादि
कल्पन्तामित्यनेन मन्त्रेण रेतसो दर्शने तदभिमर्गनं, स्त्रनयो-

भुवोर्वा मध्ये निर्मार्जनं, अदर्शने तु मनसा पठनरूपमनुमन्त्रणं,
इति व्यवस्थितो विकल्पः, विज्ञानेश्वरीये तु हरतो दर्शना-
दर्शनयोरपि अनुमन्त्रणपक्षो लिखितः, तदनन्तरं सृदाह्निः
चालनं आचमनं च, इति शयनपद्मतिः ।

तत्र कृतुविचारः ।

मनुः—

कृतुकालभिगम्मौ स्यात्सदारनिरतः सदा ।
पर्ववर्जं ब्रजेच्चैनां तद्वतो रतिकाम्यया ॥
कृतुः स्त्राभाविकः स्त्रौणां रात्रयः षोडशः स्त्रृताः ।
तासामाद्याश्वतस्तसु निन्दितैकादशी च या ॥
त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ।
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥
तस्माद्युग्मेषु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ।
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवेदधिके स्त्रियाः ॥
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्लीणेऽत्ये च विपर्ययः ।
निन्द्यास्वष्टसु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ॥
ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्वाश्वमे वसन् ।

कृतुः स्त्रौणां गर्भधारणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः काल कृतुकालः,
तत्राभिगम एव ब्रतं यस्य स कृतुकालाभिगम्मौ ।

ब्रते इति सूत्रेण ब्रतार्थे लिनिः, पर्ववर्जमित्यृतावनृतौ च,
पर्वाणि तु पूर्णिमामावास्याऽष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तय इति पूर्व-
मुक्तानि, भार्या रतिकाम्यया भार्या सुरतकामनया निमित्त-

भूतया, तज्जार्थागमनमेव ब्रतं यस्य स तथोक्तः, कृतावन्तौ च
भार्याकामनायां न दोष इत्यर्थः ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

यथाकामौ भवेद्वापि स्त्रौणां वरमनुस्मरन् ।

स्त्रौवरश्च विदे,—

विज्ञायते हीन्द्रस्वाद्रं तिशीर्षं हत्वा पापगृहीतमात्मानम-
मन्यत, सर्वा भूतान्यभ्याक्रोशन् भूणहन्ति ।

स स्त्रिय उपधावदस्य मे भूणहत्यायै दृतीयं प्रतिगृह्णीतेति,
ता अब्रुवन् किं नोऽभूदिति, सोऽव्रवौद्वरं वृणीध्वमिति ।

ता अब्रुवन् कृतौ प्रजा विवामह इति, काममाविलंजनितोः
सम्भवाम इति, तथेति ताः प्रतिजग्नुः, आदिजनितोरिति
तोमुन् ।

पुत्रजन्मपर्यन्तं कामसम्भवाम, अस्मदिच्छया पुरुषसम्भोगं
लभेमहोति यावत्, पुत्रजन्मानन्तरं पुत्रान्तरजननमपेत्य यथा-
कामित्वमिति ज्ञेयम् ।

एवं स्त्रौकामनायां व्यभिचारशङ्कानिवृत्तयेऽन्तावपि गमन-
मावश्यकम् । युग्मास्त्रिलादौ चुतिः,—युग्मास्त्रिलीभवत्यान्तर्वम-
युग्मास्त्राप्यायते तस्मादासु क्रमात्पुना दुहितरश्च जायन्ते इति,
समे स्त्रौपुंगोणितशुक्रे समेऽपुमान् नप्रुंसकः ।

तथा च यमः,—

युगपद्यत्र वर्त्तेत विद्यात्तत्र न पुंसकमिति, शुक्रशोणितसाम्ये-
पुंस्त्रियौ वा ताटशयमलं वा ।

मुनर्यमः,—

यदि सम्भोगकाले तु पुरुषो रागसोहितः ।

दिधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते ॥

अर्थात् शुक्राधिक्ये दिधोत्सर्गे स्त्रौयुगलमित्यर्थः । क्षीणे निःसारे
अल्पे परिमाणतो न्यूने च विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिः ।

निन्द्यासु आद्यतुष्टयैकादशीतयोदशीरूपासु पट्सु ।
अन्यासु अनिन्द्यासु अष्टसु अर्थादनिन्द्यदशरात्रिमध्ये युग्मास-
युग्मासु अष्टसु वर्जयन् रात्रिदयमेव गच्छनित्यर्थः । ब्रह्मचार्ये
ब्रह्मचर्यफलभागित्यर्थः । यत्र तत्राश्मे गाहस्येऽपौत्यर्थः ।
स्त्रौवरसत्वेऽपि ब्रह्मचर्यफलकामस्यानुत्पत्तौ न गमनशङ्केत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्योये तु विशेषः,—

षोडशत्तुर्निंशः स्त्रौणान्तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाख्याद्याश्वतस्तसु वर्जयन् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मधां मूलाच्च वर्जयेत् ।

स्वस्य इन्द्रौ सक्षत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

क्षामां रजस्त्वलात्रतैरवृथलघृग्रहारादिभिश्वाल्यवलामित्यर्थः ।
मधां मूलाच्चेति गण्डलक्षणं, स्वस्य इन्द्रौ वलवति चन्द्रे, एतच्चान्य-
शुभग्रहोपलक्षणं, एतव्यथमत्तुर्निरूपणे वाच्यम् ।

षोडशरात्रिमध्ये रात्रिचतुष्टयं वर्जयं, अवशिष्टासु द्वादशसु

रात्रिषु पञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपा अयुग्मरात्रय-
स्थाज्याः, अवशिष्टासु षट्सु रात्रिषु पर्वाणि त्यक्ता सङ्गमे
विशिष्टः पुत्रो भवति । एकस्यां रात्रयां सकृदेव गमनं न
द्विस्त्रिरेवं सति ब्रह्मचर्यफलभागित्यर्थः । अत्रायुग्मरात्रित्यागो
नाधर्महेतुः किन्तु पुत्रोत्पादनार्थं एव, पर्वत्यागस्तु अधर्महेतु-
तयैवेति ज्ञेयम् ।

यद्यपि वामनपुराणे, पूर्णासु योवित्वरिवर्जनौया, पूर्णाश्च
पञ्चमौदशमौपञ्चदशः, तथा बुधेन योषामिति बुधवारो निषिद्धः,
योवित्वं बाहुत्तिकासूत्तरासु च, इति नक्षत्राणि ।

वाराहे,—

पठ्यष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं न च सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥

इति पठो द्वादशी च निषिद्धे । चतुर्थां मैथुनवर्जनं विशुलोक-
प्राप्तिफलकत्वाकाश्यं न नित्यम् । पर्वसु पठ्याच्च यमोक्त्यादिषु
यो विशेषनिषेधः स दोपातिशयार्थं इति तद्वचनानि न
लिखितानि ।

तिथिवारनक्षत्रेषु निषेधाः सन्ति ते च प्रथमर्त्तावेव ।

दक्षिणदिष्टुखगमनञ्चाप्यभिनवासु नारीपु ।

व्ययमपि शस्यफलानां न बुधा बुधवासरे कुर्युरित्यादि वचनान्त-
रात् । वहुनिषेधपरिपालने सङ्गमस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च पर्व-
वर्जनन्तु सर्वत्तुष्वपि, सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोमैथुनादिनिषेध-
सूत्तत्तिथ्यादिव्यासिसमय एव नत्वहोरात्रे, संक्रान्तौ तु तदव-

च्छन्नाहीराते इति पूर्वमुक्तम् । चतुर्थदिवसरात्रौ सङ्गमस्य
मानवौयाद्युक्तिषु निषिद्धत्वेऽपि “स्नातां चतुर्थदिवसे रात्रौ
गच्छेद्विचक्षणः,” इति महाभारते । चतुर्थेऽक्षिण्ण स्नातायां युग्मासु
वा गर्भधानवदुपेतो ब्राह्मणो गर्भं सन्धधातौति हारीतौये ।
चतुर्थात्प्रभृत्युत्तरोत्तराः प्रजानिःश्रेयसार्थमिति आपस्तम्बौये ।
चतुर्थरात्रौ विहितत्वात् रात्रौ चतुर्थां पुत्रः स्यादत्पायुर्गुण-
वर्जित इति दोषसहिष्णुतयैव चतुर्थरात्रौ सङ्गमाचारः
सङ्गच्छते । केवलं प्रथमत्तावेव चतुर्थरात्रिनिषेधो दृश्यते ।
तथाच पोड़शरात्रौणां फलानि ।

रात्रौ चतुर्थां पुत्रः स्यादत्पायुर्गुणवर्जितः ।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी पष्ठगां पुत्रसु मध्यमः ॥
सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टस्यामीश्वरः सुतः ।
नवम्यां शुभगा नारी दशम्यां प्रवरः पुमान् ॥
एकादश्यामधम्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।
तयोदश्यां सपापा स्त्री धर्मसङ्करकारिणी ॥
धर्मध्वजौ 'कृतज्ञश्च आत्मवेदो दृढब्रतः ।
प्रजायते चतुर्दश्यां गुणोघैरन्वितः सुतः ॥
जायन्ते पञ्चदश्यान्तु वहुपुत्रा पतिव्रता ।
विद्वान् लक्षणसम्मूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

आश्रयः सर्वभूतानां पोड़श्यां जायते सुतः । इति,
तीर्थमृतः ।

देवलः,—

अतीर्थगमनात् पुंसस्तीर्थसंग्रहनात् स्त्रियाः ।

उभयोर्द्वैर्मलोपः स्यादेषेण च विशेषतः ॥

यौगपद्ये च तीर्थानां विवाहः क्रमशो भवेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां यह्वणं क्रमशोऽपि वा ॥

देषेण कृतौ पुंसोऽगमने देषेण स्त्रिया कृतुगोपने च महान्
दोषः, वह्नीषु कृतुमतीषु अपुत्रा प्रथमं गन्तव्या । सर्वासु
पुत्रिणीषु वा कृतुप्रायस्येन, कृतुसमानकालत्वे च विवाहक्रमेण
गमनमित्यर्थः ।

यमः,—

कृतुस्त्रातां तु यो भार्यां सत्रिधौ नोपगच्छति ।

घोरायां व्रद्धाहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भार्यामृतुमुखे यसु सत्रिधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासन्तमिन् रेतसि शेरते ॥

बोधायनः,—

कृतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यथ गच्छति ।

तुत्यमाहस्तयोर्दोषमयोनौ यथ सिच्छति ॥

कृतावगत्वाऽनृतौ गमनेऽयं दोषो न तु कृतुगमनानन्तरमनृतु-
गमने, स्त्रीवरेण तस्यादुट्टत्वात् ।

(१) तस्य इटत्वात् ।

देवलः,—

यः स्वदारान्तुस्तातान् स्वस्यः सत्रोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति गर्भम्याप्य विनश्यति ॥

एवं चास्य चान्द्रायणादिगुरुप्रायश्चित्ताहृत्वेन

“ऋतुं न गच्छेद्वार्थ्यां यः सोऽपि कृच्छार्द्दमाचरे” दिति वृह-
सत्युक्तिर्देशान्तरस्यविषया ।

अयम्भृतुकालविधिरपूर्वविधिः, पुत्रोत्पादनफलं प्रत्यप्राप्तस्य
तज्जमनस्य शास्त्रेण विधानात्, नियमविधेषु नाशङ्का, पुत्रोत्पादने
ऋतुगमनस्य पात्रिकप्राप्तेरभावात् । विज्ञानेष्वरैसु नियम इति
यदुक्तं तत्प्रोत्पादनस्य नित्यत्वाच्च ऋतुगमनमपि नियमित्यभि-
प्रायेण इति बोध्यम् ।

नापि परिमंख्या, ऋतुगमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्ते-
रभावात् ।

तथाच,—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्रात्रिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिमंख्येति कीर्त्यते ॥

एवच्च ऋतुगमनं सन्ध्यावन्दनादिवन्तियम्, द्विरात्रिमात्रगमनं
पुरुषार्थी ब्रह्मचर्यफलार्थत्वात्, तेन फलकामनाविरहे निषिद्ध-
वज्जे युग्मसर्वरात्रिगमनं पुत्रार्थिना कार्यं, एकस्यां रात्रौ
एकवारमिति च पुत्रोत्पादनविधिशेषत्वात् पृथक् पुरुषार्थः
तेन वह्नीषु ऋतुमतौषु सक्तसक्तज्ञमनमेकरात्रावप्यविरुद्धं,
अऋतुगमननिषेधश्च स्त्रीकामनाविरहे, स्त्रीकामनायां तु तत्रा-

प्यभिगमनं नित्यं उत्प्रवुत्स्य तु न कृतुकालगमननियमः ।

कृतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते, इति कौर्मौक्तेः
उत्प्रवैकपुत्रस्य तु स्त्रीकामनाविरहे कृतावगमने न दोषः ।

स्त्रीकामनाया कृतावरुतावपि गमनं नित्यमेव, अतएव बहु-
पत्रीकस्यैकस्यां पुत्रोत्पादनेऽपि अन्यस्याः सकामनियमाद्यताव-
गमने दोषः ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत् वाऽश्वमेधेन नौलं वा दृष्टमुक्तृजेत् ॥

इत्युक्तेः पुत्रवतः पुत्रान्तरोत्पादनं काम्यम् ।

तस्य कृतौ गमनं काम्यमेव ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैयुने, इति मनूक्तेः ।

एवं दुहित्रकामनार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि काम्यमेव ।

यदा तु जातकादिवर्णेन पुत्रोत्पत्त्यभावनिश्चयो “दौहित्रस्य-
मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुपृत्ससी” ल्युक्त दिशा दौहित्रद्वारा आनुख-
मिच्छेत्तदा दुहित्रजननार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि नित्यमेव ।
पुत्रोत्पादनविधौ संस्कारविधौ वा पुंस्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविव-
क्षितत्वात्, अतएव पुराणेषु दत्तक्षत्तिमादिषु ‘दुहित्रनुकल्पः
स्मर्यते, यदा कुन्तिभोजिन स्त्रियुता कुन्तुशूरनाम्ने यादवाय दत्ता ।

यस्तु दिभार्थः पुरुषो स्त्रेहेनैकां तु पश्यति ।

(१) दत्तक्षत्तिमादिदुहित्रनुकल्पः ।

तेन पापेन लियेऽहं यद्यहं नागमे पुनरिति वाराहोक्तौ
समटृष्टित्वमुक्तं तत्स्वेहवद्देन सल्कारतारतम्यविषयम् ।

स्त्रीणां सौभाग्यतो जैष्ठमिति काल्यायनोक्त्या स्वेहस्य कर्त्तु-
मुचितत्वात्, स्त्रिया ऋतुसले स्त्रीकामनायां समतिवर्षस्यापि
पुरुषस्य ऋतावद्वतौ स्त्रीगमनेऽधिकारः ।

तथाच बृद्धाः,—

नत्तें वै षोडशवर्षात्मसत्याः परतोऽपि वा ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगङ्गर्त्तुमर्हति ॥

इति षोडशवर्षादृते षोडशम्बिनेत्यर्थः, तथाच षोडशवर्षादूर्दृं सम-
तिवर्षपर्यन्तं स्त्रीगमनेऽधिकार इत्यर्थः । ननु “हितौयमायुषो-
भागं क्षतदारो गृहे वसेदि” त्युक्ताग पञ्चाशवर्षपर्यन्तमेव गार्हस्यो-
क्तेस्तदूर्दृं गृहस्यधर्ममध्यपतितस्त्रीगमनस्यापि निषेधः प्रतीत-
इति चेत्, न ।

गृहस्यसु यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति मनूक्तौ अव्यव-
स्थितकालबलीपलितपौत्रोत्पत्त्वधित्वेन गार्हस्यस्मृतेः । एवं
चतुर्विंशतिवर्षावधिकस्यायुःप्रथमभागस्य ब्रह्मचर्यकालत्वेनोक्ता-
वपि तन्मध्ये सम्पूर्णविदैकशाखस्य स्नातकत्वेन पञ्चदशचतुर्दश-
वर्षादौ विवाहे पञ्चविंशतिवर्षात्पूर्वमृतावभिगमनस्यास्त्रीयत्वा
पत्तेश्च ।

तथाच पञ्चाशवर्षादूर्दृमपि गृहस्याश्रमित्वे ऋतुगमनं न
विरुद्धम् ।

कूर्मपुराणे,—

उदासीनः साधकञ्च गृहस्थो द्विविधो मतः ।
कुटम्बभरणे 'सक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रैख्यपाकत्वं त्यज्वा भार्यागृहादिकम् ।

एकाकी यसु विचरेदुदासीनः स मौचिकः ॥

इति गृहस्थस्यैव द्विविधोक्तेः ।

त्रिज्ञानञ्च गृहस्थस्यापि कार्यम् ।

तथाच मनुः,—

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहार्य द्विजोक्तमः ।
आत्मज्ञाने च सक्तः स्यादेदाभ्यासे च यत्वान् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

यसु न्यायागतधनस्त्वनिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
शाङ्कक्षत्यवादी च गृहस्थोऽपीह मुच्यते ॥

इति गृहस्थत्वापरित्यागेन मोक्षाधिकारित्वोक्तेः ।

किञ्च,—

विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् सरक्तसु गृहे वसेत् ।
सरक्तः प्रव्रजेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथात्मजान् ।
अनिष्टा विधिवद्यज्ञेर्मोक्षमिच्छन् व्रजत्वधः ॥

इति सरक्तस्य पुनोत्पादनं विना सन्नासेऽप्यनधिकारः, यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयादिति विरोधाच्च पात्रिकाग्निसमारोपवदान-
प्रस्थस्य सरक्तत्वं प्रत्यनवकाशः ।

पुनेषु दारान्त्रिक्षिप्य वनं गच्छेत्सदैव वा ।

प्राजापल्यं निरूप्येष्टि सर्ववेदस्य दक्षिणाम् ॥

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदग्नहात् ।

इति स्मृत्या यावज्जीवशुतेर्वाधो न युक्तः, तेन क्रत्णापकरणमन्त-
रेण पुरुषमेधं विना न वनवासः सन्नासो वा, विरक्तस्य तु
वनीभूत्वा प्रव्रजेत् ॥

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या यावज्जीवसङ्घोचेन
सन्नास इति ।

तदूर्ध्वं ब्रह्म सम्पद्यत इत्यपि विरक्तविषयं, पञ्चाशदर्षादूर्ध्वं
वैराग्यस्य प्रायिकत्वात्, तेन पञ्चाशदर्षादूर्ध्वं सरक्तस्य वानप्रस्थ-
धर्मसंत्वेन जर्जरेतस्त्वमिति न वक्तुं शक्यम् ।

किञ्च,

कलौ वानप्रस्थाश्रमो निषिद्धः, तस्मात् स्त्रीकामनायां पञ्चा-
शदर्षादूर्ध्वमपि स्त्रीसङ्घमेऽधिकारः ।

मनुः,—

रजसाभिष्ठुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो वलं चच्चरायुश्चैव प्रहोयते ॥

एतत्रिरात्रविषयं, अशुद्दिवसेष्विति देवलोक्तेः । प्रथमेऽहनि
चारणालौति वक्ष्यमाणब्रह्माण्डोक्तेय ।

ब्रह्माण्डे,—

कृतावभिगमः शस्त्रः स्वपद्ग्रामवनीपते ।
 पुन्नाम्नृत्येऽशुभे काले स्थियो युग्मासु रात्रिषु ॥
 न स्त्रातां तु स्थियं गच्छेन्नातुरां न रजस्त्वलाम् ।
 नाप्रशस्त्रां न कुपितां नानिष्ठां न च गुर्विष्णीम् ॥
 नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।
 ज्ञुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्थियं चैभिर्गुणैर्युतः ॥
 स्त्रातः स्वहस्त्वक्ष्यान्तो नाभ्यात्तः ज्ञुधितोऽपि वा ।
 सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥

नोपेयादित्यधिकारे शङ्खलिखितौ, न मलिनां नाशक्तां ना-
 भक्तां नाभ्यक्तः न रोगार्त्तां न रोगार्त्तः ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।
 नोपेयाहर्भिर्णीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥
 रोगोऽत्र सम्भोगवर्द्धनीयः, वयोऽधिका उपरतरजस्त्वा ।

वशिष्ठः,—

न मलवद्वाससा सह संविशेन्नरजस्त्वलया नायोग्यया, मल-
 वद्वाससाऽमेधलिपत्वस्त्वया, अयोग्ययाऽप्राप्तयौवनया ।

गौतमः,—

न कन्यां श्निवेत रिरंसयेति लक्ष्मीधरः

पुनः शङ्खलिखितौ,—

न दिवा मैथुनं ब्रजेत्, क्लीवा अत्यवीर्यादि वा प्रसूयन्ते त्या-
युषश्च तस्मादेतदर्जयेत्प्रजाकामः पितृणां नोह वै तन्तुं क्षिन्यात्,
प्रतिसिद्धमैथुनेत्वर्थः ।

तथा,—

न शार्ङ्गं भुक्ता न हत्वा नामन्तितः शार्ङ्गे न ब्रती न दीक्षि-
तश्च, दीक्षितत्वमवभृयेष्टिपर्यन्तं, न देवायतनश्मशानशून्यात्प्रयेषु,
न वृक्षमूले, न दिवा न सन्ध्ययोः ।

वशिष्ठः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात्पर्ववर्जं स्वदारेषु नातीर्थं उपेयात् ।
अतीर्थं योनिभिन्नं । अथाप्युदाहरन्ति ।

यसु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

पिवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः ॥

वौधायनः,—

यसु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

अत्र निष्कृत्यभावेन महापातकप्रायश्चित्तेन शुद्धिः ।

एतत्र रेतःसेकपर्यन्तं, स्त्रियाश्च व्यवाये तीर्थगमने धर्मभ्यश्च
निवर्त्तत इति धर्मानधिकारः, तत्र तस्या रेतोमूलप्राशने
चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च प्रायश्चित्तम् । रेतःसेकात्पूर्वं यः
पुनर्व्राञ्छणो धर्मपद्मीमुखे मैथुनं सेवते स प्राजापत्येन शुद्धति,

देशकालावस्था-मैथुनेष्वपत्यगत-दोष-श्वरणादपत्योत्पादनाङ्गत्वम् ।
केषाच्चित्संयोगपृथक्त्वेन पुरुषार्थत्वं ।

अथ रजस्तलाधर्माः ।

तत्र वशिष्ठः,—

न दिवा स्वप्नात्, न मांसमश्चीयात् न ग्रहान् परीक्षेत,
न हसेन् किञ्चिदाचरेत् । नाञ्जलिना पिवेन लोहिताय-
सेन वा । न किञ्चिल्कुर्याद्गृहलेपनाद्यपि ।

लोहितायसेन ताम्भेण,

पैठीनसिः,—

मलवदासो धारयमाणा नोपमार्ज्जयेत्, न वस्त्रं धारयेत्,
न गन्धान् सेवेत न विभूषयीत, नाग्निं सृशेत् ।

हारीतः,—

रजःप्राप्ता चेदधःशयीत, न च देवकार्यद्वार्यात्, भूमौ
कार्णायसे मृत्यावे पाणी चाश्रीयात् ।

देवकार्यनिषेधः पूजोपकरणस्याप्यनवेक्षणमित्यर्थः कार्णाय-
समयःपावम् ।

तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवदाससं सभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिग्रह्यो
यामरण्ये तस्यै स्तेनो यामराचीं तस्यै क्रीतमुखोऽपगल्भो या

स्नाति तस्यै अमु मारको याङ्के तस्यै दुश्चन्माख्यया प्रलिख्यते
तस्यै खलतिरपमारी याङ्के तस्यै काणी यादतो धावते तस्यै
श्यावदन्तः । या नश्यानि निकृत्तते तस्यै क्लौवः । या रजः
मृज्जति तस्या उद्भूकः, या पर्णेन पिवति तस्या उच्चादकः ।

या खब्देण पिवति तस्यै खर्वः ।

तिस्रो रात्रीव्रतञ्चरेदञ्चलिना वा पिवेदेव खब्देण वा पात्रेण
प्रजायै गोपीथायेति, सम्भवन्ति मैथुनं कुर्वन्ति, अरण्ये
यां सम्भवतीत्यन्वयः, तस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थीं, तस्यास्तेनः
पुन्न इत्यर्थः, पराचौं ग्रामाद्विहिंगतां सम्भवन्तीत्यन्वयः छोतमुखो
लज्जाकुलमुखः, अपगलभ्योऽप्रगल्भः, या स्नाति तत्पुन्नो जलचर-
मत्यादिमारकः, प्रतिलेखनं भूमेः, खर्वो वामनहस्तः एवं व्रता-
चरणाभावे प्रजावैगुण्याद्वतं प्रजारक्षार्थं कार्यं इत्यर्थः ।

वृहदारण्यके,—

अहं कंसेन पिवेदहतवाससा नैनां वृषलो न वृषत्युपहन्यात्
क्विराचं आप्नुयुरिति, वृषलो वृषलौति शूद्रशूद्रीस्यर्शनं निषिद्धं,
पुनस्त्वैव, मत्तवद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्वयते, इन्द्रियेण
ते यशसा आदधामोति, सा च तदभिमन्त्रणं नाङ्गीकरोति
स्थानत्यागादिना, 'एनादस्तेनानमस्यामन्वयते, इन्द्रियेण ते
रेतसा रेत आददात्यभिपरः ।

(१) एनादृत्ते मनसा मन्वयते ।

एवं विराचं व्रतधारणम्, व्रह्माण्ड,—

पटाच्छादनसंयुक्ता गृहाभ्यन्तरमाविशेत् ।

न कस्यचिन्मुखमपि द्रष्टुमर्हा भवेत् सा ॥

रभापत्रेण चास्त्रीयादन्नमामिषवर्जितम् ।

न छिन्न्याच्च न खैः किञ्चिन्न सुवेशप्रधारिणौ ॥

प्रथमेऽहनि चाण्डालौ द्वितीये व्रह्मघातिनी ।

द्वितीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥

पञ्चमेऽहनि पाकाय संशुद्धा नात्र संशयः ।

यावत्कूर्योदयो न स्यात्र रटत्वौह पक्षिणः ॥

तावल्कालं समारभ्य स्नायात्सुविमले जले ।

सुप्रसन्नमनाः साध्वौ चतुर्थेऽहनि शीभना ॥

पटाच्छादितसर्वाङ्गा ध्यायन् विष्णुं प्रजापतिम् ।

न कस्यचित् मुखं पश्यन् स्नायात्सुविमले जले ॥

अन्त्यजातिमुखं दृष्टा दृष्टान्त्यप्राणिनामपि ।

यदि गर्भधरा कन्या सूते पुत्रञ्च कुक्षितम् ॥

तथा चतुर्थदिवसे श्रौतकम्मेखधिकारो भर्तृपादसम्बाहनादौ च । अपत्यगतदोपसहिष्णोश्चतुर्थेऽपि सम्भोगः । पञ्चमेऽहनि स्मार्त्तकम्मेखधिकारः सम्भोगे चेति । सर्वमिदमस्मत्कृते कालसारे सप्रमाणं लिखितम् ।

अथ रजस्तलाया अस्मृश्यस्पर्शदौ प्रायश्चित्तम् ।

बृहशातातपः,—

उदक्षा सूतिका वापि अन्त्यजं संसृशेद्यदि ।

त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शातातपोऽत्रवीत् ॥

रजस्तला यदा सृष्टा चण्डालान्त्यश्ववायसैः ।

तावत्तिष्ठेनिराहारा स्त्रात्वा कालेन शुद्धति ॥

रजस्तले तु ते नार्यावन्योऽन्यं सृशतो यदि ।

सवर्णे पञ्चगव्यन्तु व्रह्मकूर्चमतःपरम् ॥

व्रह्मकूर्चस्वरूपमाह जावालिः,—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिवेवातर्त्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥

चतुर्दशीमुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेदिति बृहशातातपोक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

पतितान्त्यस्वपाकेन संसृष्टा स्त्री रजस्तला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य ग्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽक्षिं त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्वाहमेव च ।

अहोरात्रं द्वितीयेऽक्षिं चतुर्थं नक्षमाचरेत् ॥

शुना गोच्छिष्टया शूद्रा संसृष्टान्त्यहमाचरेत् ।

अहोरात्रं द्वितीयेऽक्षिं परतो नक्षमाचरेत् ॥

वशिष्ठः,—

सृष्टे रजस्तलेऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभन्तृके ।

कोमादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुद्धतः ॥
मार्कण्डेये तु सर्वर्णस्य स्पर्शेऽपि स्नानमात्रमुक्तम् ।

वृहद्विशिष्ठः,—

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं ब्राह्मणौ शूद्रजाऽपि च ।
ब्रह्मणे शुद्धते पूर्वा गूदा दानेन शुद्धति ॥

वृहद्विश्णुः,—

रजस्वलां हीनवर्णां सृष्टा तावनाश्रीयाद्यावन्न शुद्धा भवेत् ।
सर्वर्णामधिकां सृष्टा स्नात्वा मुशुध्यति ।

स्मृत्यन्तरे,—

रजस्वला तु भुज्ञाना श्वान्त्यजादीन् स्पर्शेदूयदि ।
गोमूत्रयावकाहारा पडात्रेण विशुद्धति ॥
अशक्ता काञ्चनं दद्याद्विप्रेम्यो वापि भोजनम् ।

मार्कण्डेयः,—

दिजान् कथच्छिदुच्छिष्ठान् रजस्वला स्त्री स्पर्शेदूयदि ।
अधोच्छिष्ठे त्वहोरात्रं मूर्ढीच्छिष्ठेऽवग्रहङ्गिपत् ।
कल्पी चक्रियवैश्ययोरभावात् स्त्रौस्पर्शविचारो न लिखितः ॥
तत्प्राच्छुक्रविवृद्धये वृथं स्त्रिघं च भोजयेदिति वृहस्पत्युक्तेः,
पुरुपस्य वृथभक्षणं न स्त्रियाः । वृथाणि च दुखादीनि वैद्य-
गास्त्रादवगत्यानि । प्रजासुत्पादयेदौषधमन्त्वसंयोगेनेति वैधा-
यनोक्तेः पुंसः स्त्रिया अपि वैद्यगास्त्राद्युक्तात्यौषधानि भक्ष्याणि ।
मन्त्रादिप्रयोगात् स्मृतिपुराणाद्युक्ताः कार्याः । पुत्रप्रदत्रत-

दानादौन्यपि कार्याणि । काम्यत्वात् स्वप्नपरोक्षा न लिखिता ।
इति नित्याहोरात्रव्याचारः ।

अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

सूर्येन्दुभौमवुधजीवसितार्किवारे ।
स्त्रौणामृतौ फलमिदं प्रथमप्रवृत्तौ ॥
व्याधन्विता पतिहिता मरणं सुखाद्या ।
पत्यर्थभाग् बहुसुता रहिता च भाग्यैः ॥ इति वारफलम् ।
दौर्भाग्यच्च शुभं क्षेममारोग्यं रोगयुक्ता ।
सौभाग्यं परगात्वं त्रीः स्यात्पतिव्याधिकारिता ।
वैधव्यं सुसुतप्राप्निमृतवत्सात्वमेव च ।
स्वैरणीत्वं पुत्रधनप्राप्निश्चलवुद्धिता ॥
मृत्युस्तिथिष्वमात्रेषु पूर्णिमायां तु सम्पदः ।

इति तिथिफलम् ।

सुतार्थसम्बद्धुभोगयुक्ता सौभाग्यशीला प्रियवादिनी च ।
स्याटज्जिभे वेगवत्तौ यमर्चें त्वन्यप्रसक्ता खलु दुर्भगा च ॥
मातङ्गिनीनां च बलिप्रवृत्ता विहीनपुक्ता दहने पुरन्ध्री ।
परोपकर्त्तौं सुतसौख्ययुक्ता धनान्विता स्यात्कमलासनर्चें ॥
सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता धनान्विता पुष्पवत्तौ मृगर्चें ।
दुष्टा विवृत्ता पतिविप्रयुक्ता व्ययोजिता शङ्खरतारकायाम् ॥

मायाविनो समविकीर्णकामा स्याद्भक्ती पापरताऽदितौ च ।
 साध्वी गुणाद्या सुतवित्तयुक्ता पतिप्रिया वाक्‌पतिभेऽङ्गना स्यात् ॥
 वैधव्यस्त्रम्बेगवतौ च कन्या वियोगिनौ स्यात्पवनाशनक्षें ।
 सौभाग्यसौख्यातिसुशौलयुक्ता रजोवियोगो बहुदुःखयोगः ॥
 भर्तुर्वियोगस्वयवा मघायां,—
 स्याद्भुर्भंगा दुश्चरिताऽर्थहीना प्रच्छन्नपापा भगदेवतायाम् ।
 धनान्विता चार्थयुताऽर्थमक्षें सुतान्विता स्यात्प्रियवादिनी च ॥
 साध्वी गुणाद्या सुतवित्तयुक्ता सदात्मजा धर्मवती करेभे ।
 भोगान्विता ख्यातिवतौ सुशौक्ता चिनासु साध्वी गुणवित्तयुक्ता ॥
 स्वातौ गुणाद्या पतिवज्ञभा स्यादिन्द्राग्निभे पुत्रवतौ गुणाद्या ।
 मैत्रेषु सौभाग्यवतौ सुपुच्चाऽभीष्टार्थसमत्तियुता च कन्या ॥
 तेजस्त्रिनी पुत्रवतौ च साध्वी धनान्विता चार्थवतौ च शक्रे ।
 मूले सतौ भर्तृपरायणा स्यात् प्रभान्विता सौख्यवतौ च कन्या ॥
 वियोगदुःखा विधवा दरिद्रा स्यादुर्विनीता कुलटा जलक्षें ।
 सौख्यान्विता पुत्रवतौ गुणाद्या कुलदयानन्दकरी च विश्वे ॥
 धर्मार्थकामात्मजशौलयुक्ता समत्तिसौभाग्यवतौ हरेभे ।
 भोगान्विता वित्तवतौ च कन्या धनान्विता स्याद्सुभे सुवेशा ॥
 इष्टान्विता पुत्रवतौ धनाद्या सुखान्विता स्याच्छततारकायाम् ।
 नीचा कुट्ठा मलिनाऽप्रियस्वदा निःस्वाऽतिदुःखा खलु पूर्वभाद्रभे ॥
 स्यादुत्तरायां धनधान्ययुक्ता प्रतापिनौ भोगवतौ सुपुच्चा ।
 पौष्णे तु चारित्रवतौ च साध्वी द्रव्यान्विता स्यात् पतिवज्ञभा च ॥

इति नक्षत्रफलम् ।

त्रिपूर्वासु सप्तमासान्मवाग्न्योः पञ्चमासकम् ।

याम्येन्द्रयोर्देश शिवसर्पयोर्बृत्सरं त्यजेत् ॥

इति गण्डपुष्पनिर्णयः ।

कृत्तिकादीनि कृत्ताणि दित्तसु लिखेदुधः ।

चत्वारि दित्तु कृत्ताणि काशेषु वितयं लिखेत् ॥

कृत्तिकादीनि कृत्ताणि दित्तु कृत्ता च संलिखेत् ।

विदित्तु त्रीणि कृत्ताणि अभिजिच्छवणोत्तराः ।

श्रीर्बन्ध्या सुभगा चैव विपुत्ता पुच्छिणी तथा ॥

विधवा सर्वसम्बन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् ।

नक्षत्राणां तु गणना स्यादतः कृत्तिकादितः ॥

इति रजस्त्रक्रम् ।

अजे दरिद्रा गवि गोधनाव्या धनान्विता सौख्यवतौ नृयुग्मे ।

कुलदयानन्दकरी चतुर्थे सकृत्यसूतिः किल सिंहलग्ने ॥

कन्याप्रसूः कन्यगते विलग्ने धनान्विता लग्नगते तु लाभे ।

अलौ विलग्ने कुलटाऽतिपापा चापाख्यलग्ने व्यभिचारिणी स्यात् ।

मृगे प्रिया स्याज्जनहर्षिणी च कुलदयानन्दकला' घटाख्ये ।

मत्ये विलग्ने व्यभिचारिणी च लग्ने फलं त्वाद्यरजःप्रवृत्तौ ॥

इति लग्नफलम् ।

दारिद्रं मेषमासे स्याङ्गेषे गोधनपुष्टयः ।

सौभाग्यं मिथुने चैव कर्कटे सुखमाप्नुयात् ॥

सिंहे सक्षमप्रसुतिः स्यात् कन्ये कन्या न संगयः ।
 तुले धनान्विता नारी वृश्चिके कुलटा भवेत् ॥
 धनुषि चञ्चला नारी मकरे सुखमाप्नुयात् ।
 कुम्भे वहुसुता सा च मौने वेगवतो भवेत् ।

इति मासफलम् ।

कुतिथिकुलिकवेलापापगब्बोदयानाम् ।
 दुरितखचरट्टे वैष्ठतौ पातविष्ठ्योः ॥
 मदननिधनराशौ पापट्टेऽय युक्ते-
 खशुभमिलितपुष्यं विष्वि मृत्युं वरस्य ॥

पातो व्यतीपातः,—

प्रत्यरौ जन्मनक्षत्रे विपत्तारे निरंशके ;
 आदौ रजसि नारीणां भर्तृरोगो धनक्षयः ॥
 अष्टमस्ये निशानाथे भर्तुर्निधनतारके ।
 यदि स्यात् प्रथमं पुष्यं तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥

इति कुतिथादिफलम् ।

पुष्यवत्याः शुभं प्रातः पूर्वाङ्गे प्रौतिवर्डनम् ।
 मध्याङ्गे सुखसौभाग्यं पराह्ने पुरचारिणी ॥
 सायाङ्गे वहुभर्त्ता स्यात् सन्ध्यायां गणिका सदा ।
 पूर्वरात्रे भवेहन्त्या विधवा मध्यरात्रके ॥
 निशान्ते सुखसौभाग्ये रात्रावेवं फलं लभेत् ।

इति प्रातरादिफलम् ।

शुभं स्याच्छ्रेतवस्त्रेण रोगिणी च कुवाससा ।
 नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पयोगतः ॥
 मलाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्ता ।
 भोगिनी पौत्रवस्ता स्याच्चित्रवस्ता पतिप्रिया ॥
 अशुभा जीर्णवस्ता स्याच्छुक्लवस्ता पतित्रता ।
 त्रोमवस्ता राजपत्री नववस्ता सुखप्रदा ॥

इति परिधानवस्त्रफलम् ।

पुष्पं दृष्टं निन्दिते भे यदि स्याच्छान्तिं कुर्यादङ्गनानाच्च पूर्वम् ।
 तत्संयोगं वल्लभा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तभे तत् ॥
 इति वचनात् पुनः शुभदिने पुष्पे निषेकः कार्यः ।

तथाच,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनक्षम्भनक्षपास्तामिषु,
 तद्गूणेष्वशुभोजितेषु विकुञ्जे क्षिरे विपापे शुभे,
 सद्युक्तेषु विकोणकरणकविधुष्वायनिषष्ठान्तिते,
 पापे युग्मनिशासु गण्डसमये पुंशुद्वितः सङ्गमः ।
 अखिनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।
 अन्ते पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

तत्र प्रथमत्तौ स्नानदिने निषेकदिने च नारिकेलपक्ककदली-
 शर्करालाजादिकं स्त्रीभ्यो ददातौति समाचारः ।
 अन्तं पानं फलं मूलं गन्धपुष्पाणि चैव हि ।
 दद्याङ्गाह्वाणपत्रीभ्य इति ब्रह्मारण्डोक्तेः ।
 तत्र प्रथमत्तुदोषशान्तये होमः कार्यः,

तथाच् दूर्वातिलाज्यैर्जुहयात्सहस्रं गायत्रीमन्त्रेण तदुक्त-
दोषे । इति ।

दूर्वातिलहोमयोर्हीमे हस्तस्य साधनलं आज्यहोमे सुवस्य
साधनलभिति समुच्चयहोमस्यामभवात् पट्टिंशदधिकशततय-
होमे प्रत्येकद्रव्यसम्बन्धेन अष्टोत्तरसहस्रहोमः सिध्यति । सहस्र-
शतहोमादिषु अष्टोत्तरत्वस्य नियतत्वात् । ननु इन्द्रसमासात्समु-
च्चयपत्र एव प्राप्नोतीति चेत्, न । भिन्नवस्त्रद्रव्यं प्रति साहित्य-
साप्युपपत्तेः ।

केचिच्चु,—

नक्षत्रतिथिवारेषु क्षतपुष्टं च दुष्यति ।

होमङ्गुर्याच्च गायत्रा वारदोषे तिथावपि ॥

कुशैराज्यैश्वाष्टशतं दूर्वाभिश्च तथैव च ।

तिलैराज्येन दूर्वाभिर्हीमङ्गुर्यात् शुभे दिने ॥

नक्षत्रदोषगान्त्यर्थं प्रत्येकन्तु सहस्रकम् ।

तथागतव्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थमाज्यमिथितानां दूर्वाणामष्टोत्तरशत-
होमः । नक्षत्रदोषे आज्यमिथितकुणानामष्टोत्तरशतहोमः ।
लग्नदोषे आज्ययुक्ते तिलाष्टोत्तरशतहोमः । इति व्यवस्थामाहः ।

ननु अशूद्राधिकरणे स्त्रीशूद्रयोब्बैदिकमन्त्रे स्वाधिकारा-
भावस्य निर्णीतिलाच्छूद्रस्य गायत्रीमन्त्रकरणकहोमस्य सर्वथा
कर्त्तव्यत्वाभावेन दोषगान्तिः कथमिति चेत् । उच्यते,—

योगस्य हेमकरणस्य च धान्यमिन्दुः,
शङ्खच्च तण्डुलमणिस्तथिवारयोश्च ।
तारावलाय लवणान्यथ गाञ्चराशे-
र्दद्याहि जाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्या इति केचित् ।

वसु तसु सर्वदोषशान्त्यर्थं यथाशक्ति हेमदानमेव प्रत्येकं
कार्यम् ।

सर्वदोषोपशमनं हेमदानं प्रकीर्तिमिल्युक्तेः ।
यत्तु कैश्चिदुक्तं शूद्रेण ब्राह्मणप्रतिनिधिदारा गायत्रौहोमः
कार्य इति तथा सति ब्राह्मणदारा यागादिष्वधिकारोऽप्य-
निर्वार्यः स्यात् । इति, सर्वेया न तथाचारो दृश्यते, ब्रह्माण्डोक्त-
होमस्य काम्यत्वात् सर्वैर्न क्रियते तस्यान्यशुभदिनेऽपि
विहितत्वात् नियेकदिननियमः ।

नियेककर्मणि द्विश्राङ्गाभावः,
विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुशुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात् कुर्यात् आङ्गं नादौ कर्मणः स्यादिति
कृत्वोगपरिगिष्ठोक्तेः ।

द्विश्राङ्गाभावावाटपूजावसोङ्गारायुष्मस्त्वजपानामप्यभावः ।
तत्पूर्वापरभावस्य नियमात्, ननु राजगृहादिषु गिष्ठैरपि
द्विश्राङ्गं कुतः कार्यमति चेत् ।

उच्यते,—

अस्मत्पितामहत्पूजावसोङ्गारायुष्मस्त्वजपानामप्यभावः नौतिरनाकरे

नान्दीमुखश्राद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिपिङ्गलाद्विकल्प इति
तत्करणपत्रोऽपि सङ्गच्छत इति समादध्यः । वसु तसु वृद्धि-
श्राद्धाभावेऽपि, निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कमाङ्गमेव चेति ।

विष्णुपुराणोक्तेः,—

तथा भविष्योक्तेश्च कर्माङ्गश्चादन्तत् ।

कर्माङ्गं वृद्धिकृतमिति पारस्करोक्तेर्बृद्धिश्रादेतिकर्त्तव्यता ।
अतएव हरिहरभाष्यपद्मत्तौ माटपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
क्लत्वेत्युक्तम् ।

शिष्टब्राह्मणानाच्च सोमादिष्वपि कर्माङ्गश्चादकर्मणः समा-
चाराभावानावापि तत्करणमिति सिङ्गान्तः । निषेकदिने प्रात-
निल्पकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा ।

“स्वस्ति वाच्यः स्त्रियं गच्छेदि”ति ब्राह्मोक्तेः स्वस्तिवाचन-
मत्रावश्यकम् । गर्भाधानकर्मणि स्वस्ति भवत्तो ब्रुवन्तु इत्यादि
वाक्यम् । बहुत्राह्मणभोजनाशक्तौ, तु “गर्भाधानेषु सर्वेषु ब्राह्म-
णान् भोजयेद्गेति याज्ञपाश्वर्णोक्तेः कर्माङ्गदण्डभोजनमावश्यकम् ।
इति प्रथमर्त्तुनिर्णयः ।

श्रीनिलाम्बरनामराजगुरुराख्यातो हरेकपणभू-

नाथप्राप्तगजातपत्र उद्भूद्योयायजूकः सुधोः ।

श्रीमान् राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिको-

ग्रन्थं संग्रहयनाशकं रचितवानाचारसाराभिधम् ॥ इति ।

आचारसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताच्च अनुक्रमणी ।

अग्निपुराणं १८१ ।

अङ्गिराः २४, ५२, ८६, १४६, १८८, २०७, २४४, २५०, २१८, ३७६,
४११, ४१८, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९ ।

अचिः ५२ ।

अभियुक्ताः ४२० ।

आचार्याः २८ ।

आचार पञ्चवः २४६ ।

आयव्वेण श्रुतिः ११६ ।

आदित्यपुराणं ४३१ ।

आपस्तम्बः २१, ३०, ३३, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६४, ७६,
१४३, १४६, १४८, १४८, २२५, २३३, २३५, २३८, २५०, २५१,
२५६, २५८, ३२२, ३२८, ३३८, ३३८, ३४१, ३४३, ३६२, ३६४,
३६८, ३७०, ३७३, ३७४, ३७८, ३८६, ३८८, ३९८, ४०४, ४१०,
४१२, ४१४, ४१५, ४१६, ४२२, ४२४, ४३१, ४४७, ४४८, ४५४ ।

उग्नाः ८६, २५८, ३७५, ३८८, ४१२, ४१७, ४४६ ।

ऋग्विधानं २१३ ।

ऋथशृङ्खः ३२८ ।

कपद्विभाष्यं ३६८ ।

कर्कचार्यः २५५, २६८, २७४, ३२४, ३८८ ।

कर्मविपाकसमुच्चयः ३८२ ।

कल्पतरुः वा कल्पतरुकारः १२४, २०१, २६८, २७५, ३८१, ३८२ ।

काग्वपाठः १४ ।

कात्यायन सूत्रं ११२ ।

कात्यायनः २८, ५६, ६२, ८७, ८८, १०४, १०७, १०८, १११, ११७,
११८, १२२, १२३, २२४, २५४, २५७, २५८, २६७, २७०, २७८,
३२०, ३२१, ३२६, ३२८, ३२०, ३४५, ३५२ ४४०, ४४७, ४५८ ।

कालसारः २३६, ४६५ ।

कालमाधवीयकारिका १४ ।

कालादर्शकारः २२४ ।

कालिकापुराणं १०६, २४० ।

कालोन्तरं १८१ ।

काश्यपः ८७, ४१२ ।

कुमारः ४०८ ।

कुम्भकभटः ५४ ।

कूर्मपुराणं ३, १७, १८८, २४०, ४५७, ४५८ ।

कृष्णवृहत् परिग्रहमहापात्रः १८३, १८७, ४००, ४७४ ।

क्रतुः ११५ ।

गरुडपुराणं २२८, ३६० ।

गद्य परिग्रिष्ठं ८७, १०८ ।

गुह्य सूत्रं २६७,३३४ ।

गुह्योपनिषद् २८३ ।

गोभिलः ८८,२७५,३२२,४४८ ।

गौतमः १३, २०, २४, ४१, ४४, ५३, ८६, १४४, २३८, ३३२, ३७२,
३८८, ४००, ४०८, ४१४, ४२२, ४२४, ४६१ ।

चरकं ४२१ ।

चिन्तामणिः २३०, २३१ ।

च्यवनः २३८ ।

कन्दोग परिशिष्टं १५१, २२२, ३१८, ४७४ ।

जमदग्निः ४२६ ।

जयस्वामी ३६६, २७० ।

जावालिः १३, ६६, ७१, ७७, ७८, २२५, ४६६ ।

जैमिनिः ३३३ ।

ज्वोतिः शास्त्रं ३, ४६८ ।

तत्त्वयामलं ३५८ ।

तत्त्वसार संहिता ४८, १८२, ४४२ ।

तैत्तरीय श्रुतिः २५६, २७०, २८४, ३८८, ४६३ ।

तैत्तरीयशाखा नारायणीयं ३ ।

दक्षः ७, १७, ३६, ४१, ४४, ६२, ६७, ११३, १२८, १५५, २०३, २१८,
२२७, ३१७, ३३८, ३४०, ३८०, ४३७, ४३८, ४४३, ४४५ ।

दानधर्मः १०४, १४१ ।

देवलः ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८, ४६, ४७, ७२, ८४, ८५, २३०, २३८,

२४३, २४८, २५२, ३६१, ३६२, ३६७, ३७७, ३८५, ३८०, ३८१,

३८६, ४२४, ४५५, ४५६, ४६० ।

देवीपुराणं ६०, ३५६ ।

धौमः ४१६ ।

नव्याः २४८, २६८ ।

नरसिंहपुराणं २७, ४१, ५५, ५८, ७३, ८१, ११७, १२३, १७८, १८६,

१८७, २७८, २८२, ३१०, ३४० ।

नारदः ५५, १४१, १८२, ४४५ ।

नारदीय पञ्चरात्रं १७६, ३७८ ।

नारदीयपुराणं २४८ ।

नारायणोपनिषद् २०१ ।

निवस्यक्ति ३८६, ३८१, ३८८ ।

निरुक्तं ३८५ ।

नीतिरत्नाकरः १८३, १८७, ४७४ ।

नृसिंहकल्पः २७ ।

पञ्चपुराणं ६६, ८२, २०१, २५८, २६६, २६८, २८०, ३१०, ३४० ।

पराग्नरः, ७, ५१, ८१, १०८, २३८, २४५, २५१, २५२, २५३, २६१,

३४३, ३७८, ४१४, ४२८, ४३२, ४३४ ।

पाणिनिः १४५ ।

पारस्करः ५८, १७४, ३२१, ३२२, ३२५, ३३३, ३३४, ३६१, ४७५ ।

पारस्कर सूत्रं ४४८ ।

पुरुषसूत्र याज्ञवल्कीय कल्पः ३११ ।

(५)

पैठौनसिः ५३,६०,७०,२८८,३८८,४०३,४२६,४२८,४६३ ।

पौलस्त्यः ४०८ ।

प्रचेताः २२८,३८७ ।

प्रपञ्चसारः १८८,२०१,२०३ ।

प्राचीनाः ८३,८६,२२३,२४८ ।

हुङ्मतुः १२८,४४१ ।

हुङ्शातातपः १०५,२२८,४११,४४८,४६६ ।

हुडः ४५८ ।

हुङ्पाराशरः ३८ ।

हुहस्तिः ५४, ८५, १४७, २१८, २६४, ३७२, ३८४, ४०६, ४०८,
४५६, ४६६, ४६७ ।

हुहदारण्कं ४४८, ४६४ ।

हुहदिग्निः ४६७ ।

हुहदिष्णुः ४६७ ।

हुहदिष्णुपाण्म् ३५८ ।

बोधायनः ४५,६४,७१,७२,७३,८२,११४,१४४,२२१,२३८,२५८,
२६३,३५३,३६२,३६५,३६६,३७२,३८८,३८४,३८७, ४००,
४२८,४३०,४४०,४५५,४६२,४६७ ।

ब्रह्मपुराणम् ३४, ४४, ४५, ५७, ८३, ८७, १३१, २३४, २३५, २४३,
२५०, ३४२, ३५५, ३६२, ३६४, ३६६, ३६८, ३७१, ३७४, ३७६,
३७८, ३८५, ३८६, ३८०, ३८५, ३८८, ४०५, ४१५, ४१७, ४२४,
४२५, ४७५ ।

(६)

ब्रह्मवैवर्त पुराणम् २२, ३८, ३८, १५०, ३५८, ३६० ।

ब्रह्मारणपुराणम् ७०, ८२, ८८, ११४, १४१, १४५, १४७, १४८, १८३,
२०६, २१८, २२७, २२८, २३०, २३६, २४८, २७८, ३५८, ४६०,
४६१, ४६५, ४७२ ।

ब्रह्मोपाणिषद् ८८ ।

ब्राह्मणः ४१०, ४४८ ।

भगवन्नीता ४, ५, २५ ।

भट्टः ५३, ८४ ।

भट्टाचार्यः १४, १५, ३८१, ३८४ ।

भरद्वाजः ४१, ४१७, ४३० ।

भविष्यपुराणम् १२, १३, १४, २०, ४१, १४८, १७४, १७८, २१८ २५५,
३३८, ३५८, ३६०, ३६१, ३७८, ३८५, ३८७, ३८५, ४१०, ४१५
४२०, ४२५, ४३२, ४३४, ४३५, ४७५ ।

भाष्यकारः २२० ।

भण्डलाचार्यः २०, १२८ ।

मत्स्यपुराणम् ८, ३२६ ।

मदनपारिजातः २२४ ।

मनुः ५, ८, ८, १०, १३, १७, १८, ३०, ३१, ३३ ३५, ३६, ३७, ४५, ५४,
५५, ६१, ७८, ८८, ८८, १०८, १०६, ११२, १३०, १४२, १४३,
१४४, १४६, १४७, १५१, १८३, २०४, २०५, २०६, २०८, २१०,
२१७, २१८, २२१, २२५, २२६, २२२, २४१, २४३, २७६, २७८,
३१७, ३१८, ३१८, ३२५, ३२६, ३२७, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५,

(७)

३३७, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३,
३६३, ३६८, ३७२, ३७३, ३७५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८९, ३८३,
३८८, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०६, ४०७, ४११, ४१६, ४१८
४२२, ४२५, ४३५, ४३८, ४५०, ४५४, ४५७, ४५८, ४५९, ४६० ।

मरौचिः ४०, १०८, २६१, २६२, २७५ ।

महाभारतम् १२, ४८, ५८, ५८, ८२, ८३, ८६, ८२, १८६, ३३६, ३८८,
४०२, ४०५, ४३०, ४५४ ।

मार्कंण्डेयः २२०, २३३, ३५१, ४६७ ।

मार्कंण्डेयपुराणम् ५२, ६४, १८७, २२६, २४१ ।

मेधातिथिः १०४, ३८८ ।

यजुर्विधानम् २०६, २११, २१५ ।

यमः ११, ३१, ३२, ३३, ३७, ४५, १४५, १४६, १८६, १८८, २०८, २२८, २४८,
२५२, २७३, ३२५, ३४३, ३४४, ३५७, ३७६, ३८६, ३८८, ३८४,
३८८, ४००, ४०२ ४०३, ४०४, ४०७, ४०८, ४१२, ४१६, ४१८,
४२१, ४२६, ४२८, ४५२, ४५३, ४५५ ।

याज्ञवल्क्यः ६, १०, ११, १२, १३, १४, २१, २५, ३१, २४, ४४, ५०, ५४,
६४, ६८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७८, ८१, ८५, ८६, १०४, १२२, १२६,
१४२, २०४, २०५, २१६, २१७, २२०, २४७, २५२, २५८, २६०,
२६७, २६८, २७५, २७८, २७९, २८०, २०८, ३५०, ३५७, ३७५,
४०५, ४१२, ४१८, ४२१, ४३०, ४३८, ४३९, ४४८, ४५१, ४५२,
४५८ ।

याज्ञपाञ्चिः ४७५ ।

वाज्ञिका: १६२ ।

योगशब्दीयं वा योगश्चिवीयम् ३५८ ।

योगियाज्ञवल्क्यः ११३, ११४, ११७, १२०, १२२, १२३, १२५, १२६,
१७६, १७८, १८६, १८७, १८८, २०७, २१०, २१३, २१५, २१६,
२२०, २२१, २२२, २२३, २३५, २३७, २४०, २५५, २६०, २६४,
२६५, २७१ ।

रत्नाकरः ५२ ।

रत्नमाला ६५ ।

राजमार्त्तण्डः २३१ ।

रुद्रधरः ८६ ।

लक्ष्मीधरः १५, १६, ६१, ७२, २०४, २२०, २२३, २३७, २५६, २८२,
३५३, ३६५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८९, ४२८, ४६१ ।

लघुव्यासः २०४ ।

लघुहारीतः १०६, १०८, २४४ ।

लघुप्रस्तुत्यः २४४ ।

लिङ्गपुराणम् ३६५ ।

व्राह्मपुराणम् १५, ३५८, ३८१, ३८२, ४५३, ४५८ ।

व्रग्णिठः ३२, ४३, ७४, १०६, १४५, ३२५, ३३४, ३४४, ३५३, ३८७,
४०८, ४१०, ४२६, ४३५, ४६१, ४६२, ४६३, ४६६ ।

वाचस्पतिः ४०८ ।

वामनपुराणम् २२, ६४, १०५, २२८, २२९, ४२४, ४५३ ।

वायुपुराणम् ३१, ३३, ३५, ४८, १०७, ३३५, ३८२ ।

(८)

वात्तिकम् २३८ ।

वाशिष्ठ रामायणम् ४ ।

विज्ञा: ८५ ।

विज्ञानेश्वरः ५४, ८५, ८६, ८७, ३८७, ४५६ ।

विज्ञानेश्वरीयम् ३८५, ४५० ।

विज्ञामित्रः ८, ३८४ ।

विशु: ५६, ५७, ५८, ६२, ६३, ७०, ७२, ८५, १३३, १४१, १४४, २४१,
२४३, २४७, २५१, २७७, ३२०, ३२१, ३२७, ३३१, ३४३, ३५१,
३५२, ३५३, ३५७, ३७१, ३७२, ३७६, ३७८, ३८१, ३८१, ४१२,
४१७, ४१८, ४२४, ४२८, ४३२, ४३६ ।

विशुधमीत्तरं १३, २५, २६, ८२ ।

विशुपुराणं २, २४, २५, २६, २८, ३०, ३५, ५८, ६०, १२०, १३१, १४२,
२२८, २४२, २६१, २६८, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, ३१०,
३२१, ३२४, ३२८, ३३०, ३३४, ३३५, ३३६, ३६२, ३६३, ३६५,
३६६, ३६८, ३७०, ३७२, ३७३, ३७४, ४७५ ।

विशुयामलं ३५८ ।

विशुमृतिः ३३०, ३३१, ३७५, ३८१ ।

वैद्यगास्त्वं ६१, ३७०, ३८०, ४४८, ४६७ ।

व्याघ्रपादः २२४ ।

व्यासः ३४, ४०, ४२, ६०, ६३, ७४, १११, १२०, १२२, १३०, २४२,
४३८ ।

शङ्खः वा शङ्खलिंगितो ३६, ३८, ४३, ५०, ६४, ७०, ७१, ७२, ८२,

(१०)

८५, १२१, १४८, २०५, २०७, २२१, २२७, २३२, २३३, २३६,
२४२, २६०, २६३, २७५, २७७, २७८, २२५, ३२६, ३२८, ३३७,
४१०, ४१४, ४१६, ४२०, ४२१, ४२८, ४४५, ४४६, ४६१, ४६२ ।

शब्दार्थवः ४०८ ।

शतातपः ३५, ५३, ७८, ११३, १४७, २३८, २४१, २५०, २५३, २५८,
३१०, ३१८, ३२६, ३३३, ३४१, ३४३, ३४४, ४०३, ४२७ ।

शारदातिलकं १८४ ।

शास्त्रं ८६ ।

शिवपुराणं १७८, १८४, ३६१ ।

शिष्टाः १२, ३३, ३५, ३८, ४२, ८५, ८७, १०१, १०२, १०८, १०९,
११०, १६५, १७१, १८५, २१८, २२०, २२५, २३०, २३१, २४६,
३११, ३१८, ३२०, ३२७, ३५४, ३५५, ३६४, ३६७, ३७८, ३८०,
३८२, ४२३, ४४४, ४४६, ४७४ ।

शुद्धिसारः ५४, २५३, ३६१ ।

शुद्धिसार संग्रहकारिका ३८३ ।

शौणकः १५५ ।

श्रीकैलमाहात्म्यं ३८३ ।

श्रुतिः वा वेदः ३, ५, १३, ८७, १०७, १२३, १५३, २७४, २८२, ३७५,
४१६, ४१८, ४५१, ४६० ।

षट्किंशन्मतं ३८८, ४११, ४१७, ४३२ ।

संग्रहकारिका १८ ।

सम्प्रदायविदः ४२३ ।

संस्कारसारः ७।

सत्यतपाः ८२।

सम्बन्धः ४६, ११८, ३३३, ४२०, ४३२।

सारसंग्रहः ६।

सुमन्तुः २४४, ३३१, ३३३, ४११, ६२२, ४३६, ४३७।

स्कन्दपुराणं २१, ८२, १०२, १०३, ३६०, ३८३, ४२७।

स्नानसारः २५५।

स्मृतिः ५, ४२, ६४, ८४, १५२, १५३, २३०, २४०, २४६, २६१, २७२,
३२७, ३३१, ३३५, २६७, ३७७, ४६०।

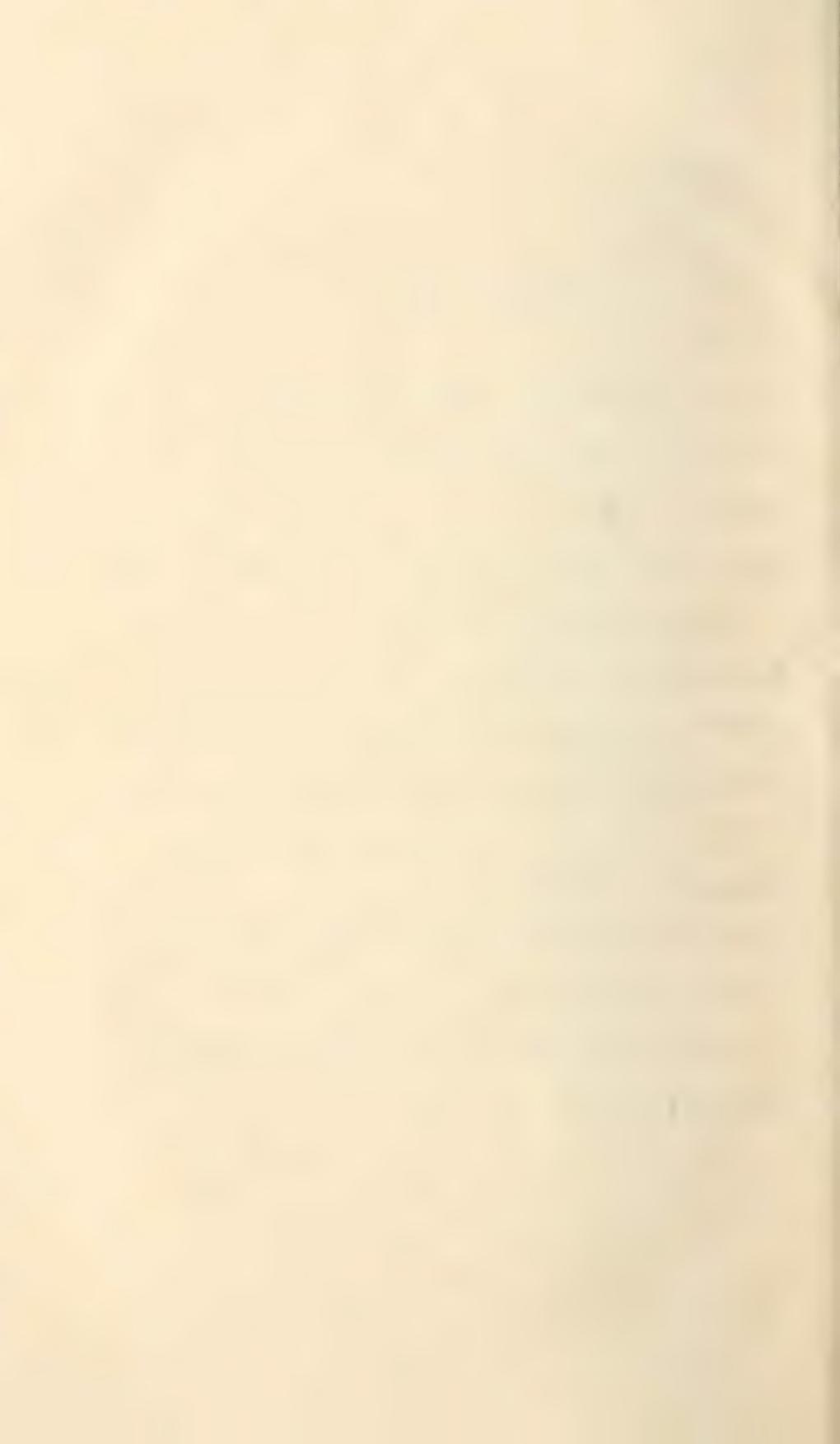
स्मृतिरद्वाला २४, ३८६।

स्मृत्यन्तरं ५७, ५८, ६०, ८२, ८७, १२४, १२८, १२८, १३०, १५१, १८०,
१८१, २३८, २४१, २४३, २४४, २४५, २४८, २५०, २७१, २७५,
२७८, ३२४, ३२६, ३२७, ३५१, ४०३, ४०८, ४३२, ४३३, ४६७।

हरिहरभाष्यं ३२४, ३३४, ४७५।

हारीतः १२, ३०, ३२, ३४, ३८, ५६, १०६, ११३, १४८, २४४, २४८,
२५३, ३३८, ३५७, ३६५, ३६६, ३७७, ३७६, ३७८, ३८८, ३८९,
४०३, ४०४, ४०७, ४१८, ४२२, ४२६, ४४३, ४४६, ४५४,
४६३।

आचारसारस्य विषयानुक्रमणी ।

अ

				पृष्ठ
अकामतः शवसृष्टस्यर्थं स्नानम्	...	...	...	२३८
अच्चमाला	...	...	...	१७८
अच्चमालालक्षणम्	...	...	...	१८०
अच्चमालाग्रथनम्	...	...	...	१८१
अच्चमालाग्रहणार्थं सूत्रम्	...	...	...	१८१
अच्चमालाप्रतिष्ठा	...	...	...	१८२
अच्चरदेवताः	...	...	...	२१४
अग्निहोत्रविधिः	...	...	...	१५१
अङ्गस्यतिलैस्तर्पणं निपेधः	...	...	...	२६१
अङ्गुलिजपविधिः	...	...	...	१८५
अङ्गुल्यादिजपे फलम्	...	...	...	१७८
अजीर्णदौ स्नानमात्र कथनम्	...	...	...	२३५
अतिविभोदानविचारः	...	...	...	३२६
अतिविविशेषाच्चने फलाधिक्यकथनम्	...	...	...	३३८
अतीतचण्डालादि सृष्टस्याकृतस्नानस्य स्पर्शं				
प्रायश्चित्तविधिः	...	...	...	२३८

			पृष्ठे
अधीवायुदिषु प्रायश्चित्तविचारः	...	...	२४५
अध्यापनरूपः पञ्चमोवेदाभ्यासः	...	...	२१६
अध्वर्युकर्म्म	...	...	१६७
अनभिवाद्यलक्षणम्	...	...	१४७
अनाश्रमित्वलक्षणम्	...	...	७
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखादिप्राशने च प्रायश्चित्तम्			२४४
अनुदित निर्णयः	...	...	१५१
अनुपनीतहिजशूद्रस्त्रीशौचनिर्णयः			३८
अनुपनीतस्य वैश्वदेवकरणे विचारः	...		३३३
अन्यजादिक्षतकूपादौ स्नानपाने प्रायश्चित्तम्	...		२५०
अन्वष्टकादिशाङ्के तिलतर्पणाभावः	...		२६२
अन्वारम्भशब्दार्थविचारः	...	...	२६८
अन्वारोहणादौ अभिवादननिषेधः	...	...	१४८
अभक्ष्याणि अष्टविधानि	...	...	३८४
अभिवादनक्रमः	...	...	१४३
कृताभिवादनस्य शूद्रस्य आश्रीर्वादाकरणे दोषः			१४६
अभिवाद्य ज्येष्ठलक्षणम्	...	...	१४८
अमेघं चतुर्विधम्	...	...	४६
अमेघे इन्द्रियप्रविष्टे प्रायश्चित्तम्	...		२४४
अष्टधाविभक्त दिवसक्षत्यानां समाप्तिः	...		४३८
अष्टधाविभागे प्रातःकृत्यनिर्णयः	...	...	२२

				पृष्ठे
अष्टमभागकल्पम्	...	...	...	४३६
अष्टविधानामभक्ष्याणां समाप्तिः	...	...	...	४३७
अष्टाक्षरजपविधिः	...	...	...	२०१
असमुद्रगानदी-स्नानफलम्	...	...	...	२२०
आ				
आग्नेयस्नानम्	...	...	...	७६
आचमननिर्णयः	...	...	...	३६
आचमनस्यत्रैविधात् त्रिविधाचमनकथनम्	...	...	...	४४
आचमनानुकल्पः	...	...	...	५१
आचमनापवादः	...	...	...	५३
आचारनिरूपणम्	...	...	...	७
आचार प्रशंसा	...	...	...	७
आचारस्य कर्म्ममूलत्वात्कर्म्मप्रशंसा	...	...	...	८
आतुरपथिकानां शौचनिर्णयः	...	...	...	३६
आरण्यकुक्तवराहस्यर्थे खरोद्रम्पर्णे च स्नानम्	...	...	...	२४१
आश्रमधर्मस्वरूपनिरूपणम्	...	...	...	६
आश्रयदुष्टान्यभक्ष्याणि	...	...	...	४२५
आसनप्रमाणम्	...	...	...	१७६
उ				
उच्छिष्टविप्रस्य तादृशविप्रस्पर्णे प्रायश्चित्तम्	...	...	...	२४३
उत्तरीयवस्त्रम्	...	...	...	७८

	पृष्ठे
उत्तरीयमन्त्रः	८१
उत्तरीयधारणप्रदेशः	८०
उत्तरीयवस्तुस्यापि निवीतत्वादिकथनम्	२७०
उदक्यादिस्यर्गं प्रायश्चित्तम्	२४२
उदितनिर्णयः	१५२
उद्भृतस्त्राने मन्त्रः	२५४
उद्भृतस्त्राने माज्जनप्रकारविशेषः	२५४
उद्भृतोदकर्तर्पणविधिः	२६१
उपस्थानादितर्पणपञ्चतिः	२८४
उपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषाभावविचारः ...	२२४
उपानहादिभिर्द्विषितवाप्यादि शुद्धिविचारः ...	२५१
उपोषित-ब्रति-कर्त्तिकेश-तैलस्यर्गं दोषकथनम् ...	२२८
उष्णीषमन्त्रः	८१

ऋ

ऋतौ मैथुनीस्यर्गं प्रायश्चित्तनिर्णयः ...	२४३
ऋषादिस्मरणविचारः	१८८

ए

एकवक्त्ररुद्राच्चपरीक्षा	६८
एकवक्त्रादिरुद्राच्चधारणि फलम्	६८
एकवस्त्रेण जपहोमादि कर्मनिषेधः ...	८०
एकहस्ताभिवादननिषेधः	१४४

पृष्ठे

ओ

ॐकारकल्पविचारः	...	...	...	२०६

का

कुण्डादौ रुद्राक्षधारण सङ्ग्रहः	...	...	...	१००
कनिठस्य ज्येष्ठाशीर्वादे दोपः	...	...	...	१४८
कर्मकरणाशक्तौ प्रायश्चित्त कथनं	...	...	...	२१
कर्मनिल्यत्वलक्षणम्	...	...	...	१८
कर्मकाले मार्जारमूषिकस्यग्रे जलस्यर्गादिना शुद्धिः	...	...	...	२४१
कश्मलादिलक्षणम्	...	...	...	२५२
कश्मलादियुक्ततीर्थाशुद्धिः	...	...	...	२५२
काकादिभिः स्वोपरि अमेघे कृते प्रायश्चित्तं	...	...	...	२४४
काकाद्यमेघस्य श्रोत्रमुख प्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं	...	...	...	२४४
कापिल स्नानं	...	...	...	७७
काम्यस्नान लक्षणं	...	...	...	२३४
कालदुष्टान्य भक्ष्याणि	...	...	...	४२०
कालमूर्त्ति कथनं	...	...	...	४
कुण्डादौस्यर्गस्यग्रे विचारः	...	...	...	२४६
कुण्ड विचारः	...	...	...	१०७
कूपादि लक्षणं	...	...	...	२२२
कूपादिपु सृतपञ्चनखेषु तिषां शुद्धिविचारः	...	...	...	२५२
कूपादिपतित-नरशरीरविक्लिन-जलपायिनां-शुद्धिविचारः	...	...	...	२५१

		पृष्ठे
क्षत्रिमजले तीर्थावाहन प्रकारः	...	२५४
कृष्णाजिन दानग्राहि स्यर्शं प्रायश्चित्तं	...	२४४
कौशिय पद्मवस्त्रादीनां भेद कथनं	...	८५
क्रियादिस्त्रानलक्षणं	...	२३४
क्रियाङ्गाचमनं	...	४६
क्रियादुष्टान्य भव्याणि	...	४१०
क्षीर मध्वादि युक्त तर्पणफलं	...	२६०

ग

गणेशद्वादशनाम पठनकालः	...	...	१६४
गणेशपुष्प निर्णयः	...	...	४७०
गर्त्त लक्षणं	...	...	२३२
गायत्री कल्यव्याख्यानं	...	...	२०७
गायत्रीन्यासः	...	...	२१३
गौतापठन कालः	...	...	१६५
गुर्वभिवादनं	...	...	१४१
गुरु विचारः	...	...	१४१-१४३
गुरुमङ्गल द्रव्यदर्शनं	...	...	१६२
गृहस्यस्याभ्यङ्गविधिः	...	...	२२७
गृहे देवार्चनं	...	...	३१०
गृहे पुरुषसूक्तविधिना नारायणपूजाविधिः	...	...	३१०
गोग्रास दानं	...	...	३३५

पृष्ठे

ग्रामयाजकस्यर्गं प्रायश्चित्तम्	...	...	२४४
ग्राम्याखु स्यर्गं प्रायश्चित्तं	...	...	२४१

च

चण्डालच्छायाधिष्ठाने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानादिकथनं	...	२३८
चण्डाल पतित-गोवाल व्यजनस्यात्वन्त साक्रिधे स्नानं	...	२३९
चण्डालादिस्यर्गनिमित्तं शुद्धर्थस्नाने नद्यादिनियमः	...	२३६
चण्डालादि परिगृहीत जलपाने प्रायश्चित्तं	...	२५०
चण्डालारुढैकशाखास्थितौ ब्राह्मणस्य स्नानं	...	२३८
चण्डालेन सहाध्वगमने सचेल स्नानं	...	२३८
चण्डिकास्त्रोतपठनकालः	...	१८७
चतुर्थीनवम्योरपि तैलग्रहणनिपेधः	...	२२८
चतुर्दश्यादिषु तैलादिग्रहणे दोषः	...	२२८
चिति यूपयोः कर्म समाप्तौ स्यर्गनं स्नानं	...	
निमित्तं, कर्मसध्ये वैधस्यर्गं भिन्नस्यर्गं स्नानं	...	२३८
चित्रादि नक्षत्रेषु निषेधेऽपि तैलग्रहणविचारः	...	२२८
चैत्रवृत्तादिस्यर्गं सचेल स्नानं	...	२३८

छ

कृत्राकदय भक्त्ये ब्रह्महत्या दोषः	...	३८६

ज

जपदेशः	...	...	१७६
जपयज्ञ विचारः	...	...	२०६

	पृष्ठे
जपसाधारण धर्माः ...	... १८६
जपस्य जपसमर्पणस्य मन्त्रः ...	... ३०८
जलचलुकपान विधिः ...	... २५४
जलनमस्कार मन्त्रः ...	... ३०८
जल मज्जन प्रकारः ...	... २५४
जलमध्ये तर्पणविधिः ...	... २५४
जलमध्यतर्पणे आवाहनकुशस्यापनं	... २६६
जल शुद्धिः ...	... २४७
जलान्तरासम्बवे रजोदीपाभावविचारः	... २२४
जलानां शुद्धाशुद्धौ प्रमाणवाक्यानि	... २५३
जलाभिमन्त्रणं ...	... २५४
जलाशयात् गृहागमनप्रकारः ...	... १५०
जले शिरोमज्जनरात्रिस्नानयो निषेधः	... २३३
जातिदुष्टानामभक्ष्याणां समापनं	... ४०८
जाङ्गवीजलतुलस्योः पर्युषितत्वविचारः	... २४६
जीर्णवस्त्र परिधान निषेधः ...	... ७८
जीवत्पिण्डकतर्पणविचारः ...	... २७०
जीवत्पिण्डकस्य क्षणतिलतास्त्रपात्रैस्तर्पणनिषेधः	... २७१
जीवत् पिण्डकस्य दशम्यादौ निमित्तमन्तरा	
स्नाननिषेधविचारः ...	... २२५
ज्ञात्यज्ञाति-प्रेतानुगमने प्रायश्चित्तं ...	... २४१

	पृष्ठे
ज्यायसां कनीयसो नमस्कारविचारः	१४४
त	
तडागसरो लक्षणं	२३२
तत्काल चण्डाल सृष्टस्यर्थने स्त्रानं ...	२३८
तर्पण विचारः	२५८
तर्पणविधिः	२८५
तर्पणस्य निवेदा	२५८
तर्पणस्यस्त्रानादित्वकथनं	३५
तर्पणस्याकरणे दोषः	२६५
तर्पणकाले मुद्रादर्शनं	२६१
तर्पणेषु दर्भं प्रमाणकथनं	२७०
तर्पणे तिलसङ्ख्याविचारः	२६१
तर्पणे स्वर्णरौप्याद्यभावे दोषः	२६०
तर्पणे पिण्डतीर्थेन पात्रेण पाणावपि जलग्रहणं ...	२७०
तर्पणमात्र जलस्य जलात्स्थलादा उद्भृतौ प्रमाणं	२६४
तर्पणे प्रागुत्तरदक्षिणायेषु तत्त्वकुशेषु क्रमेण	
देवादीनामावहनं	२६८
तर्पणे जलमध्यस्थितस्य जलप्रक्षेप विचारः ...	२६४
तर्पणे गृहादिषु उद्भृत जल प्रक्षेप विचारः ...	२६४
तर्पणे नद्यादि तीरस्यस्य तज्जल प्रक्षेप विचारः ...	२६३
तर्पणे जलस्थितस्य स्वन्ते जलप्रक्षेपनिपेधः ...	२६४

पृष्ठे

तर्पणकमोक्तपुराणादि पदानां विशेषण विचारः	...	...	२६७
तर्पणेनार्द्रवासेत्याद्युदनल्लेत्यादिवाक्यानां व्यवस्था	...	...	२६३
तर्पणे असंस्कृतप्रमीतानां वस्त्रनिष्पोडितजलदानविचारः	...	...	२६४
तर्पणोत्तरकर्मविधिः ...	...	...	३०४
ताम्रपात्रादिना तर्पणविधिः	...	...	२६१
ताम्बूलचर्वणनिमित्ताचमनम्	...	...	३८१-३८२
ताम्बूलादि भक्तगविचारः	...	...	३८०
ताम्बूले उच्छिष्टविचारः	...	...	३८१
तिथिविशेषे क्षौरनिषेधः	...	...	१०५
तिथिनक्षत्रयोस्तत्तद्ग्रासिमाल एव तैलनिषेधः	...	...	२३०
तिलकधारणप्रकारणम्	...	...	८१
तिलकस्थाकृतिः	...	...	८१
तिलतर्पणाभावापवादनिर्णयः	...	...	२६२
तिलपिष्ठेन सर्वदास्त्रानं विधिवचनात्	...	...	२३१
तिलाभावे तर्पणविचारः	...	...	२६२
तीर्थविसर्जनमन्तः	...	...	३०८
तुलसीमालाधारणम्	...	...	१०२
हतीयभागकृत्यम्	...	...	२१८
तैत्तरीयशाखोक्तन्त्रद्युयज्ञविधि समापनम्	...	...	२६४
तैलग्रहणे कर्त्तव्यत्वविचारः	...	...	२२८
तैलपदस्यैव तिलभवस्त्रेहपरत्वकथनम्	...	...	२२८

		पृष्ठे
तैलपदस्य सार्वपादौ गौणत्वाच्चतुर्दशीष्वपि तद्रहणविधिः	...	२२८
तैलनिषेधदिने तिलाभलकपिष्टेन		
मलापकर्षणस्तानं ततो मध्याह्नस्तानम्	...	२२२
तैलाभ्यङ्गादौ भूतपुरीपोक्तर्गं पञ्चगच्छेन शुद्धिः	...	३३
तैलोपभोगनिषेधात्तैलभक्त्यस्यापि निषेधः	...	२२८
त्रयोदश्यादौ शूद्रादीनां स्नाननिषेधः	...	२२५
चिकित्सलक्षणम्	...	७८
	द	
दग्धसस्त्रेहमानुपास्यिस्यर्गं प्रायश्चित्तम्	...	२४३
दन्तधावन प्रकरणम्	...	५५
दशदिग्देवतानमस्तारः	...	२८३
दिगादि नमस्तारमन्तः	...	३०८
दिवसस्याट्थाविभागनिर्णयः	...	१८
दिवसे नित्यनैमित्तिक कर्मनिर्णयः	...	१८
दिव्यस्तानम्	...	७६
देवखातलक्षणम्	...	२३२
देवगृहसम्भार्जनादि देवकार्याणि	...	१८८
देवयज्ञादि पदतिः	...	३४५
देवलकलक्षणम्	...	२४०
देवलकस्यर्गं प्रायश्चित्तम्	...	२४०
देवादि तर्पणक्रमविचारः	...	२६४

पृष्ठे

देवादि तर्पणविधिः	...	...	...	२५८
देवादितर्पणे जलाज्ञलिविचारः	...	...	...	२६८
देवार्चनादौ पर्युपितजलनिपेधविचारः	...	...	...	२४८
देवालयसभादौ समुदायत्वेन नमस्कारो न प्रत्येकम्				१४८
द्वादशमहानद्यः	...	...	...	२२३
द्वितीयभागकृत्यम्	...	...	...	२०३
द्विराचमनम्	...	...	...	५०

ध

धर्मप्रमाण कथनम्	...	...	...	१०
धर्मस्तरूपनिरूपणम्	...	...	...	८-१७
धात्रीपिष्टैः स्नानविचारः	...	...	...	२३१
धात्रीपिष्टैर्नवम्यादौ श्रीकामस्यैव स्नाननिपेधः	...	...	...	२३२
धात्रीफल मालाधारणम्	...	...	...	१०१

न

नदीनां रजस्त्वाकालविचारः	...	...	...	२२३
नयानीतजलेन गृहे द्रव्यप्रोक्तणम्	...	...	...	३१०
नयादौ वह्नदकसम्भवे लतिमस्नाननिपेधः	...	...	...	२२८
नन्दासु सर्वस्त्रेहनिपेधः	...	...	...	२२८
नमस्कार लक्षणम्	...	...	...	१४८
नामकीर्तननिर्णयः	...	...	...	२५
नारायण स्मरणम्	...	...	...	१

	पृष्ठे
नित्यकालनिर्णयः	३
नित्यकालात् जन्यकालोत्पत्तिः	४
नित्यनैमित्तिककाम्य स्नानमध्ये नित्यस्नानस्य कैविद्यम्	२२७
नित्याहोरात्रकृत्यविचार समापनम्	४६८
नैमित्तिक स्नानलक्षणम्	२२३
नैवेद्यभक्त्य विचारः	३५४
प	
पञ्चहोमविधिः	१६३
पञ्चधावेदाभ्यासविचारः	२०३
पञ्चमभागकृत्यम्	३१७
पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरण समापनम्	३५०
पञ्चमहायज्ञलक्षणम्	३१७
पञ्चमहायज्ञफलम्	३१७
पतितादिसर्गं नै सचेत्स्नानम्	२३८
पद्माक्षमालाधारणम्	१०१
पर्युषित जलशुद्धि विचारः	२४८
परकृत निपानादि स्नानविचारः	२२१
परकृतजलाशये पिण्डोऽदृतं विना स्नाने दीपः ...	२२२
परकृत तड़ागादिपु पिण्डोऽदृति कथनं ...	६४
परिधान वस्त्र मन्त्रः	८१
परिवर्त्तितवासस्तर्पणविधिः	२५८

		पृष्ठे
परिवेशण विचारः	...	३७६
पनागु लशुनस्यर्गं प्रायश्चित्त निर्णयः	...	२४३
पशु हिंसा विधिप्रतिषेधौ	...	४०६
पादेतराङ्गेन श्मशानस्यर्गं च आसम्बत्-		
सरनिल्वकम्भाकारिस्यर्गं प्रायश्चित्तं	...	२४४
पितामही जीवने मातृमात्र तर्पणं	...	२७६
पितामहादि जीवने पित्रादि तर्पणं	...	२७६
पितामहादि तर्पण विचारः	...	२७४
पिण्ड यज्ञविधिः	...	३४८
पिण्डयज्ञ निल्वथाऽङ्	...	३२६
पिण्डश्राद्धादिषु तैल ग्रहण निषेधः	...	२२६
पिण्डश्राद्धादौ तिलतर्पणाभावः	...	२६२
पित्रादितर्पणेऽपसब्दत्वकथनं	...	२६८
पित्रादि तर्पणानन्तरं विमातृपिण्डव्यादितर्पणं	...	२७७
पुरोष दर्शने प्रायश्चित्तं	...	३३
पुरोषोत्सर्ग निर्णयः	...	३०
पुरोषोत्सर्ग निषेधनिर्णयः	...	३१
पुरुषार्थाचमनं	...	४६
पूर्णिमायामपि भनादिकामस्य तैलग्रहणविधिः	...	२३०
पोष्यवर्ग लक्षणं	...	२१६
पोष्यवर्ग पौड़ने दोषः	...	२२६

	पृष्ठे
पोथवर्गभरणस्य प्रशंसा तत्फलं च	२२६
प्रणव जपविधिः	१८८
कृतप्रणामस्य शूद्रस्य स्वस्तिकरणे दोषः	१४६
प्रतिपदादिषु अज्ञानादपि तैलयहणे दोष कथनं	२२८
प्रतिपदादौ तिलपिटनिपेधस्यारोग्यज्ञानविषयत्वं	२३१
प्रत्यभिवादन विचारः	१४४
प्रत्यभिवादनानन्तरं कुशलादि प्रश्नविचारः	१४६
प्रत्यभिवादनानभिज्ञे नमस्कार निपेधः	१४७
प्रथम भागकृत्यं	१६२
प्रथमत्तु निर्णय समापनं	४७५
प्रथमत्तौ शान्तिविचारः	४७२
प्रथमरजो विचारः	४६८
प्रथम रजसि वारतिथिनक्षत्रफलं	४६८
प्रथम रजसि जन्मनक्षत्रादिफलं	४७१
प्रथम रजसि प्रातरादिफलं	४७१
प्रथम रजसि लग्नमासकुतिथिफलं	४७०
प्रथम रजसि परिधान वस्त्रफलं	४७२
प्रथमवेगित-प्रचोभित-तौर्थविनिःसृत नदीनां-ज्ञानाद्वात्मविचारः	२२३
प्रदोषे कर्त्तव्यानि	४४१
प्रपादि जलानां विपत्तौ देवविशेषे पानममाचारः	२५२

			पुष्टे
प्रपादि जलानां शूद्रं विना विपत्तौ अग्राह्यत्वं	...		२५२
प्रसिद्धवस्त्राणि	...	...	७८
प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि	...	...	२८
प्रातःस्नानं	...	...	६२
प्रातःस्नानप्रशंसा	...	...	६३
प्रातःस्नान विधिनाघमर्षणेन वा मध्याह्नस्नान करणं			२५४
प्रेतधूमादेः कामतःस्यर्गेऽभ्यस्ते प्रायश्चित्तं	...		२४०
प्रेतधूमादेःस्यर्गं सचेतमभोऽवगाहनमग्निस्यर्णनादिकं			२४०

ब

ब्रह्मचारित्वादि लक्षण कथनं	...	...	६
ब्रह्मचारियति वानप्रस्थशौचनिर्णयः	...		३६
ब्रह्मचारियतिविधवानां तैलाभ्यङ्गादिनिधिः	...		२२७
ब्रह्मपूजाविधिः	...	...	३०४
ब्रह्मयज्ञविधिः	...	...	२५६-२८४
ब्रह्मादिपूजा तन्त्रव्याख्या	...	...	२८०
ब्रह्मादितर्पणे एकवचनस्य देवतर्पणे बहुवचनस्य च प्रयोगः			२६८
ब्रह्मादीनां प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं	...	...	३०८

भ

भगवति सर्वक्रमं समर्पण-निर्णयः	...	...	२३
भस्त्रधारणं	...	...	१७०
भासादीनामनेध्यसर्गं प्रायश्चित्तं	...	...	२४२

पृष्ठे

भूतयज्ञविचारः	...	...	...	३२१
भूतयज्ञविधिः	...	...	...	३४७
भूमिष्ठादिजलेषु उडृतजलापेक्षया पुण्याधिक्य कथनं				२३३
भोजनदेशाः	...	...	...	३६२
भोजननिषिद्धेशाः	...	...	...	३७४
भोजनविधिः	...	...	...	३५०
भोजनपावविचारः	...	...	...	३७७
भोजनकाले आभिमुख्यविचारः	...	...	...	३७३
भोजनमध्येऽकस्मादनादिप्राप्तौ विष्णुभुक्तत्व चिन्तनं				३५५
भोजनानन्तर्यादौ स्नाननिषेधः	...	...	...	२२५
भोजने निषिद्धासनं	...	...	...	३७७
भीज्यक्रमः	...	...	...	३६१
भीज्यक्रमे भोजनप्रकारः	...	...	...	३७०
भीमस्नावं	...	...	...	७५

म

मत्तिकादैनामस्यस्यर्गे दोषाभावः	...	...	...	२४६
मङ्गलद्रव्यदर्गनं	...	...	...	१८२
मङ्गलद्रव्य स्वरूपं	...	...	...	१८३
मण्डल व्राज्ञाणविचारः	...	...	...	२८७
मद्यभाग्नोदकपाने प्रायश्चित्तं	...	...	...	२५३
मध्याह्नसन्ध्याविचारः	...	...	...	२५५

			पृष्ठे
मध्याङ्ग स्नानविचारः	...	...	२२७
मध्याङ्गस्नानविधिः	...	...	२५४
मध्याङ्ग सम्यापद्वितिः	...	...	२८३
मध्याङ्गसम्यानन्तरं जपव्यकथनं	...	...	२५५
मध्याङ्गसम्योपस्थाने विशेषः	...	...	२५५
मध्याङ्गस्नाने तीर्थावाहनप्रकारः	...	...	२५४
मध्याङ्गस्नानाङ्गवैगुण्ये प्रायश्चित्तं	...	...	२५५
मध्याङ्गजपे हस्तस्थितिः	...	...	२५५
मध्याङ्गेतिलकवर्णकप्रकारः	...	...	२५५
मध्याङ्गे पूर्वोक्तरीत्याचमनादिः	...	...	२५५
मध्याङ्गे गोपालपूजाध्यानं	...	...	३१६
मनुष्ययज्ञविधिः	...	...	३४८
मनुष्यमरीच्यादितर्पणे निवीतित्वं	...	...	२६८
मन्त्रस्नानं	...	...	७५-२३७
मन्त्रापकर्षणादि त्रिविधस्नान लक्षणं	...	...	२२७
माघे पर्युषितजल स्नानविचारः	...	...	२४८
मातामहे जीवति प्रमातामहादि पुरुषत्रयतर्पणं			२७६
माहौजीवने मातामहादि तर्पणविचारः	...	...	२७६
माहौ-मातामह-तत्पत्रीतर्पणे जलाञ्जलिविचारः			२६८
मावादीनां गर्हितेनाप्युपायेन पोषणे दोषाभावः			२२६
माध्याङ्गिक स्नानदेशविचारः	...	...	२३२

पुष्टे

माध्यांकिक कर्मानन्तरं गृहागमनप्रकारः	...	...	३१०
मानसस्नानं	...	...	७६
मानस स्नानदैविध्यं	...	...	७७
मांसमत्स्यभक्षणविचारः	...	...	३८६
मार्जनप्रकारः	...	...	२५४
मालाधारणप्रकरणं	...	...	८७
मिवपूजाविधिः	...	...	३०६
मूत्रशौचनिर्णयः	...	...	३६
मूत्रशौचापेक्षया शूक्रोत्सर्गे द्विगुणं शौचं	...	...	३६
मृतपञ्चनख-नदोशुद्धिविचारः	...	...	२५२
मैवुने प्रायश्चित्तं	...	...	२४२
मौननिर्णयः	...	...	२८

य

यज्ञोपवीतप्रकारः	...	...	८७
यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वविचारः	...	...	८८
यातादौ स्पर्शस्पर्शविचारः	...	...	२४६

र

रजकादिभिः शिरोब्यतिरिक्ताङ्गस्यर्गे शुद्धिविचारः	...	...	२४२
रजस्वलाधर्माः	...	...	४६३
रजस्वलाया अस्यश्यस्यर्गादौ प्रायश्चित्तम्	...	...	४६६
रजश्वकनिर्णयः	...	...	४७०

			पृष्ठे
रथादीनं शुद्धिविचारः	...	...	२४७
रथाकर्हमतोयेन नाभिरूद्धं सर्गं प्रायश्चित्तम्	...		२४२
रविवारादिषु तैलग्रहण समाचारः स्त्रीणामेव नपुंसाम्			२३०
रसदुष्टान्य भक्ष्याणि	...	...	४३३
रात्रौभोजन विचारः	...	...	४४४
रात्रौशौचनिर्णयः	...	...	३६
रुद्रपूजा विधिः	...	...	३०५
रुद्राक्षमाला धारणम्	...	...	६७
रुद्राक्षधारण स्थानम्	...	...	६७
रुद्राक्षमालाप्रतिष्ठा	...	...	१००
ल			
लक्ष्मीस्त्रोतपठनकालः	...	...	१६८
व			
वन्दन लक्षणम्	...	...	१४८
वर्जग्रहेषु तिलभवातिरिक्त तैलग्रहणविचारः	...		२२८
वर्णनिरूपणम्	...	...	६
वर्षाकालमेघोदकस्याकालमेघोदकस्य च शुद्धिविचारः			२४८
वरुणपूजा विधिः	...	...	३०७
वस्त्रपरिधान प्रकरणम्	...	...	७८
वस्त्रपरिधान प्रदेशः	...	...	७८
वस्त्रादि शुद्धिविचारः	...	...	८३

		पृष्ठे
वस्त्रादीनां याह्निवाग्याह्निलविचारः	...	८१
वाक्प्रशस्त्रादौ स्नानविचारः	...	२४६
वामशैवपाशुपतस्यर्थं प्रायच्चित्त विधिः	...	२४०
वायव्य स्नानम्	...	७६
विन्नूत्सेप शुद्धिनिर्णयः	...	३७
विन्मूत्रोत्सर्गार्थं मुपविष्टस्य तदकरणे शौचनिर्णयः	...	३८
विनायकस्त्रोतपठनकालः	...	१६४
विप्रस्याज्ञानान् शूद्राभिवादने प्रायच्चित्तम्	...	१४८
विप्रादीनां नामान्ते शर्मादि प्रयोगः	...	२७३
विष्णुस्मरणम्	...	२५५
विष्णुपूजा तन्मन्त्रात्	...	२८२
विष्णुपूजाविशेषः	...	३०४
विष्णुनिर्माल्यधारणम्	...	१०३
विष्णुनामाष्टक पठनकालः	...	१६५
विष्णोः सहस्रनाम पठनकालः	...	१६५
विष्णूदि देवपादोदकादीनां पर्युपितलविचारः	...	२४८
देव नमस्कारः	...	३०८
विष्टितशिरस्त्वादिना देवादितर्पणनिषेधः	...	२५८
वेधनिर्माल्यग्रहणव्यतिरिक्तं रुद्रनिर्माल्यस्यर्थं सचेलस्नानम्	...	२४०
वैश्वदेवविचारः	...	३१८
वैश्वदेवाविकारिणः	...	३३३

ग

शङ्खचक्रादि धारणम्	...	...	६४
शङ्खचक्रदयस्य धारणक्रमः	...	...	६५
शङ्खचक्रधारण मत्वः	...	...	६५
शङ्खतर्पणविचारः	...	...	२६०
शयनविचारः	...	...	४४५
शयनपडतिः	...	...	४४८
शयनपडतौ कृतुविचारः	...	...	४५०
श्वोत्थानप्रकार निर्णयः	...	...	२२
शिखावन्धनम्	...	...	१०८
शिरोभ्यङ्गावशेष तैलेन अङ्गाभ्यङ्गनिषेधः	...	...	२३०
शिरोमन्त्रन्यासः	...	...	२१४
शिवगङ्गालक्षणम्	...	...	२१८
शिवदादशनामस्तोत्र पठनकालः	...	...	१६४
शैवोत्तरपश्चिमवाहिनी नदीस्त्रान फलम्	...	...	२१८
शुनोच्छिष्टादि जलपाने प्रायश्चित्तम्	...	...	२५३
शुद्धर्थमाचमनम्	...	...	४५
शौचनिर्णयः	...	...	३४
श्रावाभावे तव्रतनिधि तिलतर्पणम्	...	...	२६३
श्रीमहाप्रसाद भक्षणम्	...	...	३५८
शकाकादीनां विडादिस्यग्ने प्रायश्चित्तम्	...	...	२४२

	पृष्ठे
श्वादियज्ञ विधिः	३४८
श्वादीनामकामतः कामतो वाधमाङ्गस्यर्गं प्रायश्चित्तम्	२४२
 ष	
षष्ठ सप्तमभागकृत्यम्	४३७
षष्ठीचतुर्दश्यादिषु स्तेहमावनिषेधः	२२८
 स	
संक्रान्तौ तदवच्छिन्नाहोरात्रे तैलादिनिषेध विचारः	२३१
संसर्गदुष्टान्यभक्षाणि	४३२
सगोत्रपदनिरुक्तिः	२७२
सनकादितर्पणे पिण्डतर्पणे प्रत्यञ्जलिमन्त्राभ्यां-	
त्यागशब्दार्थ निर्णयः	२६८
सनकादीनां तर्पणवादः	२६७
सन्ध्याप्रकरणम्	११३
सन्ध्यानन्तरं देवतानमस्कारः	१४१
सप्तम्यां तैलभक्षणस्यापि निषेधः	२२८
सप्तम्यादौ तिलपिष्ठनिषेधस्तु धनादिकामस्यैव ...	२३१
सप्तरात्रोषितविष्टाया अप्रभिज्ञायमानायाः शुद्धिविचारः	२४७
समयाध्युषितनिर्णयः	१५२
समुद्रस्नानफलम् समुद्रस्य पुण्यतरत्वञ्च ...	२२०—२३३
सर्वतर्पणानन्तरं जपविचारः	२७७
सहस्रेषापरनामकानि भावदुष्टान्य भक्षाणि ...	४३४

		पृष्ठ
मायंकाले कर्त्तव्यानि ...	...	८४०
मायंसम्ब्याविचारः ...	...	८३८
सर्वपादितैलक्षतपूपादौ न भक्षण निषेधः	...	२२८
सुराभक्षण विचारः ...	...	४०७
सुवर्णकुशादि धारणम् ...	...	१०६
सूर्यगङ्गा लक्षणम् ...	...	२१८
सूर्यार्ददान विधिः ...	...	३०३
सूर्यार्घ विचारः ...	...	२८०
सूर्योपस्थान विधिः ...	...	३०७
सूर्यावलोकन मन्त्रः ...	...	३०७
सूर्यप्रदक्षिण मन्त्रः ...	...	३०८
सूर्यपूजा विधिः ...	...	३०५
सूर्यनामाश्रत पठनकालः	...	१६४
सूर्यस्त्वराज पठनकालः	...	१६४
सूर्यस्ते चण्डालादिस्यर्गे प्रायश्चित्तम्	...	२४५
स्फटिकादिमालासु विभिन्न-फलनिर्णयः	...	१७८
स्वक्षत-जलाशय स्नानफलम्	...	२२०
स्वभावदुष्टात्य भक्षणिः ...	...	४३५
स्वर्णपात्रेण तर्पणेऽपि विशेषः ...	...	२६०
स्वर्णपात्र तत्कीलकानाच्च नित्यत्वादिः	...	२६०
स्वर्णदिपात्रतर्पणे फलम्	...	२६०

BL   Gadadhara, Rajguru
1215   Gadadhara-paddhatau
R5G3
1904
v.2

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
